

باکین
 مجلة شهرية ، ادبية وفنية علمية
 مدير المسؤول
 السيد ارتين كارنيك قزانهجيان

•

PAKINE
 REVUE MENSUELLE
 LITTÉRAIRE & ARTISTIQUE
 Propriétaire
 Dr. A. KAZANDJIAN

•

Բ Ա Գ Ի Ն
 ԱՄՍԱԳԻՐ
 ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
 ԵՒ ԱՐԹԻՍՏԻ

ՎԱՌԻՔ ԽՐԱԳԻՐ
 Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ
 ԽՐԱԳԻՐՆԵՐ
 ԵՂ. ՊՕՍԱՃԵԱՆ, Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ

ԽՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
 ԱՆԴԱՄՆԵՐ
 Յ. ԳԵՂԱՐԴ
 Տ. ՈՍԿՈՆԻԻ
 Բ. ՓԱՓԱՋԵԱՆ
 Վ. ՕՏԱԿԱՆ

ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՈՒՆԻՆ

- ԽՐԱԳՐԱԿԱՆ
- Յ. ԿԱՐԱՊԵՆՅ
- Ա. ՍԻԻԱՆ
- Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ
- Ա. ԱԼԻՔԵԱՆ
- Ժ. ԱԹԱՐԵԱՆ
- Գ. ԳԵՂԱԿ
- ԷՊ. ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ
- Պ. ԳԱՂՈՒՍՏԵԱՆ
- Յ. ԵՂՄԱՐ
-
- ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԼՈՒՐԵՐ
- «ԲԱԳԻՆ»Ի Գ. ՏԱՐՈՒԱՆ
- ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

ԽՐԱԳՐՈՒՐԵԱՆ ՀՍՍԹԷ
 ED. BOYADJIAN
 B. P. 1153, BEYROUTH-LIBAN

Հեռագրային թիվ 206898

Բազմ

ԱՅՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՎ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Դ. ՅԱՐԻ, ԶԻԻ 12

ՆՍՆՍՈՒՄԱԲ 1965

ՊԵՐՏԻՆ

ԵՐԿՆԷՐ ԵՐԿԻՆ...

Դիւրին ու ամէն օր չե՛ն ծնիր աստուածները, դժուարութիւններով ու երկար ընդմիջումներով լոյս աշխարհ կու գան բոլոր աստուածայինները:

Սովորական չէ գիշերը, որուն խորունկներէն կու գան անոնք, սովորական չէ առատոր՝ որուն պայծառ արեգակն են այլեւ իրենք, անհունն ի վեր բարձրաշող:

Աստուածները, աստուածայի՛ն բաները...

Որպէսզի գոյաման անոնք եւ արարչագործն իրենց կարգին, հարկ է որ՝

Հրահա՛նգ տրուի լեռներուն, որոնք կեանքին ուժն ու ամրութիւնը կը խորհրդանշեն.

Հարկ է որ՝

Հրամայուի՛ ծովերուն, որոնք պատկերն են խռովին ու խորութեան:

Փոքորիկնե՛ր պէտք է ներկայ ըլլան, նիցչեական իբրեւ անլ: Կայծակնե՛ր պէտք է մեկնին ամպերու իրենց անագնադորդ աշխարհէն, Քրիստոսի մը ճեղքերուն մէջ արդարութեան մտրակ գառնայու, ընդդէմ փարիսեցիներուն եւ անոնց կուտակած կեղտին:

Աստուածները չծնան երբեք որեւէ ժամու եւ որեւէ փոքր բանի համար: Ծնան՝ որովհետեւ տակնուվրայ ե-

ղած բաներ կային, ու կային մանաւանդ տակնուվրայ ըլ-
լալի՛ք բաներ: Այսպէս.—

Աստուածները հնագանդութիւն չե՛ն, ըմբոստութիւն
են, խելայեղ ու սուրբ տակնուվրայութիւն և ապա՛ միայն
արդարագոյն նոր կարգ: Ցաւին ու ծիրանի պայծառու-
թիւններուն մէջէն վագող բոցամօրուս վահագներ են ա-
նոնք, բռնութիւններ սապալելու տիեզերական անյեղի
հակատագրով մը:

Աստուածները, — գրեցէ՛ք ամէն տեղ, — յեղափոխու-
թիւն են եւ բռնութեան դէմ բարձրացող բռունցք:

✽

Եօթանասունըհինգ տարի առաջ, աշխարհի մը, անց-
եալի մը ու ներկայի մը բովանդակ ցաւին մէջէն բարձ-
րացաւ ժողովուրդի մը յեղափոխական բռունցքը, ընդդէմ
բռնութեան եւ ընդդէմ քաղաքացիական մութի: Եօթա-
նասունըհինգ տարի առաջ, Հայոց լեռներն ու լեռնացած
տառապանքը ծնունդ տուին ըմբոստութեան ահաւոր կամ-
քի մը, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւն կոչուեցաւ:

Մնաւ, եօթանասունըհինգ տարի առաջ, Հայոց նոր
ժամանակներու առաջին ու անեղագո՛յն աստուածայինը,
վահագնեան ծիրանի երկունքներուն մէջէն, յեղափոխա-
կան աստուծոյ մը ծիրանին նետելով անկէ ետք՝ հայոց
կեանքի գրեթէ բոլոր երեսներուն վրայ: Մնաւ՝ եւ բռ-
վանդակ հայ կեանքը, իր բոլոր կողմերով, ապահովա-
գրուեցաւ կարծես այլեւս ամէն տեսակ հիմնական չարի-
քի դէմ, հիմնական տգիտութեան ու հիմնական տգեղու-
թեան դէմ:

Մնաւ՝ ու քանի մը մեծ առասպելներ կրկնուեցան
կարծես հայոց կեանքին մէջ.— Հայկ Նահապետ, Արամ,
Արա, վահագն, Սասունցի Դաւիթ:

Մնաւ՝ ու քանի մը մեծ իրականութիւններ կրկնուե-
ցան կարծես նաեւ.— Արտաշէս, Արշակ Բ., Մամիկոնեան
սպարապետներ, Դաւիթ Բէկ:

1890-ին, Հայոց հողը, հին ու յուրթի՛ հող՝ ուրիշ ոչ
մէկ մեծութեան կրնար ծնունդ տալ, եթէ ոչ միայն ու
բացառապէս Հ. Յ. Դաշնակցութեան: Զինք ննշող ու
նզմող բոլոր ուժերուն, Հայաստանը տուած էր ի վերջոյ
իր խորագոյն, շքեղագոյն ու ահաւորագոյն մէկ պատաս-
խանք նորէն, ինքզինք ընկելով այս անգամ ամբողջովին
երեք խորհրդաւոր ժառանգ մէջ, — Հ. Յ. Դ.:

1890-ին, Հայաստանը իր մեծ տերը ուներ այլևս: Ուներ գառակ ու գինուոր: Հայաստանեայց եկեղեցիէն ու էջմիածինէն գատ, ուներ Հայաստանեայց Յեղափոխութիւն եւ Փետայիներու կարմիր էջմիածին, - Տարօնի աշխարհ եւ Վասպուրական, Կարնոյ աշխարհ եւ Սիւնեաց երկիր, Արարատ ու Շիրակ:

1890: Հ. Յ. Գ.:

Փոխուեցաւ տակաւ Հայուն ինքնագիտակցութեան որակը: Հայութեան նոր որակը 1890-էն կը սկսի եւ կը կոչուի Դաշնակցութիւն, որ կայ այսօր ամէն բարձրօրէն ինքնագիտակից Հայու մէջ, եւ որ կը նշանակէ արդէն ազգային ներքին ուժերու եւ արժէքներու առջեւ երկիրդած պաշտամունք:

«Երկներ երկին եւ երկիր...»

Հայութենէն ծնունդ առաւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, իսկ Դաշնակցութենէն ծնաւ Դաշնակցականութիւնը՝ որ զգալու եւ մտածելու նոր որակ է, նոր ունի ու նոր կեցուածք: Որ առնականութիւն է եւ ինքզինք հայօրէն իրարոյս պահելու երդում: Որ մանաւանդ պաշտամունքի հասնող մակընթաց սէր մըն է անընդհատ՝ հանդէպ հայրենիքին, անոր անկախութեան ու մշակոյթին:

Դաշնակցութիւն եւ Դաշնակցականութիւն՝ յեղափոխութիւն են ու արուեստ, պայքար են ու գրականութիւն: Ամէն փետայի կողմին մտաւորական մըն են դրած, ամէն ահաբեկիչի կողմին արուեստագէտ մը: Այսպէս՝ -

Աղբիւր Սերոբ են ու Անդրանիկ, բայց եւ Ահարոնեան ու Զօհրայ, Գեորգ Զաւուշ են ու Մուրատ, բայց եւ Սիւսանի եւ Վարուժան, Հրայր են եւ Սեպուհ, բայց եւ Շանթ եւ Ռ. Զարգարեան, Համազասպ եւ Քեռի, բայց եւ Երուխան ու Ռուբէն Սեւակ: Ու տեղ մը Քրիստափոր են, տեղ մը Ռոստոմ, տեղ մը Զաւարեան. եւ ուրիշ տեղ մը Մելիքոն Կիրճեան են, Թլկասիւնցի են, Վարանդեան են, Շուշանեան են, Զարեանց եւ Բակունց, ու դեռ Բանի՝ Թեհլիրեան, Բանի՝ Շիրակեան, Բանի՝ Ռուբէն, Բանի՝ Դրօ, Բանի՝ անուն՝ զինուորի ու գրչի մարդու:

1890:

Սկսաւ մեծ բան մը Հայութեան մէջ եւ ան կը շարունակուի՝...

Յ. ԿԱՐԱՊԵՆՑ

Ա Յ Յ Ե Լ Ո Ւ Ն

Ընթրիքից յետոյ Մարգարը իր նախասիրած սեւ կաշուէ բազկաթոռին նրստած, ինչ որ երկրաչափական գծագրութիւններով էր գրազուած, երբ Հնչեց փողոցի դրան զանգը: Աղջնակը՝ Անուշը, որ մինչ այդ դաշնամուրի վրայ միապաղաղ վարժութիւններ էր կատարում, այն է պատրաստում էր ոտքի ցատկելու, երբ մայրը կանխեց նրան:

— Ի՞նչն շարունակէ՛, ձադս, ե՛ս կը բանամ դուռը:

Ասաց ու մերենաբար վարտերն ու շրջազետը յարդարելով, Հիւրտսենեակից անցաւ նախազաւիթ: Անուշը շարունակեց անդոյն, անկողոյթ Հնչիւնները: Մարգարը Հայեացքով Հետեւեց կնոջ քայլուածքին՝ սիդանեմ ու թէթեւ: Աշխատեց կենտրոնանալ իր գծագրութեան վրայ, սակայն մտապատկերում Անուշիան էր իշխում՝ թուխ, գեղատեսիլ ու փարթամ: Իր սեփական մտածումներից շիկնեց եւ մտովին կշտամբեց իրեն: Միշտ այդպէս էր լինում: Ամէն անգամ կնոջը սեսնելիս, յուզման մի ջերմ ալիք էր անցնում իր մարմնով, կարծես թէ առաջին անգամ էր հանդիպում այդ էակին:

Անանամուտի վերջին դեպին ճառագայթները հրդեհէլ էին մեծադիր արդիական պատուհանը եւ լուսամուտից ներս արտացոլուել Հիւրտսենեակի նոր ու փարթամ կահաւորանքի վրայ: Հաճելի մի գաղջութիւն կար մթնոլորտում: Մարգարը զգաց այդ իր ջրնքերի վրայ եւ երանութեամբ իր աղջնակին նայեց, որն այդ պահին լեզուն դուրս էր ցցել՝ մօր պէս համակ կենտրոնացում դար-

ձած: Աչքերը վերադարձան գծագրութեան: Մարգարը ծրագրում էր տան արեւելեան մասում, Անուշի ննջասենեակին կից, մի նոր սենեակ աւելացնել իր կըրտսեր աղջկայ Մանուշի համար, որը հազիւ մէկ տարեկան էր: Նա հաշուեց, որ բաւական գրամ խնայած ունի: Եթէ Հոկտեմբերին սկսի կառուցումը, ապա ամենաուշը մէկ ամսում կը կարողանայ աւարտել աշխատանքը:

— Մա՛րք — ձայնեց կինը նախազաւիթից — պաշտօնական մարդ մըն է: Քեզի հետ տենուիլ կ'ուզի:

— Պաշտօնական մա՞րդ: Ո՞վ կարող է լինել — ասաց Մարգարը եւ բարձրացաւ տեղից, ակամայից չսիրելով զպաշտօնականն ընուրթագրումը: Ինքը հիւսն, բնակարաններ կառուցող, ի՞նչ գործ պիտի ունենայ պաշտօնական մարդկանց հետ: Հեռաւոր մի ցուրտ նախազգացում մով համակուած, նա Անահիտի ձեռքից վերցրեց այցետուսը, մի քանի վայրկեան նայեց վրան եւ բան չհասկացաւ:

Մայրըս Հիֆրեյուփըր, Կրտսեր
Ներկայացուցիչ
ԵՊԵՄԱԿԱՆ ՊԱՐՏԵՂԻ
Արլինկթըն, Մաաչաուէթս
Հեռախօս՝ ԼԽճԲՈՒ 7-7777

Իր բաց մոխրագոյն աչքերը կնոջը դարձրեց եւ Հարցական մի պահ նայեց:
— Ես նման մարդ չեմ ճանաչում: Ի՞նչ է ուզում:
— Ձգիտցայ: Ըսաւ, որ շատ կարեւոր

է - պատասխանեց Անահիտը - թերեւս քու քանքրաւորնքի գործին հետ առնչուած է: Զրուաւ:

- Մի գուցէ սխալ հասցէի է եկել - իր թերահաւատութիւնը յայտնեց Մարգարը:

- Շիտակ մեր մականունը առաւ: Ըսաւ Մարք Գուրգէնեանը տեսնել կ'ուզէ: Ի՞նչ ըսեմ, Մարք...

- Ինչ որ է, ներս ընդունիր:

Երբ այցելուն ներս մտաւ հիւրասենեակ, դաշնամուրի հնչիւնները լռեցին: Մի պահ ամէն ինչ քարացաւ: Ինչ որ յարուած մի սպասում ամէն կողմից խոսից եւ կենտրոնացաւ անծանօթի վրայ: Բարձրահասակ, սեւազգեստ մի մարդ էր, սեւ փողկապով եւ սուազուած սաթի շէշ սեւ մազերով, ձեռքին սեւ պատկառնի մի պայուսակ ու սեւ թաղեզըլ-խարկ: Այցելուն դիւի թիթեւ ու շորհալի մի շարժումով ողջունեց անեցիկներին:

- Կը ներէք, որ ձեզ անհանգստացրի - ասաց նա Հարվըրդեան յղուած շեշտաւորումով, եւ ձեռքը երկարեց Մարգարին - Սա'յրբս Հի'քրնիւփըր:

- Հառա տու ետ տու - ասաց Մարգարը անմիջապէս յետ քաշելով ձեռքը: Այդպիսի սասն ու լարծուս արի կեանքում չէր սեղմել: Առաջին իսկ պահից անխորժ մի զգացում առաջացաւ մէջը հանդէպ այցելուին: Նրա հաղնուածքը այնքան ճաշակաւոր էր ու անթերի, որ ակամայից շփոթուեց: Յետոյ անծանօթի վրայից տարածուող թանձր անուշահոտութիւնը վիրաւորեց իր առնականութիւնը:

- Ինդրեմ, համեցէք - ասաց Մարգարը իր բազկաթուռ առաջարկելով նըրան: Եարժուելիս Մարգարի ձախ ոտքը սրճասեղանին հանդիպեց, որի հետեւանքով եւ ապակէ ծաղկամանը վայր ընկաւ: Շիկնեց եւ զգալով իր շիկները զրանեց ու էլ աւելի շփոթուեց: Ինքը աշխատաւոր մարդ, ի՞նչ գործ պիտի ունենայ նման պաշտօնական մէկի հետ:

Թէեւ Մարգարը աւելի յաղթամարմին էր ու պարթեւահասակ, սակայն

ինքն էլ չգիտցաւ, թէ ինչու այցելուի առջեւ իրեն փոքրացած զգաց:

- Համեցէք միտորը ???

- Հի'քրնիւփըր - ժպտերես օղնութեան հասաւ անծանօթը:

- Այո', այո', ի հարկէ, միտորը Հի'քրնիւփըր: Կը ներէք, ի հարկէ, համեցէ՞ք միտորը Հի'քրնիւփըր...

Երբ տեղաւորուեցին ցածրիկ սրճասեղանի շուրջ, որի վրայի թափուած ծաղկամանի ջուրը արդէն մաքրել էր Անահիտը, Մարգարը ոտքը ոտքի վրայ դրեց, ապա ինչ որ ներքին մղումից դըր-դըւած՝ փոխեց դիրքը, աւելի պատրաստակամ ու խոնարհ կեցուածք ընդունելով: Անահիտը նկատեց այդ եւ ինքն էլ իր հերթին ազդուեց ամուսնու պահուածքից: Միայն փոքրիկն Անուշն էր, որ այցելուի նստած բազկաթուռին յենուած, արմուկը ծնօտին՝ մանկուսակ հրաշալի հետաքրքրութեամբ դնում էր հերթին:

- Այդ մատանին Հեղհաստանի՞ց է - հարցրեց Անուշը՝ պիւպիւշ նախով հեթաթային ցուրեք արձակող շփոթեցանքի:

- Զիչըն ասած չգիտեմ: Թերեւս Հեղհաստանից է: Ինձ նուէր է ուղարկուած Բոթիերդամից - պատասխանեց Անուտըրը Հի'քրնիւփըր եւ դառնալով քնքշու-թեամբ շոյեց աղջնակի թուշէ մազերը:

- Անուշ, դու անհանգստացնում ես հիւրին - մէջ մտաւ Մարգարը - լաւ կանես սենեակդ դնաս եւ դասերդ սովորես:

Անուշը քաղաքավարութեամբ հրատեղա տուեց եւ քաշուեց իր սենեակը:

- Որքա՞ն բարեկեցիք գուակ ունէք - ասաց այցելուն եւ ակամջը շփեց:

Հաճոյալիբ մի քանի խօսքերի փոխանակումից յետոյ ստեղծուած անորոշ կացութիւնից դուրս գալու նպատակով, Անահիտը սուբնով ու տանը թխուած խըմորեղէնով հիւրասիրեց միտորը Հի'քրնիւփըրին, որը այդ բոլորը ընդունեց խոր գնահատանքով: Անծանօթի ներկայութեանը այնքան տիրական էր, որ Մարգարի մօտ առաջին պահին առաջացած շփոթը ակնածանքի էր փոխուել: Ես

բունակ փողկապն էր շտկում եւ խոշոր, մսեղ զիթը արորում: Իբ տան յարկի տակ երբեք այդպիսի պատկառելի անձնաւորութիւն չէր ունեցել: Եղեմական Պարտէզ, Սահայն ի՞նչ է Եղեմական Պարտէզը, մտածեց նա, եւ պատասխան չգտնելով, նախախնամութեանը վերապահեց իրերի զարգացումը:

Անահիւր չէր կարողանում հայեացքը հեռացնել անծանօթի դէմքից: Հակապատկերն էր իր ամուսնու: Որքան Մարգարի որտաքինից բխում էր երբեմնի շինականը, աշխատաւորը, սովորականն ու մտաշնչին, այնքան խորհրդաւոր էր Միստրը Հիքքնյուփըրը՝ ազնուական ու անմտաշնչի: Կնոջը առանձնապէս գրաւում էր նրա մետաքսեայ անխափայլ փողկապը, խնամքով, օտարած ճերմակ շապիկն ու ողորկ վզի վրայ կարծես ինչ որ վարպետի կողմից կերտուած գլուխը՝ թուխ, մուսլ ու իշխանական:

Կնոջ այտերը շիկնեցին: Արհեստականօրէն թեթեւ հազաց ու գլուխը ամուսնուն թեթելով ժպտաց:

— Հարկու ձեզ հետաքրքրում է իմ ինքնութիւնը — խօսեց հիւրը ծանր ու հեղինակաւոր: — Ես ներկայացնում եմ Արլինգթընի շրջանի համայնքը:

Մարգարը ծնօտը ձեռքում առած լրսում էր, չհամարձակուելով ընդմիջել հիւրին:

Արեւը վաղուց իջել էր: Պատուհանից դուրս տարածուել էր գոլ, կապոյտ մթնշաղր, եւ հեռու մղկենիների անտառիկից վեր՝ կաթողիկէ եկեղեցու բարձրաբերձ գմբէթի վրայ տակաւին շողշողում էր ոսկեգոյն խաչը:

— Ենթադրում եմ, միստրը Հիքքնյուփըր, որ ձեր գործը մեր համայնքի կրթական ասպարէզին է վերաբերում — նոյնքան մտքուր անդէրէնով խօսեց Անահիւրը՝ հայեացքը հիւրից ամուսնուն ուղղելով, կարծես նրա համաձայնութիւնը հայցելով: Այդպէս էր Անահիւրը: Գիտէր, որ կիրթ շրջանակներում Մարգարը խուսափում էր շատ խօսելուց՝ իր հայկական շնչաւորումի վրայ չհրաւիրելու այլոց ուղղութիւնը:

— Աւելի՛ն — պատասխանեց միստրը Հիքքնյուփըրը — մեր համայնքի գրեթէ բոլոր ասպարէզներին:

— Հետաքրքիր է — ասաց Մարգարը:

— Նահանգայի՞ն թէ կենտրոնական կառավարութեան գծով — հետապնդեց կինը:

— Ո՛չ առաջինը եւ ո՛չ էլ երկրորդը: «Եղեմական Պարտէզ»ը հանրանուէր մի հաստատութիւն է, որը շահազրգուած է մեր համայնքի իւրաքանչիւր անդամի հոգեկան, բարոյական ու նիւթական բարօրութեամբ:

— Ուրեմն կրօնական է — հաստատեց Մարգարը՝ ներքուստ դժգոհ իր գիւտից:

— Կրօնն ու եկեղեցին մեր հաստատութեան բաղկացուցիչ մասն են կազմում, այսպէս ասած լրացուցիչ գործօններ: Մեր հիմնական նպատակն է համադրել հոգեբարոյական յիշեալ առեւակները կենտրոնական այնպիսի մի կառույցում, որից հանուր համայնքը օգտուի հաւասարապէս՝ միշտ պահպանելով իր արժանապատուութիւնը, այսպէս ասած՝ իր յաւերժացումը:

Մարգարը շատ բան չհասկցաւ, սակայն տպաւորուեց: Անահիւրին հետաքրքրողը կրթականն էր: Դեռ անցեալ օրն էր, որ Անուշի յաճախած տարբական դպրոցի ծնողական խորհրդի անդրանիկ ժողովում, իր ամուսնու յորդորներին անսալով առաջարկել էր աւելի լուրջ ուշադրութիւն դարձնել թուարանութեան ուսուցման վրայ եւ կրթական վարչութիւնից երաշխիք ստացել որ այդ խնդիրը քննարկութեան նիւթ կը դարձուի համապատասխան մարմինների յաջորդ նիստում: Ուրեմն, մտածեց Անահիւրը, իր առաջարկը տեղ է հասել:

— Սահայն — ասաց նա — դործնական ի՞նչ քայլեր են ծրագրուում մեր դպրոցների կրթական մակարդակը բարձրացնելու ուղղութեամբ:

Միստրը Հիքքնյուփըրը մի պահ բարեմտարար ժպտաց եւ հովանաւորողի ծանր ու ինքնազստահ շարժումով թեքուեց ու ոտքի մօտ գորգի վրայից վերց-

րեց իր սել պայուսակը եւ Հանդիսաւո-
րութեամբ բացեց :

- Մեր Հաստատութիւնը ներկայումս
դրողուած է յիճակագրական տուեալներ
կայմիւրով : Միզ անհրաժեշտ է Արլինգ-
թրնի շրջանի իւրաքանչիւր ընտանիքի
պատմութիւնը - թիւ, եկամուտ, կրթա-
կան մտկարդակ, կրօնական պատկանե-
լիութիւն, ապագայ ծրագրեր, եւայլն,
եւայլն : Օրինակ դուք պիտի զարմանաք
եթէ ձեզ ասեմ, որ մեզ մօտ արձանա-
դրած ունենք ձեր ընտանիքի ամբողջ
պատմութիւնը :

- Պատմութի՞ւնը - ակներեւ ներքին
անհանգստութեամբ վրայ տուեց Մար-
գարը :

- Այո՛ - լակոնական պատասխանեց
Միստըր Հիքքնլուփըրը :

- Ինչպէ՞ս թէ... ո՞րտեղից - իր ա-
թոռից առաջ հակուեց Մարգարը :

- Յարգելի պարոն, մեր գործունէնու-
թիւնը հիմնուած է մանրակրկիտ ուսում-
նասիրութիւնների վրայ : Ահա ձեր ար-
խիւր :

Սայրը Հիքքնլուփըրը Կրտսերը պա-
յուսակից Հանեց կապոյտ, շքեղակազմ մի
տափակ զիւրք, բացեց առաջին էջը եւ
սկսեց կարդալ :

ԿԵՆՍԱԿԱՆ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐ
ՄԱՐԳԱՐ ԳՈՒՐԳԷՆԵԱՆԻ
ԸՆՏԱՆԻՔԻ ՄԱՍԻՆ

«Մարգար Գուրգէնեան, 38 տարե-
կան, սպիտակամորթ, արհեստով կա-
ռուցող : Մենկավայրը՝ Գառնի : Կրթու-
թիւնը՝ միջնակարգ : Երկու տարի զին-
ուորական ծառայութիւն կարժիր Բանա-
կում : Արեւմտեան ձակատ : Երկրորդ
աշխարհամարտի ժամանակ, ռազմագերի
զերմանական ճամբարում : Ազատագրու-
ած Գալսակից ուժերի կողմից : Ներ-
կայումս ամերիկեան քաղաքացի : Նկա-
րագիր՝ կորովի ու պատասխանատու : Ա-
մուսնացած ամերիկեան քաղաքացի Ան
Ջերահեանի Հետ : Երկու զաւակ : Անուշ
Տ, իսկ Մանուշ մէկ տարեկան : Սեփա-
կան տուն : Կրկնակի երաշխաւորուած

յանձնարարականներ : Գերազանց վարկ :
Կրօնական պատկանելիութիւն՝ Հայոց
Ուղղափառ Եկեղեցի :

Գիրքը փակեց եւ զրեց արձակուանի
վրայ եւ նոյն հրովարտակային ոճով շա-
րունակեց՝ աչքերը յառած Մարգարի աչ-
քերին :

- Տեսնո՞ւմ էք, թէ որքան բարե-
խղճօրէն է գործում մեր Հաստատու-
թիւնը : Ձեզ կարգացի միայն ամփոփու-
մը :

- Բայց ի՞նչ առնչութիւն ունի իմ
կենսագրութիւնը ձեր Հաստատութեան
հետ - զուսպ վրդովմունքով բացատրու-
թիւն պահանջեց Գուրգէնեանը - ի վեր-
ջոյ տակաւին ինձ պարզ չէ ձեր այցելու-
թեան դիտաւորութիւնը :

Անահիտը անմիջապէս կոտհեց, որ
ամուսինը յուզուած է : Նորից աւելի ա-
կընթախ էր դարձել նրա հայկական շեշ-
տը : Աշխատեց հայեացքով մեղմացնել
նրան : Գիտէր, որ Մարգարը չէր սիրում
տնտնօթ մարդկանց մօտ բացել իր անց-
եալը, Կացութիւնը բնականոն ընթացքի
մէջ զննելու համար չէզոք դիրք բռնեց :

- Թերեւս, Մարգ, Միստըր Հիքքն-
լուփըրը մանկավարժական տեսակէտից
անհրաժեշտ է դառնում իւրաքանչիւր ա-
շակերտի ընտանեկան պարագաների ճշ-
գումը :

- Որչափ ազնիւ էք, Տիկին - բերա-
նի շուրջ երկու փոսիկներ առաջացնելով
խօսեց հիւրը, ապա ուշադրութիւնը կըր-
կին ամուսնուն դարձնելով աւելացրեց -
ես միանգամայն ձեզ հետ համակարծիք
եմ, Պարոն Գուրգէնեան, որ աւելի շուտ
պիտի բուն խնդրին անցնէի եւ այցելու-
թեանս դիտաւորութիւնը պարզաբանէի :
Ինչպէս առացի, «Եղեմական Պարտէզ»ը
հետապնդում է համայնանուէր համա-
պարփակ մի շարք նպատակներ, որոնցից
մէկն է նաեւ Արլինգթրնի քաղաքացիներ
ի նիւթական ապահովութիւնը :

- Նիւթական ապահովութի՞ւն : Ինչ-
պէ՞ս - հարցուց Անահիտը :

- Շատ տրամաբանական հարց - Հա-
ւանութիւն տուեց հիւրը :

- Ապահովագրական որեւէ ընկերու-

թիւն էք ներկայացնում - միջամտեց Մարգարը որոշ շտրուքեամբ - եթէ այդ է ձեր գործի ընդթը, ապա պիտի ասեմ, որ մենք հարկ եղած ապահովագրութիւնը ունենք:

Միստըր Հիքքնիւփըրը ծխելու թոյլ տրուեթիւն խնդրեց, յետոյ ծոցի գրպանից ծխախոտի ոսկեգոյն տուփը հանելով մի դլանակ վերցրեց, մի քանի անգամ թեթեւակի զարնեց բթամատի եղունգին, ապա մոխրա-կապոյտ քուլաների միջից խօսեց՝ միշտ ինքնազմտած ու հանդարտ:

- Ո՛չ: Մեր հաստատութիւնը ապահովագրական ընկերութիւն չէ: Մենք առեւտրական նպատակ կամ շահոյթ չենք հետապնդում: Մենք հեռաբերուած ենք միայն մեր համայնքի անդամների բարօրութեամբ ու ապագայով: Արիդթընը դնալով աճում ու մեծանում է: Բնակչութեան թիւը վերջին այս տաս տարիներին քառապատկուել է: Մեր քաղաքը հիմնական մեծ փոփոխութիւնների է ենթարկուել - նոր դպրոցներ, հիւանդանոցներ, գրադարաններ, նոր ճանապարհներ, բնակելի նոր շինութիւններ: Որպէս գիտակից քաղաքացիներ, մեր համայնքի նկատմամբ անարդարութիւն գործած կը լինէինք եթէ յմտածէինք նրա հոգեկան ու ֆիզիքական հանգստութեան մասին: Ահա հէնց այդ նկատառումով մեր հաստատութիւնը քաղաքիս արեւելեան մասում յիսուն հեկտար մի տարածութիւն է դնել, ծառազարդել, ծաղկազարդել ու ստանց չափազանցութեան, երկրային մի դրախտի վերածել: Մի իսկական Եղեմական Պարտէզ...:

- Ահ, ուրեմն, «Եղեմական Պարտէզ»ը հանրային այդի է - հանելուկը լուծած մարդու զոհուանկութեամբ ասաց Մարգարը՝ շփելով լարուածութիւնից յոգնած իր դէմքը - ուրեմն մենք վերջապէս պիտի ունենանք մեր հանրային դրօսայգին: Հրաշալի գաղափար:

Անահիտը հետևում էր խօսակցութեան: Նրա երկարաւուն, գեղեցիկ դէմքի վրայ թերահաստութեան դժեք էին դոյլացել: Նա գիտէր, որ հանրային պարտէզները նահանգային կամ դաշնակցա-

յին վարչութիւնների կողմից էին շեկավարում: Յետոյ որեւէ անչլութիւն չէր պտնում ինչ որ մի զբօսայգու եւ կրթական ծրագրների միջեւ, ու սակայն Միստըր Հիքքնիւփըրը այնքան լուրջ ու տրպաւորիչ մէկն էր, որ չէր համարձակուում իր կասկածները արտայայտել:

- Կը ներէք, Պարոն Գուրպէնեան - ասաց հիւրը - այստեղ մի փոքր ուղղում պիտի կատարեմ: «Եղեմական Պարտէզ»ը հանրօգուտ լինելով հանդերձ՝ հանրային դրօսայգի չէ: Այլ խօսքով, նրանից պիտի օգտուեն միայն անդամները, որոնց թիւը սահմանափակ է: Մեր հաստատութիւնը ի նկատի ունենալով ձեր դիրքը մեր համայնքում, Եկել է ձեզ առաջարկելու որ անգամագրուէք «Եղեմական Պարտէզ»ին:

Անահիտի մօտ թէեւ նշմարելի էր անդապաշտ հայուհին, այդուամենայնիւ դործնական ամերեկուհին երբեք տեղի չէր տալիս:

- Որքա՞ն արժէ տարեկան անդամակցութիւնը - հարցրեց նա:

- Անդամակցութիւնը տարով չէ - պատասխանեց Միստըր Հիքքնիւփըրը - այլ ցկեանս: Այդպիսով, դուք որպէս ընտանիք ոչ միայն օգտուում էք «Եղեմական Պարտէզ»ի շնայարհիկ գեղեցկութիւնից, այլև մասնատէրը դառնում նրա:

- Ինչպէ՞ս - ասաց Մարգարը:

- Ես սիրում եմ ձեր գործնական մարդու ջիղը, պարոն Գուրպէնեան: Ես մեծ յարգանք ունեմ բանիմաց մարդկանց նըկատմամբ: Ի դուր չէ որ այսքան կարճ ժամանակամիջոցում կարողացել էք այսպիսի լաւ դիրք ու բարգաւաճ կեանք ըստեղծել ձեզ համար: Այսպէս, հինգ հազար դոլար վճարելով դուք մասնատէրն էք դառնում «Եղեմական Պարտէզ»ի: Այլ խօսքով, ձեզ յատկացուելիք հինգ հազար քառակուսի ոտք հողը դառնում է Գուրպէնեան գերդաստանի սեփականութիւն:

- Սակայն ես ի՞նչ պիտի անեմ այդ հողը - ասաց Մարգարը:

- Եթէ մենք հող գնելու լինենք, ապա կը նախընտրենք արուարձանները,

ուր ընակելի շինքերի պահանջը օրէջօր մեծանում է - ամուսնուն օղնութեան հասու կինը:

Չոյգ ճակատներից ծայր տուած յարձակումների դիմաց անըրդուելի մնաց այցելուն: Մի պահ թաւ յոնքերը կիտեց, չըթունքներին կոկոնանման ձև տուեց ու սկանջը շփելով խօսեց.

- «Եղեմական Պարտէզըն անդամակցելով դուք ոչ միայն ապահովում էք ձեր դիրքը հանրութեան մէջ, այլևս ձեզ համար ստեղծում յաւերժական մի կոթող:

Ամուսինները միմեանց նայեցին:

- Մենք ձեզ չենք հասկանում - ասաց Տիկին Գուրգէնեանը:

Հիւրը սրճասեղանի վրայից վերցրեց չեղակաղով դիրքը, երկու ձեռքերով գրկեց ու կրծքին սեղմեց: Հիւրասենեակի մեղմ լոյսերի տակ նրա դէմքը էլ ակելի կապտա թխութիւն էր ստացել՝ նման հնացած թրոնի արձանի: Մի պահ հայեացքը առաստաղին յառեց, ապա թաւ, հագիւ լսելի ձայնով խօսեց.

- Գուք երբեւէ մտածե՛լ էք մահուան մասին:

Մարդարին թուաց, որ սխալ է հասկացել: Այսուհանդերձ ասելութիւն ըզրաց այդ մարդու դէմ: Յետոյ իմաստը յստակացաւ ու տարածուեց իր զգալարաններում: Այժմ ակելի աշխուժով էր արորում իր զիթը: Ի՞նչ իրաւունք ունի այս անծանօթը իր տան մէջ մահուան մասին խօսելու: Անսահար անպիտակցաբար իր ձախ արի մէջ էր առել ամուսնու ձեռքը: Սակայն ինքն էլ չգիտէր թէ ինչու է ուզում ակելին լսել: Թէ՛ նիւթը եւ թէ՛ հիւրը գրաւել էին իրեն: Նա ըզրաց ամուսնու արի տենդը, որը գնալով կիզիչ էր դառնում: Նա նկատեց նաև Մարդարի այտի վրայ մկանների անկանոն խաղը: Ուղեց սփոփել, սակայն խօսք չգտաւ: Ինքնարբերաբար նորից դարձաւ ամուսնու կողմը եւ յանկարծ իրեն անշարի մենակ զղաց, կղզիացած: Մարդարը հոգեկան տապալակ մէջ էր: Կերպարանափոխուել էր, գրեթէ անճանաչելի դարձել ու ինքը չէր կարողանում որեւէ

կերպ հաղորդակցել նրա հետ: Ու մինչ հայացքը հիւրին, անսպասելիօրէն Անսահարի մտքով սառոյցէ սլաքներ անցան: Ինքը երբեք չի ճանաչել Մարդարին, չի հասել նրան ու չի բաժանել նրա անցեալն ու նոյնիակ ներկան: Արանետակի պէս դարձել է նրա շուրջը, ապառիտի նրան որպէս աշխուժ ծովում դուրս ցցուած մի ծայրի եւ երբեք չի փորձել նրա արտաքին մատչելիութեան օսածաններին ներս թափանցել: Իայց միայն ինքը չէ յանցաւորը: Մարդարը բնաւ իր հոգին չի բացել իր առջև: Եղել է կատարեալ ամուսին, Չիւրմ ու նուիրուած ու սակայն այս բոլորի մէջ մնացել անձեռնմխելի, անծանօթ: Ակամայից ակելի ուժեղ սեղմեց ամուսնու ձեռքը, ցանկանալով հպման միջոցով հասնելու նրա էութեան թաքուն լարերին: Սակայն ապարդիւն: Մարդարը չզգաց այդ: Նա գունատ էր, աննկան գիծազօծերը տւերուած ու հոգիւն գրեթէ բացակայ:

- Կեանքն ու մահը զուգընթաց զայլում են - շարունակեց Միստրը Հիքքըն-լուփրը - : Այդպէս է եղել միշտ, մեր ծննդեան վայրկեանից: Ակելի շուտ մահը կեանքի անբաժան մասն է կազմում՝ նրա շարունակութիւնը: Եթէ մենք այսօր մահուան համար չպատրաստուենք, ապա անարդարութիւն դործած կը լինենք մեր եւ մեր սիրելիների նկատմամբ: Այսօր ամէն ինչ լաւ է, երջանիկ ու բնականոն: Սակայն վաղը անակնկալօրէն կարող ենք մահուան առջև կանգնել, եւ ո՛վ դժբախտութիւն, եթէ պատրաստուած չլինենք մահուան համար:

Մարդարի դէմքի վրայից ելեկարական կարճ հոսանքներ էին անցնում: Գունատուել էր, պնդածակերը լայնացել: Գրեթէ շնչահեղձ՝ ըզաւեց.

- Գուք ի՞նչ էք ծախում, պարոն...

- Գերեզման - պատասխանեց այցելուն:

Յանկարծ մանկան մի ճիչ լսուեց յարկարածնի մի անկիւնից: Կինը թողեց ամուսնու ձեռքը եւ շտապեց դէպի նրնջտանեակ: Մարդարի դիմաց, լուսամուտից այն կողմ, գիշերը թանձրացել էր:

Եւ չգիտես ինչու, այդ հեռուոր խաւարում՝ կաթողիկէ եկեղեցու գմբէթի վըրայ տակաւին փայլում էր խաչը, այս անգամ արծաթէ ցուրտ փայլով: Զսիրեց խաչի ներկայութիւնը: Մի ակնթարթում իրեն զգաց անծանօթ սեւ հողի տակ՝ վիթխարի քարէ մի խաչ կրօնքին: Ընդոտ բարձրացաւ, մօտեցաւ լայնաթեւ պատուհանին եւ վայր իջեցրեց ոսկեթել վարագոյրները:

– Դուք իրաւունք չունէք իմ տունը մտնելու եւ ինձ դերեզման ծախելու – առաջացած խօսեց Մարգարը – ձեր կրթութեան ու պատրաստութեան տէր մէկը օպարուտի անպատճառ տելի պատուաբեր միջոցներ կարող է գտնել Քան դերեզման ծախելը: Մենք Հայերս խորշում ենք մահուան մասին խօսելուց: Մեզ աւելի հետաքրքրում է կենանքը, առօրեան, մեր ընտանիքի երջանկութիւնը: Ես ձեզ խնդրում եմ ի դուր ժամապահառ չլինել եւ հանդիստ թողնել ձեզ...

– Դուք անտղի էք վրդովում, Պարոն Գուրգէնեան – սիրալիբ պատասխանեց հիւրը առանց իր իշխանական գիրքը փոխելու – ես իրապէս լծուած եմ հանրային սպասարկութեան: Այո՛, ես դիտեմ, որ դուք Հայերք եւ ընդհանրապէս արեւելեցիներդ խորշում էք մահուան գաղափարից: Սակայն մի՛ մոռացէք, որ դուք այժմ Ամերիկայում էք ապրում, ուր կենքի ամէն մի փուլը կանխածրադրուած ու կազմակերպուած է: Հաւատացէ՛ք ինձ, որ գերեզմանի հող գնելով, դուք իրականում ապահովում էք թէ՛ ձեր եւ թէ՛ ձեր ընտանիքի անգամների ապագան:

– Ես ձեզ ինչպէս հասկացնեմ, Պարոն Հիբերնուփըր, որ ներկայումս ես բընաւ հետաքրքրուած չեմ գերեզման գնելու – գրեթէ թախանձազին սօսց Մարգարը, ինքն էլ զարմանալով թէ ինչպէս անտարբերութեամբ ու ընտելացած արտասանեց գերեզման բառը:

Այցելուն իր որդայնութիւնը մէջ էր առել նրան եւ հետզհետէ սեղմում էր շրջափակման օղակը՝ միշտ պահպանելով իր կրթի պաշարիւնը: Մարգարը արապ

կերպով իւրացրել էր ամերիկեան ապրելակերպը, ընտելացել իր համար խորթ հազար ու մի սովորութիւնների եւ յաճախ ներողամտաբար նայել կենցաղային որոշ արտասոց երեւոյթների վրայ, սակայն այս մէկը ուղղակի աներեւակայելի էր: Ձեմ տունը գալ եւ ինձ դերեզման ծախել, երբ ես բնաւ տրամադիր չեմ մեռնելու: Ծուրա մի դող անցաւ Մարգարի մարմնով: Իր աչքի առջեւ պատկերացաւ իրենց դիւղի խղճուկ գերեզմանատունը մորակից վեր բլրի լանջին՝ գորշ ու ոսկորի պէս սպիտակ շրմաքարերով: Ահ, ինչպէս էր ինքը սարսափում այդ բրուրից, յատկապէս աշնանային այն անձրեւոտ օրից ի վեր, երբ ինքը դեռ հազիւ տաս տարեկան, ականատես պիտի լինէր իր սիրասուն մօր թաղմանը: Նա յիշեց ցեխակայած փոսը, իր քրոջ աղկտուր ճիշը եւ իր հօր մօայլ յօնքերի տակ մի ամբողջ աշխարհի փլուզումը: Ապա ձրմբան երկար գիշերների սեւ մղձաւանջը եւ այն մենաւոր փոսը, որ զարձէլ էր խոնարհ հողաթումբ եւ մթազնել իր պատանեկան օրերի արեւը: Ինչպէս է ինքը վախենում գերեզմաններից, եւ հիմա հերթը իրենն է: Մարգարին թուաց, թէ նախանձութեան մատը հասել է իրեն եւ Միստրը Հիբերնուփըրի ձեռքով իր կեանքի վերջին արարն է գրում: Հստակերպուեց գաղափարին եւ շինականի պարզութեամբ դէմ յանդիման կանգնեց իր ճակատագրին:

Հիւրը մի այլ գլանիկ վառեց եւ թեքուելով դէպի խօսակիցը այնպէս, որ կարծես ինչ որ մտերմիկ գաղտնիք պիտի փոխանցէր, սօսաց.

- Դուք սիրո՞ւմ էք ձեր կնոջը:
- Այո՛:
- Դուք նախանձախնդի՞ր էք նրա երջանկութեամբ:
- Այո՛, ի՛ հա՛րկէ:
- Ես վստահ եմ, դուք չէ՛իք ցանկաւ նայ նրան դժբախտ տեսնել:
- Ի՛ հա՛րկէ ոչ: Բայց այս բոլորը ի՞նչ կապ ունի ձեզ կամ ձեր այցելութեան հետ:
- Ա՛հ-հա՛ – բացակասից հիւրը

փաստարանական շերտով՝ բռունցքը սըր-
ճասեղանին իջեցնելով - Էիմա, մի պահ
պատկերացրէք, որ դուք այստեղ չէք,
որ անդարձ հեռացել էք եւ ձեր կնոջն ու
զաւակներին մենակ էք թողել...

- Գուք իմ մահուան մասին էք խո-
սում - դէմքը տարօրինակ կերպով եր-
կարացած հարցրեց Մարգարէ՝ կերկե-
րուն ձայնով:

- Այո՛, պարոն Գուրգէնեան: Մի
պահ երեւակայեցէք, որ դուք անակըն-
կալօրէն մահացել էք: Պատահում է, չէ՞:
Յաճախ ենք առաւօտեան լրագիրը բա-
ցում եւ տեսնում որ մեր բարեկամներից,
ծանօթներից կամ զրացիներից մէկը, ու-
րը երիտասարդ էր ու կորովի, հիւան-
դութեան կամ որեւէ արկածի հետեւան-
քով մահացել է: Որեւէ երաշխիք չունենք
մահուան դէմ: Մահը անխուսափելիօրէն
հետամուտ է լինում բոլորիս: Բայց ինչ-
պէս ասում էի, մի պահ սեպենք, որ դուք
այսօր մահացել էք: Պատկերացրէք ձեր
կնոջ վիճակը: Մենակ, անօգնական ու
վշտահար... ո՞վ պիտի դառաղի, եկե-
ղեցու եւ յուղարկաւորութեան պատրաս-
տութիւն տեսնի, ո՞վ պիտի գերեզմանա-
նոց միտի եւ համապատասխան հող զնի
գերեզմանի համար, եւ վերջապէս, ո՞վ
պիտի կարգադրի մահադղի, ծաղկեպը-
սակների եւ թաղման հետ կապուած հա-
զար ու մի մանրամասնութիւնները...

- Միտարը Հիքընսօփը... - աշխա-
տեց միջամտել Մարգարէ:

- Ահա այստեղ է, որ հրապարակ է
զալիս «Եղեմական Պարտէզ» Հաստատու-
թիւնը եւ իր հանրանուէր սպասարկու-
թիւնը տարածում ձեր ընտանիքի վրայ:
Ձեր ընտանեկան գերեզմանները զնելով
դուք իրականում ապահովագրում էք ձեր
ապագան, տրամաբանօրէն կարգադրում
ձեր աշխարհիկ կեանքը եւ յաւերժացը-
նում ձեր յիշատակը: Իսկ որ ամենակա-
րելորն է, այդպիսով դուք ի կատար էք
ածում ձեր քաղաքացիական պարտակա-
նութիւնները եւ պատուաւոր դիրք ապա-
հովում ձեզ Համար թէ՛ այս աշխարհում
եւ թէ՛ գերեզմանում:

Մարգարին թուեւ էր թէ ինչ որ մըղ-

ձաւանջի մէջ է: Ամուր կառչել էր. իր
բաղկաթոտին, մթնէլ ու հիպնոսացել: Ես
այժմ դիտէր անկող այցելուի նպատակը:
Ծանկանում էր նրան անդարձ դուրս շը-
պըրտել իր յարկից, ու սակայն մահուան
հեռաւոր գաղափարը անանուն, անձեւ ու
անգոյն սողունի պէս զնալով հասնում էր
իր զգայարաններին ու նոյնիսկ հպում իր
գոյութեան զգանցները: Ետև եկաւ ու
զարմանքով տեսաւ Անահիտին, որի վե-
րագարձը մինչ այդ չէր նկատել: Կնոջ
դէմքը խաղաղ էր: Ես ուշադրութեամբ
լսում էր հիւրին՝ մի տեսակ գործարար
արտասայտութիւնը աչքերին: Մարգարը
չսիրեց կնոջ անդորր կեցուածքը եւ ա-
ւելի դալկացաւ:

- Ես խօսակցութեան կէսին հասայ -
ասաց Անահիտը - եւ պատահութիւն լու-
նեցայ լսելու, Միտարը Հիքընսօփըր,
ձեր արծարծած նիւթի մանրամասնու-
թիւնները: Թէեւ սկզբունքօրէն դէմ չեմ
գերեզմանահող զնելու գաղափարին -
չատ ընտանիքներ եմ ճանաչում, յատկա-
պէս ունեւոր գասակարգում, որոնք ու-
նեն իրենց գերեզմանապարտէզը - սա-
կայն ինձ վրդովեցնող ձեր մօտեցման ե-
ղանակն է: Եթէ այդ էր ձեր նպատակը,
հապա ինչո՞ւ այն կապեցիք կրթական ու
հանրային ծրագրներին: Ի՞ վերջոյ պիտի
գիտնայիք, որ ես այս երկրում ծնուած
լինելով, չէի կարող տգէտ լինել նման
ինդիքներում: Ինչո՞ւ այդ ոչ-ուղղակի
եւ ոչ-անկեղծ մօտեցումը...

- Բայց Տիկին, կը ներէք - յուզուած
ընդմիջեց այցելուն - ես միայն իրակա-
նութիւնն եմ ասել: Այո՛, «Եղեմական
Պարտէզ» գերեզմանանոց լինելուց զատ,
է՛ նաեւ ընտանեկան մասնաւոր զրօսալ-
դի ու մշակութային հանգստարան, ուր
մենք արդիական մատուոն կից ծրա-
դրում ենք կառուցել մի ընդարձակ կենտ-
րոն՝ Համերգների, բարոյագիտական դա-
սախօսութիւնների, կրօնական դասըն-
թացքների եւ յարակից բազմապիսի ձեռ-
նարկների համար: Մենք նոյնիսկ ծրա-
դրած ունենք իրիկնային հողաւոր յա-
տուկ Համերգներ ննջեցեալների հա-
մար...

- Ննջեցեալնե՞րի համար - հարցրեց Մարգարը:

- Այո՛, ննջեցեալնե՞րի համար - պատասխանեց Միստրը շիջընուփրըրը ոգևորուած - եւ այդ բոլոր սպասարկութիւնները - գերեզման, թաղում, ծաղիկներ ու երաժշտութիւն, բոլորը, բոլորը ընդգրկուած են հինգ հազար դոլարի գումարում: Ահ՞՞ք դոնում որ տրամաբանական է ու մտալէի...

- Տրամաբանականը տրամաբանական է - սասց Մարգարը, անհանդիստ դիւրբը փոխելով - սակայն ներկայումս մենք Հետաքրքրուած չենք նման ծրագրի համար դրամական ներդրում կատարելու: Ճիշդն ասած, մենք դեռ երիտասարդ ընտանիք ենք եւ դեռ ապագայի շատ ծրագրերը ունենք...

- Աւելի մեծ ծրագիր քան ա՞յս - Մարգարի խօսքը կտրեց հիւրը - արդեօք դուք դիտէ՞ք, թէ՛ ճշմարտական Պարազիտի Հողի դիւրը ինչպիսի՛ արագութեամբ է բարձրանում... սրանից մէկ տարի առաջ Հինգ հազար քառակուսի ոտք հողը արժուած էր միայն երեք հազար դոլար, մի քանի տարուց յետոյ, ո՞վ գիտէ, թերեւս տաս հազարից էլ անցնի... գերեզմանոց չէ, այլ ռսկու հանք... ես ձեզ անկեղծօրէն խորհուրդ եմ տալիս առիթը ձեռքից չփախցնել:

- Միստրը շիջընուփրըր - աղաչական ձայնով սասց Մարգարը - հաւատացէ՛ք ինձ, որ ներկայ պայմաններում հնարաւորութիւն չունենք նման մեծ ծախսի տակ մտնելու: Թերեւս հետագային...

- Ներողութիւն, Մարգ - ամուսնուն դարձաւ կինը - հապճեպ որոշում չկայացնենք: Ես այս ինչքին նայում եմ լոկ առեւտրական նկատառումներով: Ի վերջոյ հողը, կալուածը, սեփականութիւնը լուսազօյն ներդրումն է: Դու ինքզ շատ լաւ գիտես, թէ՛ Հողի գինը ինչպիսի առասպելական թափով է բարձրանում Արլինգթընի շրջանում: Յիշո՞ւմ ես թո՞ւր զօրծակից Մայքըլ Բրաունի անպէտք, անգործածելի կարծուած Հողին Միքը Ռո-

բալը ինչպիսի աներեւակայելի գումար տուեց...

- Այո, բայց...

Նոյնը կարող է պատահել նաեւ դերկամահնողի հետ: Մի քանի տարի կը պահենք, ապա մեծ շահոյթով կը վաճառենք - սասց կինը՝ միտմանակ ենթադրեցաւ խորատուգետով այցելուի նկարագրած անակնկալ այրիութեան դո՞րչ ու խոնար լարիւրիթոսում: Գլուխը ցնցեց՝ վանելու համար ցուրտ պատկերը: «Մենակ, սեօզնական ու վըշտահար... ո՞վ պիտի դադարի, եկեղեցու, եւ յուղարկաւորութեան պատրաստութիւն տեսնի, ո՞վ պիտի...» Անահիտի ականջին տակաւին հնչում էին հիւրին մետաղային խօսքերը, որ լսել էր խոհանոցում, մանկան համար կաթ տաքացընելու ժամանակ:

- Կրկին համոզուեցի - սասց Միստրը շիջընուփրըր - որ կանայք աւելի գործնական են քան տղամարդիկ: Ի դուր չէ, որ Ամերիկայի տնտեսութիւնը կանանց ձեռքումն է: Ի հարկէ, շուտափոյթ որոշում կայացնելու չէ: Լուրջ մտածէք այս ծրագրի մասին, սակայն ի սէր Ատորժոյ մի յետաձգէք, որովհետեւ յաճախ է պատահել, որ ձեզ պէս ընտանիքներ յարմար պատեհութիւնից չօգտուելով անխորժ բարդութիւնների առջեւ են կանգնել: Ես մի ընտանիք գիտեմ, թերեւս ճանաչէք - Իրլանդացի Մըքքուայրները: Ամուսինը հազիւ 35 տարեկան հաշուապահ էր: Որքան թոխանձեցի որ մեր հաստատութեան անդամագրուին, քան դուրս չեկաւ: Մի օր էլ, սրանից մտովեց ամիս առաջ, Մարքը, այդպէս էր հանգուցեալի անունը, գիշերը տուն է դալիս ստամոքսի ցաւերով: Առաւօտեան դեռ յոյսը չբացուած ականդում է հողին: Ահ, ինչպիսի՛ դժբախտութիւն... ինքզ Տիկին Մըքքուայրը քիչ մնաց խելակորոյս լինի... Եթէ օգնութեան չհասնէր կարմիր Թաչը, ապա հանգուցեալի դիակը օրերով պիտի անթաղ մնար...

Միստրը շիջընուփրըր լռեց ու քրքրմապետի արձանային արտայայտութեամբ դիմացի պատին յառեց իր հայտնաբեր:

Հիւրասննեակում մթնոլորտը գնալով աւելի ճնշել էր դառնում: Մարգարը երբեք այդպիսի օտարօտի մեծութիւն չէր զգացել կեանքում: Այցելուին կարծես ինչ որ հեթանոսական դարաւոր մեհաննեւորից եկել ու այժմ իր լինելութեան վրէժն էր արձակում: Ինքը, որ միշտ խուսափել էր մահուան մասին մտածելուց եւ այն նկատել որպէս իր գոյութեան սահմաններէն դուրս, այլոց վիճակած մի երեւոյթ, այժմ զգում էր նրա մերձեցումը իր շնչի վրայ: Ճակատը շփեց ու համոզով զգաց իր իսկ մարմնի շեղումները: Այսուհանդերձ, իր մօտ այցելուի նկատմամբ ցուրտ ատելութիւնը տեղի տուեց անխուսափելիութեան զգացումի: Ու յետոյ Անահիտը: Եթէ նա համաձայն է գերեզմանահող գնելու դազափարին, ապա նշանակում է նա մի բան գիտէ: Ձէ՞ որ ինքը միշտ նրա խորհուրդներով է շարժուել...

- Միտարը Հիւրանուփրը - խօսեց կինը - ի՞նչ են պայմանները:

- Ծառ պարզ - պատասխանեց այցելուին - ընդհանուր գումարի կէտը կանխիկ, իսկ մնացեալ երկու հազար հինգ հարիւր դուրքը տաս ասրուայ մասնավրձարումների պայմանով:

- Իսկ հողամասի ընտրութի՞ւնը:

- Այդ թողնում ենք ձեր հայեցողութեան: Մակայն ձեզ խորհուրդ կը տայի մասուռին կից այս գերեզմանապարտէզը գնելու - ասաց Միտարը Հիւրանուփրը եւ բացելով կապոյտ դրօշ երկրորդ էջը, ամուսիններին ցոյց տուեց խնամքով ծաղկազարդուած հողամասի գունաւոր պատկերը - այդտեղ դիրքը աւելի գեղեցիկ է, հոգեպարար ու առինքնող...

- Ծառ էլ հո՞գո է գերեզմանի դիրքը - փորձեց արիւարար կատակել Մարգարը, սակայն իր ձայնի ելեւէջների օրրութիւնից սթափուած, անմիջապէս լըռեց յանցաւոր աշակերտի պէս:

- Մեր հաստատութեան նշանաբանն է, յարգելի պարոն, ապրել՝ արժանապատուութեամբ եւ թաղուել՝ արժանապատուութեամբ: Եթէ գերեզմանին կողմնակից չէք, ապա կարելի է կարողորհել,

որ ձեր աճիւնները յատուկ անօթի մէջ առնուին եւ գետեղուին մի յուշակոթողում՝ շարունակ երգեհոնի շնչաբարձիկ երաժշտութեան տակ:

Մարգարը իրեն տեղաւորեց կանաչ մի որուակում՝ բորումնաւէտ ծաղիկներէ մէջ: Պատկերը այնպիսի ցնցում պատճառեց իրեն, որ խելակորոյսի նման ոտքի ելաւ, մի քանի քայլ արեց սենեակում եւ դառնալով պատուհանը բացեց՝ ըմբռնելով Անպտեմբերեան գիշերի թարմութիւնը: Կողքի բնակարանից ուրախ երաժշտութեան եւ ալխոյժ ծիծաղի ու խօսակցութեան ձայն էր լսուում: Մարգարը թեքուեց ու տեսաւ, թէ ինչպէս իր հարեւան Բարբրթոնն ու նրա կինը սենեակից սենեակ են գնում եւ ուտելիք ու խմելիք հրամցնում հիւրերին: Երանութեամբ գիտեց այդ տեսարանը եւ աւելի ախրեց

Կէս գիշերից բաւական անց էր, երբ այցելուին մեկնեց՝ տնեցիներէ մօտ թողնելով ճեղքմական Պարտէզի վերաբերեալ դեղատիպ մի շաբաթ հրատարակութիւններ:

Յաջորդ օրը ամառը կարծես զղջացած, նորից վերադարձել էր: Քաղաքը արտասովոր աշխուժի մէջ էր: Ամէն ոք աշխատում էր օգտուել հաճելի արեւից քանի դեռ Մասաչուսեթի սովորաբար անձրեւոտ այունը չէր իջել ասնիքների ու մարդկանց սրտերի վրայ:

Առաջին անգամ լինելով Մարգարը գործից ուղացել էր: Սովորաբար դեռ արեւը չծագած նա կառուցումների վրայ էր լինում, իր ձեռքի տակ աշխատող հիւաների ու որմնադիրների համար ծրարադրեր ժշակում, աշխատանքի բաժանում կատարում եւ ստուգում կառուցուող տների ու շէնքերի հիմքերն ու փայտէ շրջանակները: Գիշերը չէր կարողացել քնել: Դիւահարի պէս դարձել էր անկողնում, բարձրացել, քայլել սենեակներում եւ անանուն կարօտով դիտել ու գննել տան կայքն ու գոյքը: Եւ տարօրինակն այն էր, որ շարունակ զգում էր

Միտքը Հիբերիուսները ներկայութիւնը տան ամէն մի տնկիւնում՝ միշտ սեւազգեստ ու տիրական:

Անահիտը հրր առաւօտեան ամուսնուն գտաւ հիւրասննեակում խոհերի մէջ ընկղմուած, շկարողացաւ թաքցնել իր զարմանքը:

- Մարթ, քեզի ի՞նչ պատահած է: Հիւա՞նդ ես...

- Ո՛չ, ո՛չ, - աշխատեց կնոջը հանդարտեցնել Մարգարը - մի քիչ յոգնած եմ: Բացի այդ, այսօր այնքան էլ աշխատանք չկայ: Հիմա, մի կէս ժամից կը մեկնեմ:

Անահիտը նկատեց ամուսնու դալկութիւնը: Նրա աչքերի տակ գորշ խորութիւններ էին դոյացել, իսկ բերանի շուրջ երկու գծեր տկօտել էին նրա այտերը հասնելով մինչեւ ուժեղ ծնօտը:

- Եթէ ինքզինքդ աղէկ չես զգար, յաւ կ'ընես այսօր տուն մտնելով - ասաց Անահիտը՝ քնքշաբար շոյելով ամուսնու վիզն ու ուտերը:

Մարգարը բարձրացաւ, գրկեց կնոջը եւ համբուրեց նրա այտն ու ճակատը: Ահ, ինչպէս ցանկանում էր այդպէս յաւիտեան գրկում պահած ունենալ Անահիտին, զգալ նրա մարմնի ջերմութիւնը իր մարմնի վրայ եւ ըմբռնել նրա մազերի բոյլը: Նրան թւում էր, թէ ինչ որ անծանօթ հուժկու բազուկներ իրենից խլում են Անահիտին, իր Անուշին ու Նորարողը՝ Մանուշին եւ այն բոլորը, որի համար հազար ու մի զրկանքներ էր տարել, տքնել ու զեղերել:

Այդ պահին Անուշը դուրս պրծաւ լուացարանից եւ իր վարդազոյն թիւերը հօր պարզած բացականչեց՝

- Դադի, աս ին աղուոր քրքիրայգ... ատուունները քեզ բնաւ չեմ տեսներ...

Մարգարը վեր բարձրացրեց աղջնակին եւ կրծքին սեղմեց նրա գլուխը: Նա զգաց, որ սրտում հրարութիւններ էին գոյանում: Չսպից իր արտասուքը եւ ասաց իր գոտեր.

- Այսուհետեւ ամէն առաւօտ միասին նախաճաշ ենք անելու, որպէսզի տեսնեմ թէ գու ուրշափ ես ուտում:

Նախքան գործի դնալը Մարգարը շապիկը փոխելու պատրուակով ննջաճենեակ մտաւ եւ գորովալից համբուրեց Մանուշի կաթնաթոյր մատները:

Ամէն երեկոյ ժամը ութին գալիս էր Միտքը Հիբերիուսները եւ յաւեցիալ տեղեկութիւններ տալիս «Եղեմական Պարտէզ»ի գործառնութեան մասին: Նա չէր շտապեցնում Գուրգէնեաններին: Ուզում էր, որ դաղափարը հասունանայ նրանց մօտ եւ որ նրանք սիրալոյսով կերպով ստորադրէին պայմանագիրը: Այդ պահերին Մարգարը մահապարտի պէս տունում էր իր տուայտանքը՝ յուսալով միայն որ այդպիսով երջանկութիւն բերած կը լինի իր կնոջը: Ձէր խօսում այլեւս: Իբր թաղաթոռում կղզիացած մեքենայօրէն լսում էր համաձայնագրի զանազան յօդուածներին շուրջ տարուող խօսակցութիւնը՝ հայեացքը յաճախ Միտքը Հիբերիուսներից դարձնելով դիմացի կաթողիկէ եկեղեցու խաչին:

- Ուրեմն - ասում էր Անահիտը ծնկի վրայի տետրակում հաշիւներ անելով - մենք որեւէ պարտադրանքի տակ չենք լինի, եթէ, ասենք, մի հինգ ասրուց յետոյ որոշենք վաճառելու մեր գերեզմանաճողը:

- Եւ ոչ մի պարտադրանք - պատասխանում էր Միտքը Հիբերիուսները:

Անահիտին հետաքրքրողը շահոյթն էր: Նա բազմաթիւ դէպքեր դիտէր, թէ ինչպէս չնչին դներով առնուած դերեղմանաճողերը մի քանի տարուց յետոյ դիտապտոյտ պատճառող դոմարներով վաճառուել են հէնց իրենց դրացիութեան շրջանակներում: Եւ յետոյ, Աստուած մի արասցէ, կեանք է, բան է, դժբախտութիւններ միշտ պատահում են... ամէն զէպրում խոհեմ քայլ է՝ մի տեսակ ասպանովազրուելուն...

Մարգարը լուռ տառապում էր: Փակուել էր արտօթակը, փախել ջուներ: Մի քանի օրուայ ընթացքում նրա հուժկու մարմինը թօշնել էր՝ արմատախիլ եղած կաղնիի պէս: Դժուարաւ գործի էր գընում եւ ամէն առթից օգտուելով տուն էր շտապում մի քանի ժամ աւելի իր ըն-

տանիքի հետ անցկացնելու համար: Իր կառուցողական աշխատանքները կաղում էին: Սեպտեմբերի կէսերին պիտի աւարտուած լինէին ութ նոր տների շրջանակները ՀԻԻԲԱՐՍ Անդ Գիրքարն ընկերութեան մեծածաւալ շինարարական գործին անցնելու համար, սակայն ընթացիկ կառուցումները տեղից չէին շարժուած:

- Մարք - ասում էր գլխաւոր վարպետ Սմիթը - հիմնադրանքները ուշանում են: Քանի որ է, ինչ Բոստոնից առաջումները տեղ չեն հասնում:

- Սմիթ - պատասխանում էր Մարգարը մտայնելու - ամէն բան դու կարգադրիք - եւ ձեռքերը տարատի գրպանները խօթած հեռուներն էր նայում:

- Մարգարը մտայնել էր նոյնիսկ Մանուէլի համար ննջասենեակ շինելու էր ծրարելը: Ամենուր Միստր Լիքընլուփը բարձրականն էր տեսնում՝ սեւազգեստ, սեւ պայուսակը ձեռքին կառչած: Երբեմն, տրամաբանութիւնը զայնս ցլրում էր իր մտածումների գորշ ամպերը: Ի վերջոյ եղածը առեւտրական մի գործառնութիւն է, ուրիշ ոչինչ: Հողը հող է, ի՞նչ տարբերութիւն, թող այն կոշուի գերեզմանահող: Սակայն հէնց գերեզման բառի վրայ գունաթափուում էր իր աշխարհը, երբեք էր ոտքի տակի հողը եւ դաշկուծիւնը սակորներից իջնում մինչեւ հողու խորքերը: Եւ վաղեմի գիւղացի տղան, որի արտաքինն եւ վարունջակերպը յղուել էին այլեւայլ երկրների բազմաթիւ մեծ ու փոքր ոստաններում, անակնկալօրէն գլուխը բարձրացնում եւ տարիների փոշիների միջին՝ պարտադրում էր իր թաքուն բընազգները՝ մերթ արեւախանձ ու սակայն յաճախ գիւղական մութ նախադաշարումներով առկուն: Մարգարը համոզուած էր, որ իր մահը մօտեցել է, որ Վոդեմական Պարազգի գոյութիւնը նախախնամութեան մի խաղն էր՝ վերջերպը տակաւին իր շաւարտած երգի:

Անդարձ մեկնող ճամբորդի պէս սիրազորով նայում էր կնոջը, զննում նրա գէմքի ու մարմնի իւրաքանչիւր գիծը եւ ջանում ներթափանցել նրա հոգու ամե-

նահեռաւոր ափերը: Առաջին անգամ լինելով Մարգարը նոր ու իրեն մինչ այդ անծանօթ երանգ էր տեսնում իր մեծ գատեր մանկունակ ամէն մի կարկաչում եւ Մանուէլի գիւ ճիշը երկնառաջ շեփորի պէս պեղում էր իր ներքը՝ խանդաղատանը պատճառելով իր գունատ ներաշխարհին: Իր հսկայ, կոշտ ափերի մէջ էր առնում նրանց գէմքը, շոյում եւ անյազ ծարաւով ըմպում նրանց ամէն մի արտայայտութիւնը:

- Գաղի, կը ցաւցնես կոր - երբեմն բողբոջում էր Անուշը եւ ձերբազատուելով հօր գոլուսանքներից, փախչում դուրս՝ իր խաղընկերներին ցոյց տալու իր նոր կարմիր շրջագոյտը:

Ժամ տո ժամ մահուան գաղտնիքը արճիճի ծանրութեամբ նստում էր Մարգարի գոյութեան վրայ: Ակամայից հաշտուել էր վախճանականի հետ: Եւ որչափ թօշնում էր նրա մարմինը եւ պղտորում նրա միտքը նոյնչափ լարում էին նրա զգայարանները: Իրենց գերզգայուն ցանցի մէջ առնելով ամէն մի շարժում, ամէն մի երեւոյթ ու գիծ: Նա այլեւս ցատտ երանութեամբ էր դիտում արաւոյսի առաջին շողերը, խոտօյտոյց հաճոյքով ըմբռնում Իրիզալթի մեծերի գոռնաթիւ բուրմունքը եւ կըքոտ քնքուութեամբ շոյում, հպում եւ փաղաքում հանդիպած ամէն մի իր ու առարկայ: Եւ յանկարծ, առօրեայ ամէն մի շնչին երեւոյթ խորհրդանշական տարածք էր ստանում եւ անջինջ կնիքով գրոշմում նրա ներաշխարհի վրայ: Ու պատահում էին բոլորէնք, որ Մարգարը մանկան բիւրեղ յափշտակութեամբ պղում էր կեանքի ամենահեռաւոր խլրտումը իր էութեան ամէն մի հիւլէի մէջ եւ իր էութեանից դուրս՝ տեսանելի ու անտեսանելի տիեզերքում: Այդ պահերին նա իրեն վերածընուած էր պղում, անվթար ու ջինջ միմոդայի պէս իր հոգու լուսապատուի վրայ առնելով իր համար մինչ այդ անընկատելի դարձած աշխարհը:

Լուռ տառապում էր Մարգարը: Անահիտի աչքից չվրիպեց ամուսնու կերպարանափոխումը: Մարգարի յողթ

ուսերը կքել էին, ժկանուտ վիզը բարակել էւ աչքերի մէջ կորել էր այն կենսունակ փայլը, որ ինքը յստախ կատակով Հայաստանի արեւին էր վերազրում: Մըտահոգ էր: Ձիինի՞ հիւանդ է Մարգարը: Սակայն ի՞նչ կարող է լինել: Այս տասարուայ ընթացքում նա անզամ պարզ ցրտառութիւն չի ունեցել: Առողջութեան մարմնացում էր Մարգարը, մի կտոր խական ասպտափ: Ու աւելի ուշադիր էր հանդէպ իր ամուսնի՝ ճրագի շուրջ դարձող թիթեռի պէս պտտուելով նրա շորս բոլորը եւ աշխատելով բուսարարել նրա ամենաշնչին պահանջը: Ու որչափ դարկանում ու դնալով ինքնամփոփ էր դասնում Մարգարը, այնչափ էլ կնոջ մօտ սիրոյ, կարօտի ու ցանկութեան նոր ու կիրքիչ ալիքներ էին յորդում՝ ողողելով իր էութիւնը: Ինքը միշտ էլ սիրել է Մարգարին, նրա առնական հասակը, ազնուութիւնը, աշխատասիրութիւնն ու իւրայատուկ Հայկականութիւնը, սակայն այժմ, երբ նա կղզիացել ու գրեթէ անհասանելի է դարձել, իր մէջ ակունք են առել սիրոյ բոլորովին նորայայտ աղբիւրներ, աւելի վճիտ, աւելի զուլալ ու աւելի խոր:

- Մարթ, երկի, կ'ազաչեմ ինձի բան մը ըսէ, ի՞նչ ունիս...
- Ոչինչ, սիրելիս...
- Մա տո՛ւտըր փափազեանք կանչե՞մ... Թող անզամ մը քննէ քեզի...
- Ասացի որ հիւանդ չեմ: Ի՞նչ կարիք կայ:
- Սակայն ինձի այնպէս կու գայ...
- Ի դուր ես մտահոգուում:
- Կը սիրե՞ս դիս...
- Ի հարկէ, Անահիտ:
- Ի՛հ, ուրեմն, համբուրէ զիս...

»

Անցան օրեր, տխուր, միապաղաղ ու գորշ օրեր:

Մարգարի համար եղաւ Հոգեւարքի շարաթ: Ապրում էր գատապարտեալի պէս՝ ձեռքերը տարատի դրպանը խօթած՝ հայեացքը անորոշ հեռուները: Ժամը ութին Միտսըր Հիբընուփըրը

պիտի գար պայմանագրի վերջնական ըստորագրման համար: Այդպիսով Գուրդիչեանները պիտի ունենային իրենց մասնաւոր գերեզմանահողը Քեղեմական Պարտէզում: Ուրախ էր Անահիտը, որ վերջապէս աւարտուեցին երկարածիգ խորհրդակցութիւնները: Ճիշդ է, որ երկու հազար հինգ հարիւր դուրս Միտսըր Հիբընուփըրին վճարելով առնուապէս մէկ տարով պիտի յետաձգուէր Մանուշի նընջանեակի կառուցման գործը, սակայն դեռ երեխան փոքր է եւ հնարաւոր էր առաջուայ պէս իրենց ննջանեակում պահել նրա օրորոցը:

Այդ օր մի արտասովոր անդորրութիւն էր իջել Մարգարի վրայ: Այլեւս մասմուրը սենեակից չէր դնում եւ չէր դնում ու շոյում իր ձեռքով պատրաստուած ամէն մի կաւ ու աւարկայ: Քաշուել էր հիւրանենեակում, բացել վարտագոյնները եւ հայեացքը յառել դիմացի եկեղեցու գմբէթի խաչին: Ձէր ստաբուել եւ անժամանակ ակօսուած դէմքի վրայ հինաւուրց առաքեալի խղաղութիւն էր դրոշմուել: Հաշտուել էր ճակատագրին եւ սպասում էր:

Գրտում, Թաւշանման պարտէզում Անուշը խաղում էր իր հասակակից երեխաների հետ՝ արծաթէ ճիչեր արձակելով: Մանուկները ցատկում էին խնամքով մշակուած թուփերի վրայ, կոխորտում իր ձեռքով ցանած ու անցրած ծաղիկները եւ շարունակ կարկաչում, ճըւում ու ծիծաղում:

Մարգարը Հաղորդութեան պէս ընդունում էր մանուկների ճիչը:

Ինքն էլ մանկացել էր, վերադարձել իր մանկութիւնը: Հայրենի դիւղի տանիքների ծուխի միջից նա տեսաւ սպիտակ ճանապարհը, որը աջ թեքուելով դարձաւ վեր դէպի խնձորենիների անտառը: Այս ի՞նչ է: Ամբողջ դիւղն է հաւաքուել այստեղ: Երկնականների մէջ նա դտաւ իր ջրոջը՝ Աստղիկին, սպա խոշոր դամբուղի վրայ հակուած իրենց հարեւան՝ Արութենց Մուկուչի կրտսեր աղջկայ՝ Սառայի լուսին երեսը: Խնձորի բուրմունքը բռնել էր Հովիտը: Սակայն

ինչո՞ւ քողորը շուռ են: Ո՛ւշ, ո՛ւշ, խօսում են, նոր չիսկ ծիծաղում, սակայն ինքը չի բռնում նրանց ձայնը: Յետոյ պղնձագոյն կնճառա զեմքերի մէջ նա գտաւ իր հօրը՝ ամենաբարձրահասակը սայլի շուրջ կանգնած ազամարդկանց մէջ, որը դամբիւղաները վարսում էր սայլի վրայ՝ միտմամանակ վիրը երկայրած ինչ որ բաներ առում շինականներին: Նա սկսեց վազել զեպի քնձորենինների հովիտը: Երբ հասաւ, խոն պտաւ գծրկամանոցի բլրի լանջին: Արեւը թեք իջել էր իր աչքերին: Ծուռ եկաւ: Գիւղը կորել էր ոսկեփոշու ամպերի տակ: Բայց այս ի՞նչ է: Նոր կենդեցի՞ են շինել: Իսկ ո՞րտեղից են բերել այդ ոսկէ փայլը, որը արեւի պէս փայլում է...

Մարգարը հայեացքը դիմացի կաթնդիվէ եկեղեցու դմբէթից ցած իջեցրեց եւ բթմամտօր ծայրով դապտադուղի մաքրեց իր այտերի վրայ կախուած արցունքի շիթառած: Նախքան իր գունատ ձեռքերի վրայ բռնած արեւի դաղը ճառագայթներին եւ երաններէ մէջ զգաց իր արեան հրաշալի հոտանքը: Տան մէջ տարածուել էր հայկական համազամ կեդակուրի բուրմունքը: Անահիտը մեղտի պէս աշխատում էր խոհանոցում: Մարգարը մտովին տեսաւ նրա զէմքի կենտրոնացած արտայայտութիւնը եւ կարօտից ճմրուեց սիրտը:

Լսուեց տան դրան զանդի մեղմօրօր կանչը:

Թոհանոցում դադարեց ամանեղէնի ձայնը: Մի պահ անց, հեւասպառ ներս պրծաւ Անահիտը իրիկուայ լրագիրը ձեռքին՝ բացականչելով.

- Մա՛րթ, դէ՛լ լուր ունիմ... տես ի՞նչ դժբախտութիւն պատահած է...

Մարգարը նայեց թերթին: Առաջին էջին վրայ մախ անկիւնում զետեղուած էր մի գեղեցկադէմ ազամարդու լուսանկարը՝ սեւ երկզով: Տակը խոշոր տաներով գրուած էր՝

ՍԱՅՐԸՆ ԼԻՓԸՆՆՈՒՓԸՐ, ԿՐՏՍՄԵՐ
ԻՆՔՆԱՇԱՐԺԻ ԱՐԿԱՍԻ ԶՈՂ
ՎԵՐԵՄԱԿԱՆ ՊԱՐՏԵՁՅԻ ԸՆԱՆՊԱՐԼԻՆ

Այլեւս չկարգաց մանրամանութիւն-

ները: Թերթը անփոյթ ձգեց, տեղից վեր բարձրացաւ եւ բացեց պատուհանը:

- Ախո՞ւ... սասց Անահիտը տակաւին հեւասպառ:

- Այո՛ - սասց Մարգարը:

- Խեղճ մարդ - Անահիտի ձայնում խոր ցուակցութիւն կար - որչա՞ք անակրկալ...

- Այո - պատասխանեց Մարգարը՝ աչքերը կենդանացած:

- Եւ տակաւին երկու ժամէն մեկի այցելութեան գալու էր...

- Այո: Մամադբուս էր:

- Այո ի՞նչ տխուր ճակատադէր...

- Այդպէս է ճակատադէրը:

Անահիտին թուաց թէ ժպիտ անցաւ Մարգարի դէմքի վրայից: Բայց ոչ, այդ միայն ջղալին կծկում էր: Ինչպէ՞ս կարող է պատահել: Բայց ո՞ւր է գնում ամուսինը: Անահիտը նայեց Միսաքը. Հիւրընդիւրդի նախասիրած բազկաթոռին եւ սիրտը համակուեց կակիծով: Ա՛հ, ինչ անձեթեթ է կեանքը, մտածեց նա:

Մարգարը հանդարտ քայլերով իջաւ պարտէզ, մտաւ ծաղկանոցի պահեստանոցը եւ մի քանի վայրկեան յետոյ դուրս եկաւ բահը ձեռքին: Նա մէջքը խփեց աշնանային զովին եւ մարմնի մէջ զգաց սուռցների հալը: Արեւը հեռանում էր, սակայն նրա մէջ նոր արեւներ էին ծագում, մէկը միւսից բարբ, մէկը միւսից թէ՛ ու խօլական: Իր ամբողջ միտքը կրում էր զարթօնքով: Տառապանքից ըսպտուելի, ոչնչացել էր իր մարմնի թոյնը եւ այժմ մաքրամաքուր այդ պարապը լեցում էր կրքով, տենչով ու եռանդով: Անյուր ծարաւ զգաց մերձենալու: Դիմացի ծառից պոկեց մի տանձ, շոյեց հասուն կորորութիւնը եւ խածեց: Հիւթը նեկտարի պէս կենդանացրեց նրա զրմքը եւ որպէս մուշկ տարածուեց նրա զգայարաններում: Դիտեց մանուկների խաղը եւ օրհնեց նրանց բերկրանքը: Թող երեխաները խաղան ու մեծանան, սասց ինքնիրեն, եւ թող Անահիտը բեղմնաւորուի այս փարթած տանձնու պէս, եւ թող աշխարհը լեցուի մանուկների ճիչերով: Զգաց իր մկանների պթումը: Նը-

բան թուաց, թէ ի զօրու է լեռներ շարժել եւ սրունքներով անդունդներ փորել: Աշխուժով արորեց մազակալած զէմքը, թքեց արին եւ բահի կոթը ամուր բռնած մօտեցաւ Անուշի ննջասենեակին կից տափարակ հողաշերտին: Մտաացել էր անցեալը: Այժմ ինքն էր ու այս հողը՝ Մարգարը բարձրացրեց բահը եւ ուժգին խլրեց փափուկ հողի կուրծքը: Հողի թարմ հոտը էլ աւելի բորբոքեց նրա կիրքը: Բարձրացրեց բահը ու կրկին հարուածեց հողը: Հարուածները զնալով կշռոյթ ըստացան եւ քրտինքի կաթիլները սկսեցին ծորալ նրա ճակատից ու վրից:

- Մարք, Աստուածդ սիրես, ի՞նչ կ'ընես - լսուեց Անահիտի աղեկաւոր ձայնը: Նա ձեռքերը միմեանց կրծքին սեղմած, աչքերում վախ ու զարմանք՝ արձանացել էր աստիճանների տակ:

Մարգարը գլուխը բարձրացրեց, կարօտով նայեց կնոջը եւ ասաց.

- Տուն եմ շինում...
- Հոգիդ սիրեմ, երևի, խենթեցա՞ր...
- Մանուշխ համար բոյն եմ շինում...

- Սակայն դուն տկար ես, Մարք, կը խնդրե՛մ, թող...

- Ես ինձ երբեք այսքան առողջ չեմ զգացել - պատասխանեց Մարգարը եւ վերադարձաւ հողին:

Անահիտը աչքերին չէր հաւատում: Ի՞նչ պտտահեց Մարգարին: Իրերե ու իրադարձութիւնները այնքան արագ էին թաւալում, որ նա չէր կարողանում համարել երեւոյթները: Ու սակայն այս ընդհանուր շփոթի, այս անբացատրելի խաչածեւութեան մէջ նա բնազդամբ ըզդում էր, որ ինքը կենտրոնն է Հրաբուխի: Նա հետեւում էր Մարգարի շարժումներին, նրա հողի պայքարին եւ նրա պրկուած մկանների լարումին: Կուրծքը խռով՝ նա հմայուել էր իր ամուսնու տեսքով: Անահիտը ինքն էլ շիմացաւ թէ ինչու սկսեց քայլել դէպի Մարգարը: Չէր քայլում, այլ սահում Հրակէզ լաւայի վրայով: Ու լաւան, բարձրանում էր նրա սրունքներն ի վեր, դէպի սիրտն ու հոգին: Մի պահ կանգնեց ու դիտեց աղեղի պէս կորացած նրա մէջքը, ապա իր փրձարուն թիւերը պարզելով կառչեց նրա իրանին ու հեկեկաց: Երբ Մարգարը դարձաւ դէպի իր կինը եւ նրա կիսաբաց շրթերունքները տեսաւ, ձգեց բահը եւ հողափայած բազուկներով պրկելով Անահիտին երկար համբուրեց:

- Մարգար, ազուտրս, ի՞նչ կ'ընես...
- Բոյն եմ շինում:

ՅԱՆՈՒ ԿԱՐԱՊԵՆՑ

1965

ՎԵՐՋԱԼՈՅՍԻ ՏԱՂԵՐ

ԿԵԱՆՔԻՆ ԱՌՋԵԻ

Նոնենիի դայար ճիւղ էր,
Կարմիր, ժպտուն ծագիկներով.
Սոխակին հետ սէրը կ'երգէր.
Կը բեւածէր երկինք ու ծով:

Ջուրերուն հետ կը կարկաչէր,
Կը կարգընէր՝ կախաի՛ պէս,
Վշտին մըռայլը իրը չէր,
Հոգին արեւ էր լուսագէս:

Երազներու թելին վըրայ
Ու հովերուն ալ հերարձակ,
Մերթ Աստուած էր ու մերթ՝ տըզայ,
Գիշեր՝ ու մերթ արեւածագ:

Անցառքին ու անանցին
Թռչնն երբ կաթեց հոգիին մէջ,
Գտաւ ինքզինքը առանձին,
Գիտակցութեան բաւիղին գէջ:

Ձոճած կեանքի ժայռին դիմաց,
Երազներէն տերեւաթափ,
Հիմա ճակատը խոնարհած,
Փշրած սրինգ, ծնծղայ ու դափ,
Ծեր մը ճատեր տրտու՛ւմ կու լայ՝
Ունայնութեան ճամբուն վրայ...:

ԱՐՄԷՆ ՍԵՒԱՆ

9 Սեպտ. 1964

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

ՍԱՐԵՐՈՒ ԱՍԼԱՆԸ

է.

ՇՂԹԱՅԱԿԱՊ ԱՌԻԻԾԸ

Մշոյ զինուորական բանտի դռնէն անցնողները խուլ շղթաներու ձայնը կը լսէին ու ուշագրաւ արտայայտութիւններ կը տեսնէին պահակներու եւ պաշտօնականներու դէմքերուն վրայ :

Սարերու Ասլանը շղթայուած էր :

Երբ պաշտօնատար մը կամ թուրք էրեւելի մը կ'երեւնար բանտի երկաթէ զոններուն առջեւ, պահակները խորհրդաւոր ահնարկով մը զնտանի կողմը կը նայէին, ուրկէ շղթաներու ձայնը կը լսուէր խուլօրէն :

Թուրք կառավարութիւնը Սասնոյ ապստամբութեան կոշմարէն ազատուած կը զգար Ինքղիւնը, երբ ամէնօրեայ ստուգումներով կը հաստատէր, թէ սարերու առիւծները հոն, զինուորական բանտի բոլորսուն պատերուն մէջ շղթայի զարնուած էին :

Ու հող, բանտի զնտան մթնոլորտին մէջ, բերնէ բերան անուն մը կը հնչէր տարօրէն հերոսական ու ակնածելի...
Գէորգ...

Քիւրտ, թուրք, հայ բանտարկեալներ, մէկը սճիրով, միւսը զոդու-թեան յանցանքով, մէկայլը ցեղապետական առեւանգումներով հոն հաւաքուած, լսած էին, որ սարերուն վրայ առիւծ մը կայ անընկճելի, որ դրուխ կը բռնէ սուլթանին գէմ : Ու ահա փողերու ու թմբուկի առաջնորդութեամբ՝ թրքական բանակը ձերբակալուած հերոսները կը բերէր յանձնելու զինուորական բանտին, անօրինակ հետաքրքրութիւն մը ստեղծելով այն մարդոց մէջ, որ տարիներէ ի վեր արկելափակուած կը մնային հոն :

Շղթայակապ բերուածը Սարերու Ասլանն էր, որուն երգը քրտական Լէ-Լեններու մէջ լսած էին :

Ու պետական արձանագրութիւնը, որ ամէն մէկը իր անունով պիտի կոչէր, այդ պաշտօնական թուղթին վրայ կը դրոշմուէր.

Գէորգ Ազամեան, Սասնոյ Մէկզինկ գիւղէն, Ազատամբ Նարին Վեհալառաւքիւն Սուլթանի իշխանութեան դէմ :

Այսպէս, Սարհատը կ'արձանագրուէր իր մանկական անունով, վերջիւնցնելով Սուրբ Գէորգը, որ իր հօրեղբոր արագուժով արդէն հեջիթա-յին զգացումներ արթնցուցած էր մտնուկ Սարհատի հողին մէջ :

Գէորգը, Մուրատը եւ իրենց հետ ձերբակալուած ընկերները զատ զատ խուցերու մէջ դրուած էին եւ իւրաքանչիւրին դրան առջեւ երկու զինուած պահակներ կը կենային, աւելցնելով խորհրդաւորութիւնը բանտի ներքին մթնոլորտին :

Ձրոյցը բերնէ բերան կը շրջէր Սարերու Ասլանի եւ Մուրատ էֆէն-

տի շուրջ՝ Աւ լուսած երգերէն Հերոսական զրոյցներ կը Հիւսէին անոնց
գեմարդկային արարքներուն մասին:

Հակառակ բոլոր արգելքներուն, անոնք ժամերով կը կենային իրենց
գոնիլու բացուածքին առջեւ, տեսնելու Սասունի առասպելական Հերոսը:

Քիւրտերէն մէկը, երբ կէս գիշերին նշմարած էր անոնց փոխադրու-
թիւնը բանտի անցքէն, երդում պատառով կը պատմէր.

— Այլահը վկայ, երկու աչքերովս տեսայ, սարի պէս խոշոր մարդիկ,
պատերուն դպնային՝ պատը կը փչէր: Անոնց անցած ժամանակ զինուած
պահակները կը դողային: Սեւ աչքերով մէկը կար անոնց մէջ, շուրջը նա-
յելով կը քալէր ու կրակ կը թափէր աչքերէն: Անպատճառ Սարերու Աւլան՝
Գէորգը ըլլալու էր:

Ու խուցէ խուց, բերնէ բերան, առասպել մը կը զարգանար: Մէկը
տոնած մը տեսած կ'ըլլար, միւսը՝ սարի պէս Տորգ-Անգեղ մը, ուրիշ մը՝
անոնց շունչէն՝ կրակի ժայթքում: Ու դուրսի աշխարհէն բերուած զրոյց-
ներէն՝ անոնց անօրինակ քաջութեան հրաշափէպը կը կաղմուէր:

Արգելափակուած զնտանին մէջ այդ Հերոսները տանջանքներու կ'են-
թարկուէին անմոռնջ, ու անոնց լուսթիւնը՝ տանջանքի ու սարսափի պաշ-
տօնեաները սարսուռի կը մասնէր: Շղթայաւածները կարծես էրկաթէ մարդ
էին եւ ունէին քարէ հոգի:

Բայց միևնույն լեցուն էր յուսատու լուրերով: Հայութիւնը բողո-
քի կանչերով ազադակ կը բարձրացնէր: Օտար պետութիւններու Հիւպա-
տոնները Մուշ հասած էին ու Հայերը կը մերժէին թուրք կառավարութեան
պահանջը, ստորագրելու սուտ վկայութիւն մը, թէ թրքական կառավա-
րութիւնը Սասունի վրայ յարձակած չէ, այլ հոն ելած է զերտ խոտփարար-
ները զսպելու համար: Այս լուրերը կը թափանցէին բանտի հաստ պատե-
րէն ներս, միթեթարելու համար Գէորգն ու անոր ընկերները, Հայութեան
հոգեկան այս ամբողջական ըմբոստացման երեւոյթով:

Այդ օրերուն, երբ կէս գիշերին իրենց զնտանէն դուրս կը բերուէին
շղթայակապ, Գէորգը նշմարեց, որ պահակները Մուրաւը ետ կը դարձը-
նէին իր խուցը: Անցքի ժամանակ Գէորգը ըսաւ.

— Մենք պարտուեցանք, բայց հայ ժողովուրդը անպարտելի է: Լու-
րերը յուսատու են...

Պահակները քանի մը Հարուած իջեցուցին Սարերու Աւլանի թիկուն-
քին, շղթաները անօրինակ զնգոց հանեցին, բայց շղթայակիրը շարունակեց
անցքը, կարծես թէ հարուածները իրեն դպած չըլլային:

»

Երկու շաբաթ հազիւ անցած էր ապստամբ Սասունի ղեկավարներու
բանտարկութենէն, երբ զինուորական բանտի շրջափակը ողողուեցաւ Սա-
սունցի ժողովուրդով: Մեծ մասը կիներ ու երեխաներ, բողոքի կանչերով,
իրարանցում եւ Հետաքրքրութիւն ստեղծեցին բանտի մէջ: Դուրսը, զին-
ուորներու եւ ոստիկաններու շղթայ մը կապմուտէն էր անոնց շուրջ: Բանտի
պահակները ներս ու դուրս կ'ընէին եւ կը պատմէին թուրք ու զերտ բան-
տարկեալներուն ինչ որ տեղի կ'ունենար անոնց աչքին առջեւ:

Ու նոյն պահուն, բանտարկեալ մը, որ նոր բերած էին Սասունէն,
ուշադրութիւնը կը գրաւէր բոլորին: Այդ, իշխան Միքայէլն էր, որ Շէնիկ
վերադարձող ժողովուրդին ղեկավարը դարձած էր, իշխան Գրգոյի նահա-
տակութենէն ետք:

Պահակները անընդհատ Միջաշէլի մասին կը խօսէին ու կը դառնա-
յին անոր խուցին շուրջ, ուր քսանէ աւելի բանտարկեալներ սենեակի պա-
տերուն տակ շարուած էին: Քիւրտերու եւ թուրքերու հետ քանի մը հայ
բանտարկեալներ ալ կային: Ամէնքն ալ հետաքրքրուեցան Միջաշէլի ներ-
կայութեամբ, եւ դուրսը տեղի ունեցած աղմուկով:

Քիւրտ աւազակապետ մը, որ հին բանտարկեալ մըն էր ու այլեւս
ինքզինք ազատ կը զգար արտայայտուելու, հարցուց.

- Այ հայ, դուն ի՞նչ ըրած ես, որ քեզ հոս բերին, դո՞ւն ալ պետու-
թեան զէմ կոռուցար:

- Այլոք, ես ի՞նչ գիտնամ կառավարութեան միտքը: Կոռուցանք, կո-
տորուեցանք, կոտորեցինք, ըսին ներում է, անձնատուր եղանք, սարերէն
ու ձորերէն վերադարձանք մեր այրուած տուները: Թուրք պաշտօնեաներ,
ասկէ տասնըհինգ օր առաջ, եկան մեր գիւղը ու մեզմէ պահանջեցին, որ
թուղթ մը ստորագրենք, թէ թուրք զինուորները մեր վրայ չեն յարձակած,
այլ քրտական խուժանն է, որ եկած է մեզ կոտորելու: Ինձմէ ստորագրու-
թիւն կ'ուզէին, որպէս մեր գիւղին մեծաւորը: Սուտ բան, ինչպէ՞ս կրնայի
ստորագրել, երբ մեր զէմ կոռուցները թուրք ասկարներն էին:

Բանտարկեալները իրենց խուցերու ղռներուն առջեւ համախմբուած
էին եւ ուշադուրեամբ կը զննէին այս նոր բանտարկեալը եւ կը լսէին ինչ
որ ան կը պատմէր:

Պահակները կ'անցնէին ու կը դառնային առանց ուշադուրեթիւն դար-
ձընելու բանտարկեալներու համախմբումին: Անոնց հետաքրքրութիւնը ա-
ւելի շատ դուրսը, բանտի պատերուն տակ տեղի ունեցած ժողովրդական
ցոյցին վրայ կեդրոնացած էր: Յուցարարները միարեան կը պրտային.

- Իշխան Միջաշէլը կ'ուղինք, թէ չէ մեզ բուրս ալ բանտը լեցուցէք,
ձեր հացը չէ՛նք ուտեր, ձեր ջուրը չէ՛նք խմեր...

Իրօք, կառավարութիւնը ժողովրդական այս ցոյցը, որ տեղի կ'ու-
նենար օտար պետութիւններու հիւպատոսներուն աչքին առջեւ, կ'ուզէր
հանդարտեցնել: Հայ եւ ջուր բերած էին Սասունցի ժողովուրդին բաժնե-
լու, որ սակայն կը մերժէր զպնալ թուրքի բաշխած հացին ու ջուրին:

Իշխան Միջաշէլը մեծ յուզումով կը լսէր ժողովուրդին ձայնը, որ
իր ազատութիւնը կը պահանջէր: Մերկ, բոկոտն ու անօթի Շէնիկցիները
համախմբուած էին բանտի պատերուն տակ, սուիներու սպանալիքին են-
թակայ, բայց անվախօրէն կը պահանջէին, որ իրենց մեծաւորը ազատ ար-
ձակուէր:

Միջաշէլը յուզուած էր ու լուռ: Բանտարկեալներուն աչքերը յառած
էին իր վրայ:

Վերջապէս զլուխը բարձրացուց ու նայեցաւ իրեն յառած աչքերուն:
Ապա արագ շարժումով մը կուրծքը բացաւ ու ըսաւ.

- Այ մարդիկ, նայեցէք ձեր աչքերով, այս երկու վէրքերը սուիների
հարուածներ են, եթէ թուրք զինուորը չզարնէր ինձի, սուիներ ուրկէ՞ պի-
տի մտնէր կուրծք, ինչպէ՞ս սուս վկայութիւն ստորագրեմ, թէ թուրք
զինուորները մեզ չհարուածեցին: Քիւրտը է՞րբ սուին ունեցած է...

Թուրք հրամանատարի կարգադրութեամբ, քանի մը ոստիկան զին-
ուորներ բանտը մտան ու պահակներուն առաջնորդութեամբ՝ իշխան Մի-
ջաշէլը դուրս հանեցին խուցէն ու առաջնորդեցին Շէնիկցիներուն մօտ,
որոնք արտօնուած էին այլեւս վերադառնալու իրենց լիւնները: Ու անոնք,
առանց զպնալու իրենց համար բերուած հացին ու ջուրին, առին իշխան

Մի քայլը իրենց մեջտեղ եւ հովի պէս արագ՝ Մուշ քաղաքէն անցան դէպի Սասնոյ բարձունքները, դարձանքի մատնելով բոլոր բանտարկեալները, որոնք ահանատես էին ցոյցին:

Հաստ պատերէն ներս Գէորգը իր ընկերներով յուզումով կը լսէր ժողովորդի ձայնը եւ կը մոռնար բոլոր այն տանջանքները, որ իր ընկերներուն հետ միասին կրած էր այդ զնտաններուն մէջ:

❖

Երկու ամիս հազիւ անցած էր, երբ թուրք կառավարութիւնը խոհեմութիւն համարեց այս վտանգաւոր բանտարկեալները փոխադրել Պիթլիս եւ դատը տեսնել այնտեղ, ուր նահանգին բարձրագոյն դատարանը կը զբտնուէր:

Ու անոնք ճամբայ հանուեցան արշալոյսը չբացուած, ուշադրութիւն չգրաւելու համար: Եւ որպէսզի անոնք երկու օրուայ ճանապարհ կարողանան քալել, շրթները հանուած էին, բայց հսկող պահակները կրկնապատկուած: Ծանապարհը կ'անցնէր Մուշ դաշտի ամբողջ երկայնքէն եւ ամէն տեղ հայ դիւպագիներուն կը պատուէրէին, որ տուններուն մէջ փակուին, որպէսզի անձնագոհները չկարողանան հազորակցիլ անոնց հետ: Այսուհանդերձ ժողովուրդը կ'ապրէր ամբողջ յուզումը իր հերոսներուն, որոնք երբեմն զինալուռ անցած էին այս շրջաններէն:

Բանտարկեալները աւելի խիստ պայմաններու տակ ապրեցան Պիթլիսի բանտին մէջ: Առանձին խցիկներու մէջ դրուեցան ու պահակները իրարու յաջորդեցին, հսկողութիւնը աւելի կատարեալ ընելու համար այս վրտանաւոր մարդոց վրայ: Տանջանքները շարունակուեցան այստեղ եւս: Ետտ յաճախ քանրչորս ժամ անընդհատ օտքի կայնեցուցին, եւ ծեծի տակ ուղեցին զանապան խոստովանութիւններ կորզել անձնագոհներէն, որոնք դադանիք մը չունէին յայտնելիք, բացի այն վճռական կամքէն, որ զէնքը ձեռք առած էին թուրք պետութեան անիրաւութիւններու դէմ, եւ կ'ուզէին, որ հայ ժողովուրդը ապրի ազատ եւ վերջ գտնեն կողոպտոններն ու հայալիքն զաղաքսկանութիւնը:

1895-ի Յունուարին դատուեցան, երբ Մուրաթը հիւանդ էր տանջանքներու հետեւանքով:

Մուրաթ զատապարտուեցաւ 101 տարուայ բերդարգելութեան, որպէս զուրահն Սասուն մտած խռովարար, իսկ Գէորգ 15 տարուայ բանտարկութեան, երբ այդ օրերուն կը լրանար Սարերու Աւլանի քանրհինգ տարին:

Պիթլիսի բանտին մէջ Փիղիբական տանջանքին հետ՝ Հոգեկան տառապանքի մատնուեցան: Անոնք զրկուած էին հաղորդակցութենէ, ու ապա չէին դար ըմբոստ ժողովուրդի շուրջը:

Դատապարտութենէն հինգ վեց ամիս ետք, նոր հրամանով մը բանտարկեալները կրկին Մուշ վերադարձուցին: Օտար հիւպատոսները, որոնք Մուշ կեդրոնացած էին, եւ Սասնոյ ապստամբութիւնը առիթ բռնելով թըրքական զործերուն կը միջամտէին, պահանջած էին բանտարկեալներու փոխադրութիւնը:

Փոխադրութիւնը տեղի ունեցաւ կրկնակի հսկողութեան տակ, բայց բանտարկեալները առիթ ունեցան իրարու հետ խօսելու եւ իրար քաջալերելու: Դատապարտութիւնը եւ բանտարկութիւնը անձնագոհներու համար առ ոչինչ համարուեցաւ, երբ անոնք զգային, թէ օտար պետութիւնները հայկական ատով կը հետաքրքրուին:

Մուրատ, որ իր բանտարկութիւնը եւ դատաւարութիւնը արգարու-
թեան եւ ազատութեան գատի մը վերածած էր, մոռնալով իր տանջանքնե-
րը եւ 101 տարուայ դատաւարութիւնը, մեծ յոյսերով կը հետեւէր հիւ-
պատոսներու միջամտութիւններուն:

— Տղա՛ք, մենք թերեւս շղթաներու տակ մեռնինք, բայց յոյսեր կան,
որ մեր ժողովուրդի ձայնը պիտի լսուի, — կ'ըսէր Մուրատ Փէորզին եւ միւս
ընկերներուն:

Յոյսի ներշնչումը պահ մը միայն Փէորզի սիրտը կը խաղաղեցնէր,
սակայն ամբողջ իր մտածումով կ'երագէր լեռներու աղատութիւնը եւ իր
ուսին Վրայ՝ զէնք մը, որուն կը հաւատար որպէս ազատագրական մարտիկ:
Ու ճիշդ այդ մտահոգութեամբ, երկու օրուայ ճանապարհի ընթացքին ու-
շաղթութեամբ եւ զգուշութեամբ զննեց իր ոտքին կոխած հողը ու կրցաւ
գտնել Երկու երկաթէ կտորներ, որոնք իրեն պէտք պիտի ըլլային բանտի
պատերէն ներս:

Այդ գաղտնիքը շայտնեց ընկերներուն, բայց սիրտը կը մնար ախ-
կոծ: Երբ իր ճամբան Բերդակ զիւղի ստորոտէն կ'անցնէր զէպի Մուշ, պա-
տեհ առիթը գտաւ Մուրատին առաջարկելու փախուստի իր մտածումը:

— Պարո՛ն Մուրատ, առիթը գտնենք եւ փախչինք զէպի լեռները, թե-
րեւս կարենանք ազատիլ, իսկ հիթէ անոնց զնգակներէն իյնանք, մենք աք-
ղէն կենդանի նահատակ ենք, զնգակով մեր նահատակութիւնը աւելի կը
սրբանայ...

— Այդ քայլը պէտք չէ առնուի: Բոլորս ալ կը կտորուանք անտղի
կերպով, մինչդեռ մենք ընելիքներ ունինք, — ըսաւ Մուրատ:

Փէորզ այդ օրուայ փախուստէն հրաժարեցաւ, բայց փախուստ մը
կազմակերպելու ծրագիրը մնաց իր մտքին մէջ, ու զուրգուրանքով շօշա-
փեց երկաթէ այն կտորները, որոնք ազատութեան ճամբայ մը պիտի բանա-
յին իր եւ իր ընկերներուն առջեւ:

♦

Մշոյ բանտին մէջ կրկին առանձնացուցին բանտարկեալները, եւ խիստ
հսկողութեան տակ առին զանոնք: Բայց այդ միջոցառումն մէջ, բանտի պա-
տերը կարծես թափանցելի ըլլային: Շղթայուածները միշտ լուրեր կ'առնէին
դուրսի աշխարհէն:

Սեղափոխական բանտարկեալներու վերադարձէն ետք, Մշոյ մէջ ա-
նօրինակ արարքներու ենթակայ եղան անոնք:

Առաւօտ մը, Մուրատ պահակներով դուրս հանեցին եւ տարին հիւ-
պատոսներու հաւաքատեղին, առանձին հարցաքննութեան համար: Ու այս
երթուղարձը երեք օր կրկնուեցաւ: Մուրատի հարցաքննութենէն ետք, հար-
ցաքննութեան կանչեցին Փէորզն ու իր ընկերները, առանձին առանձին, իւ-
րաքանիւրին մէկ օր յատկացնելով:

Քուրք կատաւարութիւնը ստիպուած էր տեղի տալ այսպիսի միջա-
մբոտութեան եւ նսեմանալ օտար հիւպատոսներու առջեւ: Մահայն, այդ հար-
ցաքննութիւնները ոչ մէկ դրակոն արգիւնք ունեցան, բացի սենկէ, որ բան-
տարկեալներու տանջանքները վերջ գտան եւ աւելի մեղմացաւ հսկողու-
թիւնը:

Փէորզ իր առանձնարանին մէջ, յաճախ հոգեպէս կը փոխադրուէր
Հայրենի տուն, կը վերադառնար Հեղին, խնձորի ծառերուն տակ հարծես
կը նշմարէր Մուսամբ ոսկեպոյն մազերը: Այս կ'անցնէր Մպիտակ կնո՛ւ
Անտոք, կոխները իրարու կը յաջորդէին, աւ իր հրիստասարդ մարտիկ ըն-

կերներու հետ երբեմն այժեամի պէս կը ցատկէին Սաստնու կամուրջէն դէպի վեր ցցուած ծալուերը, նոր դիրքեր զբաւելու: Ու երբ երազանքը կը վերջանար, բանտի խոնաւ պատերը կը ցցուէին իր առջեւ ու թուրք պահակի դատան երեւոյթը տխուր իրականութեան կը վերադարձնէին զինք:

Բանտն ու կապանքը ամբողջ հողիով չէր հանդուրժեր Գէորգ: Լեռան ազատ որդի, բանտի պատերը մահէն աւելի ծանր կը ճնշէին անոր հողիին վրայ: Ան առ ձեռնարկեց բանտի պատը ծակելու, փախուստի ճամբայ մը գտնելու աշխատանքին: Հնարամիտ ու համբերատար, բազմաթիւ օրերու աշխատանքէն ետք, կըրցու անցք մը ստեղծել, որմէ մարդ մը սողոսկելով կրնար անցնիլ: Փախուստի իր ծրագիրը կըրցու հաղորդել Մուրատին եւ ընկերներուն, բայց Մուրատ պատասխանեց.

— Փախուստը վտանգաւոր է, միւսը իջած է ամէն կողմ, արդէն Սեպտեմբերի վերջերն ենք, սպասենք դարձան: Երբ միւսհաւքը սկսի՝ այդ քաւրը կ'առնենք:

Ու ահա, այդ օրերուն, պահակները եւ սենեակի խուզարկու շատուկ պալատներէն հողի եւ քարի փշտանքներ տեսնելու մանրամասն խուզարկութեան ենթարկեցին Գէորգի սենեակը ու գտան այն քաղցածքը, որ շաքարներու զգոյշ աշխատանքով կըրցած էր բանտի պատին մէջ: Գէորգ այդ աշխատանքի ընթացքին բուռ առ բուռ կը հաւաքէր փորուած հողն ու քարը եւ կը փոխադրէր, երբ զինք օրը անկամ մը դուրս կը հանէին սենեակէն, խակ մեծ քարերը կը անկաւորէր իր գլխուն տակ:

Գէորգի հնարամտութիւնը երեւան հանած էին, ու ինք կը դառնար բանտի կապանքներուն տակ իսկ վտանգաւոր: Բանտապետի կարգադրութեամբ գայն փոխադրեցին վերի յարկը եւ արդեւափակեցին սենեակի մը մէջ, որպէսզի առ քարձրութենէն չկարողանայ որեւէ ելք գտնել փախուստի: Այս բանահուզը աւելի ծանր դրութեան մատնեց Գէորգը: Ընկերներու հետ հաղորդակցութիւնը ամբողջովին կը կտրուէր, մինչդեռ իր նպատակն էր բոլոր ընկերներուն փախուստը յաջողցնել:

Ամիսներ անցան մտմտութիւն ու տուայտանքի մէջ: Ի՞նչ կրնար ընել յանդուգն մարտիկը, երբ իր ձեռքին մէջ մնացած էին միայն երկու անձնան կրկաթի կտորներ, որ չէս գիտեր ի՞նչ հնարքով կըրցած էր պահել խուզարկու պալատներէն:

Այս խուչ գնտանք, ահա առանձնացած միւս խուցերէն, մեծ հետաքրքրութիւն կը ստեղծէր հին ու նոր բանտարկեալներուն մէջ: Հայ ազգայնասիրները Սարերու Ասլան անունը ունէին, ու անոնց շուրջ քաղաքական անձնաւորութիւնները շարքով խորհրդաւորութիւն մը ստեղծուած էր:

Նոր բանտարկուած քիւրա ցեղապետներ կային, որոնց հետ բանտ առաջնորդուած էին նաեւ անոնց զինակից ծառաները: Անոնք իրենց յազուաժողովներէն մէկը հերոսապատում երգը կ'երգէր Անտոքի արիւնայի կոփանեալուն, Սարերու Ասլանն էր, որ իր քաջութեամբ թունդ կը հանէր բանտարկեալներու սիրտը, որոնք փականքներու տակ, ազատ աշխարհը եւ քաջութիւնը կ'երազէին:

Հին բանտարկեալ մը, որ բանտին հսկողութեան եւ անցուկարձերուն ծանօթ էր, խօսքը ուղղեց ցեղապետին.

- Աղա՛, զուշացուր երգիչը, այստեղի պատերը ականջ ունին:
- Ի՞նչ կայ, բանտին մէջ բանտարկեալ ենք, մեր ցա՛ւն ալ շերտէնք:
- Այդ մասին չէ խօսքս, աղա՛, այդ երգը որ հիմա լսեցիր, զետե՛ս

Թէ որու մասին է. դուն գիտե՞ս թէ ով է Սարերու Աւանը եւ գիտե՞ս թէ Հիմա հոս է, բանտի վերի յարկը ու փականքի տակ:

- Ի՞նչ կ'ըսես, Հազար փոստ Ասլանին, որ աղուէսներու ձեռքը ինկած է: Մեր ցեղին պատկանող քերտերէն շատերը Անտոքի կռուին ինկան քաղութեամբ: Երանի անոնց, որ լեռներու վրայ ինկան գէն ի ձեռքին: Այն ցեղապետները, որոնք Սպիտակ Լեռան եւ Անտոքի կռիւներուն ներկայ եղած են, կը խոստովանին թէ Մէկգրինկցի Գէորգը առիծի պէս դըրդած է լեռն ու ձորը եւ օարսափին հետ, իր անձին շուրջ պաշտամունք ստեղծած է: Կարին մը, որ թուրք բանակին դէմ կը կռուէր յանդաձորէն ու անվախ ձայն կու տար իր գէմ կռուողներուն:

- Քիւրտեր, դուք մեր դրացիներն էք, վերադարձէք ձեր տուները, մեր կտիրը բռնակալ ու դաւադիր թուրքին դէմ է: Ու երբ Քիւրտերը, խաբուած թուրք իշխանութեան խոստումներէն, կը շարունակէին իրենց յարձակումները, Գէորգը միայն այդ ատեն իր անվրէպ գէնքը կ'ուղղէր Քիւրտերուն դէմ ու դիակները կ'իյնային ձորերուն մէջ: Քիւրտերէն շատերը Սարերու Աւանը զոյգած ժամանակ կ'երդուէին, թէ անիկա կաքաւի աչքը նըշան բռնած՝ ճիշդ տեղը կը դարնէր անվրէպ: Հազար փոստ լեռներու ասլաններուն...

- Այդպէս ազա՛, մենք շատոնց այստեղի շղթաները կրեցինք, Հիմա սարերու առիւծներն այլ մեզի Հետ նոյն շղթան կը կրեն: Ասոնք ուրիշ տեսակ մարդիկ են, Հայոց ազատութիւն կ'ուզեն, թուրքի լուծէն կ'ուզեն ազատուիլ, օտար պետութիւններու հրապտոսները Հոս՝ Մուշ կը գանուին եւ ամէնէն շատ այս մարդոց դործով կը զբաղին: Քաղաքական խորհրդաւոր բաներ մը կը դառնան: Ու ոստիկաններն ու պաշակները Հազար աչք ունին ասոնց վրայ: Ասկէ ամիս մը առաջ, Սարերու Աւանը իր սենեակին պատը ծակած էր փախչելու համար, բայց զինուորները խուզարկեցին ու անցքը գտան: Հիմա վերի յարկը Հանած են զայն, որպէսզի ազատման որեւէ ճամբայ չդտնէ: Ըսել կ'ուզեմ, այս երդերուն մէջ էր Սարերու Աւանին անունը կը Հնչէ, ոստիկանները ու պաշակները մեզ ալ անոր պէս կասկածելի կրնան նկատել:

- Թո՛ղ կասկածելի նկատեն, - ըսաւ ցեղապետը, - բանը բանէն անցած է, Խայիմ թուրքը մեզ խաբեց ու Հայուն դէմ կռիւի Հանեց ու Հիմա ալ այս բանտին մէջ շղթայի զարկած է: Մենք ենք յանցաւորը: Տարիներով ու դարերով թուրքը մեզ խաբած է, մեր բոլոր երգերուն մէջ կ'երգենք.

Ոտմ խայիմ է, (Թուրքը դաւադիր է,
Դա տը խայիմ է Քեզ կը խաբէ)

Սակայն ամէն անգամ ալ դարերու այս պատուէրը լինք լսած եւ խաբուած ենք թուրքէն: Ինչ կ'ուզեն թող ընեն, եթէ փախելու Հնարաւորութիւն ունենամ, էս ալ պիտի փախչիմ, ու ասկէ յետոյ այլեւս ազատ լեռներէն վար պիտի չիջնեմ:

Ու ցեղապետը Հրամայեց երգելին, որ կրկին երգէ Սարերու Աւանին երգը:

Քիւրտին ձայնը կը Հնչէր մեծ յուզումով, ու բանտարկեալները կարծես թէ կը մխիթարուէին, լեռներու ազատ որդի՝ Գէորգի քաղութիւնները լսելով:

Մուրատ եւ իր ընկերները դուրսի աշխարհի լուրերը մասնակի կերպով կ'առնէին, զիխաւորաբար բանտարկեալներէ ու երբեմն ալ նոյնիսկ թուրք պաշակներէ, բայց ամէնէն շատ բանտի ներքին աշխարհի անցու-

դարձերն էին, որ կը հասնէին անոնց սկանջին ու դիտէին, թէ բոլորին հետաքրքրութեան առարկան իրենք էին:

Քիւրա ցեղապետները մեծ բազմաք ռւնէին Սարերու Ասլանը տեսնելու, եւ հազուադէպ պարագաներու մէջ միայն անոնցմէ ոմանք առիթը ունեցած էին անոր անցքը նշմարելու, երբ պահակները դուրս կը հանէին դայն քանի մը վայրկեանի համար: Այս սկանառեսներն էին, որ զոհացում կու տային ցեղապետներու հետաքրքրութեան:

- Ալա', տեսնես Սարերու Ասլանը, երկաթէ թնդանօթի մը կը նմանի: Աչքերէն կրակ կը ցայտէ: Արհամարհանք մը կայ դէմքին վրայ: Կարծես թէ բանտարկելու մը չէ, այլ իշխան մը, որ կը քայլէ համարձակ ու պահակները դողալով կը հեռուին անոր, կարծես թէ իր ծառաները ըլլային: Հազար ափսոս Սարերու Ասլանին, որ այս աղուէսի ծակը փակուած կը մնայ:

Ու զրոյցը կ'ընդարձակուէր, Կեքիաթի կը վերածուէր, կը ճոխանար ու կը դառնար դիւցազնավէպ, համապատասխան ճիշդ դիւցազնական այն երգերուն, որոնք բանտի մթնոլորտը կը լեցնէին...

Օրերը մոայլ էին ու սեւ:

Հայ ժողովուրդը իր ոգորումներուն ընթացքին արեւմտի ճակատադրի մը կ'ենթարկուէր, հակառակ օտար պետութիւններուն ներշնչած յոյսերուն:

Սուլթանի խորամանկ կառավարութիւնը օտար պետութիւններու նըսեմացնող միջամտութիւններուն ենթարկուելով հանդերձ՝ կրցած էր ստուգել այդ պետութիւններուն պառակտումները եւ հետապնդած շահերը: Գիտէր թէ կատարուած իրողութիւններու առջեւ՝ անոնք իրար պիտի չէզոքացնէին եւ անտէր պնչը կը մնար հայ ժողովուրդը:

Տարի մը անցած էր Սասնոյ պատամբութենէն եւ ժողովուրդը հապիւ տեղաւորուած էր աւերակներուն վրայ: Ահա ճիշդ այդ օրերուն, Կարմիր Սուլթանը կը հրամայէր բնաջնջել Հայերը Պոսէն մինչեւ հեռաւոր դաւանները:

Այս անօրինակ ցեղասպանութիւնը տեղի կ'ունենար մեծ պետութիւններու աչքերուն առջեւ, մեծ վեց պետութիւններ, որոնք Պերլինի դաշնադիրը ստորագրած էին, իրենց հովանիին տակ առնելով Հայերը, բարենորոգման խոստումով:

Թրքական պատասխանը, այդ դաշնադրին, կ'ըլլար հայ ցեղի բնաջնջումը: Կը վրդովուէր Սերոպայի խեղճը: Մարդկային իրաւունքներու պաշտպան ազնիւ մարդիկ՝ մտաւորականներ, դրազէտներ, զանազան խորհրդարաններու անդամներ, նախատինքի սիւնին կը դամէին Կարմիր Սուլթանը եւ ցեղասպան թուրքերը: Կոչ կ'ընէին մարդկութեան, վերջ տալու համար դազանային այդպիսի արարքներուն:

Եւ սակայն...

Մեծ պետութիւնները, քաղաքակրթութեան դիմակին տակ, նոյնքան անառնական, անտարբեր մնացին անօրինակ այդ արարքին դէմ: Եւր Կլաւառստոն կ'որոտար Անգլիոյ խորհրդարանին մէջ՝ «Հայերուն օգնելը քաղաքակրթութեան օգնել կը նշանակէ»: Օրուայ վարչապետը՝ խորամանկ Սալպերի կը պատասխանէր.

- Անգլիոյ նաւատորմիդը չեմ կրնար Արարատի դուռը հանել, Հայերուն օգնելու համար:

Ռուսաստանը, որ Սան-Ստեֆանոյի դաշնագիրը ստորագրած էր, Հայերուն ի պաշտպանութիւն, Հայերը կը նկատէր յեղափոխական, վտանգաւոր տարր մը, որուն ճգմումը համապատասխան կը դանդաղ այլ օրերու բռնակալ Ռուսաստանի շահերուն: Այս հաւաստիքը, Սուլթանը առած էր ռուս դեսպանէն ու անվախօրէն ձեռնարկած ցեղասպանութեան:

Մեծ պետութիւններու շահերն ալ ապահովուեցան առաւել չափով, հայ արիւնի ծանրութեամբ:

Ինչ որ անհաւատալի ու դարձանալի պիտի թուի, այն է որ Սատուհի ձեռք դպցնող շեղաւ ու Տարօնի աշխարհին մէջ, քանի մը պատահական բապանութիւններէ զատ, կոտորած տեղի չունեցաւ:

Թուրք շարդարարները եւ կողոպուտի բնագոյով շարժող վճռակները այլ դաւառներու անգէն ժողովուրդի վրայ ինկան եւ դիւրութեամբ իրենց ոճիրը գործադրեցին:

Այս անուշիկ կոտորածին շուկները կը հասնէին մինչեւ բանտը: Կոտորածի տարողութիւնը չէին դիտեր: Տարօնի շրջանի մէջ քանի մը անհասաներու սպանութիւնները եւ զանազան կողոպուտները սովորական երեւոյթ կը նկատէին:

Բանտարկեալները արդէն Պիթիւոնի Մուշ փոխադրուած էին, երբ Պիթիւսը ենթարկուեցաւ կոտորածի եւ զոհ տուաւ երկու հազար Հայեր: Վանը եւ Տիգրանակերտը դիմադրեցին եւ քիչ զոհեր տուին: Աղէտը ծաւալեցաւ միջին նահանգներուն մէջ:

Այլ օրերուն ո՛վ պիտի գիտնար թիւը զոհերուն:

Հայ Եղափոխութեան ռազմիկները բանտին մէջ կրկնակի յուզումներու ենթակայ էին:

Դատարանը արդէն դատապարտութեան վճիռը արձակած էր ու սքալէս վճիռ ստացած մարդիկ, աւելի հնարաւորութիւն ունէին իբարտաւ հետ յարարեցիլու կամ հանդիպելու բանտին մէջ խոնուած բանտարկեալներուն: Ծուկներն ու բերնէ բերան եկած փափսուքները կոտորածի լուրերը կը հասցնէին մինչեւ բանտ ու տխրութեամբ կը լեցնէին սիրտը այս անձնուրաց մարտիկներուն, որոնք առաջին դրօշակիրներն եղան Հայ ազատագրական շարժումին: Սակայն, խորհրդաւոր ու սրտապնդիչ լուրերն ալ անպակաս էին, որոնք չափազանցուած երեւակայութեամբ կը պատմուէին բանտի հետաքրքիր հաւաքականութեան կողմէ:

Պետօն Վանի շրջանին մէջ կը գործէր Երկիր մտած Փեւայիներով: Ախրաթ հասած էր Սերոբ Աղբիւրը, իր քաջակրօնով մարտիկներով, որոնք հրդեհի պէս կ'անցնէին Բարշէնէն դէպի Նեմրուծ:

Հրայր Կովկասէն ստուար խումբ մը եամբայ հանած էր դէպի Տարօնի աշխարհը, որոնք պիտի դային ու միանային Սերոբին, Սիփանի բարձունքներուն վրայ:

Հրայր եւ Արամ Արամեան, Թաթուլ ծածկանունով, գործի ձեռնարկած էին եւ խռովքի մատնած Բարձր Հայքը:

Փետայական փոթորումները, Բասնէնէն մինչեւ Վան, նոր հարուածող օւժի մը յոյսերը կը ներշնչէին սուրի ենթակայ բազմութիւններուն:

Քիւրտ ցեղապետները, քանի մը ընդհարումներէ յետոյ, Փետայական անվրէպ հարուածներէն շմամ, պատկառանքով հետեւեցան Սերոբի փոթորիկաւոր շարժումներուն: Կառավարութեան պաշտօնեաները եւ ոստիկանութիւնը անզօր եղան դիմադրելու անձնուրացներու հրեղէն հարուած-

ներուն: Թրքական բանակը կը մնար ապակէնը կառավարելներուն:
Ու զորքը հրապարակ կու գար մէկի դէմ հազար, թնդաւոթ ու սուին
Հանելով Փետայիներուն դէմ:

Արրոյի խումբը, որուն կ'ընկերանային Անդրանիկ եւ թովմաս, ար-
դէն հասած էին Տարօն եւ բարձրացած Մասուն: Այս բոլոր լուրերը յեղա-
փոխական փոթորիւմներու նախանշաններն էին:

Գէորգ բանտին մէջ, անհանդիստ ուրիշի մը պէս կը տուայտէր: Ամ-
բողջ մասնումը կեդրոնացած էր բանտէն թռիլ դէպի դուրսի աշխարհը,
կեանքի ու մահուան աշխարհը, ուր զէնքը ձեռին՝ պիտի մասնակցէր ազա-
տութեան այն մեծ պայքարին, որուն առաջին դրոշակիբը եղաւ Աբարաթի
Հետ, պատանի Հասակին:

Աւ այդ յուզումնաւար գիծակին մէջ, կրկին ձեռնարկեց բանտը ծա-
կելու: Հնարամիտ միջոցներու դիմեց կատարելու հողորդակցութիւն մը
ստեղծելու իր եւ Մուրատի միջեւ: Փոքրիկ ծակ մը բացաւ իր սենեակէն
դէպի Մուրատի սենեակը: Թել մը անցուց ու լուր տուաւ, որ լուցկիի տու-
փին աղուցնն թելը: Անոնք նախնական այդ միջոցը զորձածեցին որպէս հե-
ռաձայն: Այդ հնարքով կրցան իրարու հետ խօսիլ, առանց կասկած հրա-
ւիրելու իրենց վրայ:

Անցքերը պատրաստ էին: Ընկերները իրարու հետ պայմանաւորուած
էին նոյն օրը եւ նոյն գիշերը, նոյն ժաման դուրս ցատկելու բանտէն:

1896-ի Ապրիլ 20-ին, Գէորգ կրկին խօսեցաւ Մուրատին, որ պատ-
րաստ ըլլայ իրենց հետ միասին գուրս դալու զնտանէն: Միւս ընկերները
արդէն պատրաստ էին ու մահը աչք տեսած՝ ազատ լինելու բարձրանալու
Համար:

Մուրատ Համաձայն չէր: Զիւնը տակաւին կը մնար ամէն կողմ: Անձ-
րեւ ու փոթորիկ անպակաս էին: Գործիչը անհնարին կը դռնէր ազատումը
ու կը նախընտրէր բանտէն ու դատարաններու ատեանէն հայ դատը պաշտ-
պանել իր Համարձակախառութեամբ:

Այս կրկնակի մերժումներէն ետք, Գէորգ յուսահատեցաւ Մուրատը
ազատելու գաղափարէն:

Գծուարը իր ազատման փորձն էր: Ինք վերի յարկէն վար պիտի ցատ-
կէր, այդ պատճառով շուաններ չիմած էր ամէն տեսակ նիւթէ, փայտանե-
րը կտրած էր, անկողինի դանդաղ մասեր ծուէն ծուէն բրած, մազերու հեռ
ամբապէս հիւսած եւ փորձած էր շուանին ամբուլիւնը:

Կէս գիշերը քանի մը ժամ անցած էր, երբ Գէորգ կրկին խօսեցաւ
Մուրատի հետ: Անոր պատասխանը եղաւ.

- Երթա՛ք բարով, եթէ ողջ մնաք, յիշեցէք մեր ապրած օրերը: Յա-
ջողութիւն ձեզի:

Գէորգ կրկին ազաչեց.

- Պարո՛ն Մուրատ, եկուր ազատուինք այս զնտանէն: Թէեւ այս գի-
շերը անձրեւ ու փոթորիկ է, բայց բնութեան այս աբահալիբը մեր դաշնա-
կիցն է, աւելի դիւրութեամբ պիտի կարենանք ազատիլ պահակներու հրո-
կորութենէն, որոնք պատերու տակ կ'ծկուած՝ աչք չեն կրնար բանալ հովէն
ու փոթորիկէն:

Մուրատի վերջին մրժուանը եղաւ.

- Երթա՛ք բարով...

Գէորգ հրահանգեց իր ընկերներուն, որ շուանէն կախուած վար սա-
հին իրարու ետեւ: Ամէնէն վերջ ինքը սահեցաւ եւ ցատկեց ցեխերուն մէջ:

Պահակին ձայնը լսուեցաւ .

- Ան ո՞վ է :

Անձրեւի շառաշ, ջուրերու ճողրին ու...

»

Գէորգ, Արամ, Աւօն եւ Ռաջօն ցեխոտ ճամբաներէն կ'անապարէին զուրս ելլելու Մուշ քաղաքի սահմաններէն :

»

Պահակները առաւօտեան միայն նշմարեցին շուանը եւ հաւաստի եղան, թէ Սարբու Աւլանը ազատուած էր բանտի կապանքներէն :

Գէորգ իր ընկերներով, զրեթէ կիսամերկ, անձրեւի սուկ ու հովէն ծեծուած, իրենց ճամբան կը շարունակէին դէպի Գիրքեվանք : Անոնց հազուաներուն մեծ մասը գործածուած էր ազատարար պարանը պատրաստելու :

Ռաջօն յղեցաւ ու փախստականները ստիպուեցան անոր օգնել :

Մութի, անձրեւի եւ հովի պատճառով Գէորգ շատ անգամ կորսնցուց ուղղութիւնը ու զփութարութեամբ վերազտաւ ճամբան...

Արշալոյսը արդէն բացուած էր, երբ անոնք Գիրքեվանքի բարձունքը բռնեցին ու Գէորգի առաջնորդութեամբ մտան քարանձաւ մը, որ ժամանակին Աբարոյի եւ իր գործակիցներուն ապաստանը եղած էր :

Գէորգ եւ իր ընկերները երկու օր եւ երկու գիշեր անօթի ու ձարաւ մնացին այդ քարանձաւին մէջ : Փոթորիկը եւ անձրեւը չդադրեցաւ : Բնութիւնը կատղած էր ի պաշտպանութիւն փախստականներուն... Բայց քիչ կը մնար, որ ան իր պաշտպանականները սովածաւ ընէր...

Երկու օր ետք, օդը հանդարտեցաւ : Արեւով ողողուեցան Մշոյ դաշտն ու Սասնայ լեռները : Ճիւղը կը փալփէր ու յնակները արեւի ճառագայթները կը տարածէին ամէն կողմ : Գէորգ քարանձաւէն շատ հեռուն, մշուշներուն մէջ կը տեսնէր Ս. Կարապետի բարձունքները, իսկ արեւելեան կողմը, հեռաւոր հորիզոններու վրայ կը կոթողուէին Սիփանի ու Նեմրութի գագաթները :

Արեւի ջերմութիւնը փրկութեան յոյս մը եղաւ խումբին համար :

Այդ օր, երբ պայծառ արեւը մար կը մանէր ու երեկոյեան մթնշաղը կ'իջնէր ամէն կողմ, Գէորգ խումբը առաջնորդեց դէպի Առաքելոց վանք, որ շատ մօտիկն էր քարանձաւին : Անշուկ մտաւ վանք եւ առանց նշմարուելու ուղղուեցաւ վանահօր խուցը :

Մերունապարզ Յովհաննէս վարդապետը զարմանքով ու մեծ յուզումով ընդունեց Գէորգն ու անոր ընկերները : Տարիներ առաջ, արդէն ծանօթ Արարոյի, ծանօթ էր նոյնպէս անոր աշակերտի քաղաքործութիւններուն : Անոնց ազատութիւնը անհնարին կը նկատէր : Ու ահա թղկտուած հաղուստներով մարտիկները իր առջեւ կեցած էին, բայց ազատութեան կայծ կար անոնց աչքերուն մէջ :

Վանահայրը, յուզուած ու այլայլած, զանոնք նստեցուց մօտը ու ձեռքերը բարձրացնելով .

- Փա՛ռք Աստուծոյ, փա՛ռք Ամենակալին, որ ազատուեցաք դազանի ճիրաններէն :

Ու առանձին խուց մը առաջնորդեց զանոնք : Կրակ վառեցին, տաքցան, կշտացան :

Երկու օրուան հանդիստէն ետք, վանահայրը անոնց ղէնքեր ճարեց ու ճամբայ դրաւ դէպի Սասուն...

Գէորգ Կերբին ապրումներու եւ յուլումներու մէջ էր այդ երկու օրերուն: Իր աշակերտութիւնը, Հեղինի վանքի ուխտազնացութեան օրերը, Աքարոյի հետ անցուցած իր կեանքը կը տողանցէին իր մտածումներէն, այնքան երջանիկ ու այնքան տխուր օրերու պատկերը բերելով իրեն: Ու հիմա, որ արդէն վեց եօթ տարիներու անցեալը կը վերջանար բանտին պատերուն տակ, երջանկութեան նոր կայծ մը կը բոցավառէր իր սրտին մէջ, կեանքի այս նոր հորիզոնին վրայ: Ազատութեան հետ Սուլամի ստուերն ալ կ'առկայծէր իր հոգիին մէջ:

Իրենց ներկայութիւնը վանքը կը վտանգէր ու հիմա, անցեալի աշակերտը, որ այնքան համարձակութեամբ այդ շրջապատը ոտքի տակ կ'առնէր, կը մեկնէր իր սիրելի այս միջավայրէն դաղտազողի, որպէսզի փախըստականները հետապնդելու առեն՝ Թուրքերը ոտք չդնէին սրբատեղին:

Արշալոյսը հազիւ բացուած, անոնք կը նետուէին զիմացի պուրակին մէջ ու կը բարձրանային գէպի Միրին-Կատար:

Մարհատ միայն այդ պահուն զգաց, թէ բանտի շղթաները խորտակուած էին:

Ը.

ՄԻՐԻՆ ԿԱՏԱՐԻՆ

Առաւօտեան արեւը ողողած էր ամբողջ Տարօնի աշխարհը: Լեռնազապաթները եւ ձորերը ծածկուած էին ձիւնով, բայց Մշոյ դաշտէն եւ լեռնակողերէն շատերը զարնան գոլորշի ունէին ու վերածաղկումի կը պատրաստուէին:

Բանտէն ազատուած խումբը Միրին-Կատարի բարձունքին հանգիստ կ'առնէր ու բանտի նեղ պատերէն զուրս՝ լայն աշխարհ մը, ազատ ու սիրելի աշխարհ մը կ'ընդգրկէր, որուն կարօտով հոգեմաշ եղած էին զնտանին մէջ:

Բնութեան վեհութիւնը, ազատութեան այս անակնկալ իրողութիւնը եւ հանգիստի այս պահը, կարծես թէ առաջին անգամ ըլլալով, բանտէն ազատուողները հաշուետուութեան մը, հանգիստ ու խաղաղ հոգիով իրողութիւնը շափելու կը մղէր:

Գէորգը եղաւ առաջին խօսք բացողը.

- Աղա՛մ, շատ բաներ տեղի ունեցած են, երբ մենք բանտն էինք, փականքի տակ: Վանահայրը լաւ լուրերու հետ նսեւ տխուր լուրեր հաղորդեց ինձի, երբ քառանձին գտնուեցայ իր խուչին մէջ:

- Ի՞նչ կայ, մենք ալ գիտնանք, բանտի մթնոլորտին մէջ անլեզու կենդանիները զարձանք: Ինչ որ լսեցինք, ջիւրտերէն կու գար:

- Ամէնէն ծանրը, որ կրնայի երեւակայել, Հրայրի եւ Թաթուլի բանտարկութիւնն է, որ տարի մը առաջ տեղի ունեցած է Բասէնի մէջ: Թաթուլ դատապարտուած է մահուան, կախաղանի վճիռով, իսկ Հրայր հարիւր մէկ տարի բանտարկութեան, ճիշդ Մուրատի նման: Երբ մեզ Պիթիւսէն բերին Մուշ, քանի մը շաբաթ յետոյ Հրայրը երդրումի բանտէն փախազրած են այն խուցը, ուր մենք կը շարչարուէինք:

- Թախաղ կործանի Սուլթանին, ազատութեան վարիչները շղթան

գարկին: Ազատութեան ոգին տարածող գլխաւոր գործիչները բանտի մէջ են, ի՞նչ պիտի ընենք, ~ յուզումով ջրաւ Աղամ:

Միւս ընկերները մեծ հետաքրքրութեամբ կը հետեւէին այս զրոյցին, աշխարհքի անցուզարձերուն շատ տեղեակ չէին: Սասնոյ ամուր հողը կար իրենց ոտքին տակ ու նախնական զէնք մը՝ իրենց ձեռքին մէջ: Մէկ քան պիտէին անոնք, որ պիտի նահատակուէին իրենց զէնքին վրայ, բայց այլեւս պիտի չուզէին թրքական բանտերու փականքին ենթարկուիլ:

Օհաննէս խօսքին խառնեցաւ.

- Մենք այլեւս յաւիտենական փախստականներ ենք, պիտի մնանք մեր լեռներուն վրայ, պիտի կռուինք մեր ազատութեան համար, ու եթէ մեր ճակատագիրը պիտի վերջանայ գնդակով, մեր լեռներու ժայռերուն տակ կ'երկնանք հանդիսաւ սրտով:

- Մեզի ճակատագրուածը, - ըսաւ Գէորգ, - ազատութեան կոփւն է, ու ազատութեան մարտիկին պատուաւոր մահը, զնդակ մը չալկած՝ այս ժայռերուն տակ հանդիւն է: Մենք բանտին համը առինք, այլեւս հաճ չենք դառնար: Ազգին ազատութիւնը մարտիկներու բանակի մը պէտք ունի: Ինչ որ զիս կը մտահոգէ թրքական բռնութեան սաստկացումն է, նահանգէ նահանգ: Հրայրը եւ թափուրը շղթայուած են կրքումի շրջանին մէջ, Պետոն եւ իր ընկերները նահատակուած են Վանէն ելլելէն հաջ, Գարահիսար լեռան վրայ: Հրայրը փոխադրուած է Պիթլիսի բանտը, ուր մտնող ազատուած չունի: Այս բոլորը զիս կը մտահոգեն այն բանով որ մենք պիտի զրկուինք Պարոկաստանէն եւ Կովկասէն օգնական ուժ ստանալէ:

Աղամ ստիպաւ թայց վճռական մարտիկ մըն էր, կը հաւատար զէնքին եւ վճռական կռուին: Մէկ Փետրարի երեւումը զինք կը յուսադէր եւ կը մոռնար բանտն ու մահը:

- Գէորգ, բանտի մէջ Քիւրտերը լուր տարածած էին, թէ Սեբաթի ղեկավարութեամբ խումբ մը կը գործէ Բարչէնի եւ Ախլաթի շրջաններուն մէջ, այդ մասին ճշդօրէն քան մը կրցա՞ր լսել մեր Թերուրի ժամաւորներէն:

- Յուսատու բաներ չաա կան, տիտուր բաներու կողքին, Հրայրի փաշա մակերպութեամբ՝ Սերոբ, որ Հիմա Թուրքերու կողմէ փաշա կը կոչուի, փոթորիկ բարձրացուցած է Պիթլիսի եւ Ախլաթի գաւառներն մէջ: Պարֆը խումբ մը Բասէնէն Թուրք անցած է: Գէպի մեր լեռները անցած է խումբ մը Պարֆի ղեկավարութեամբ, յոյս ունիմ, որ շուտով մենք զանոնք կը դառնանք մեր հին փառատոցներուն մէջ: Հիմա ազատագրական յեղափոխութիւնը ծաւալած է Վասպուրականի, Կարինի եւ մեր Տարօնի շրջանները: Սկսուած կռիւը այլեւս վերջ չունի: Ազատութիւնն է անոր վերջաբանը: Այս ծաւալուն գործերուն համար Հրայրի պէս փորձառու մարդոց պէտք ունինք: Եթէ Հրայր հասած ըլլար Սասուն, մենք բանտի երես չէինք տեսներ: Հիմա մեր սպաւէնը Սասնոյ լեռներն են: Այս բարձունքին վրայ, բանտի փոշին թօթափած՝ պիտի անցնինք Սասնոյ գիւղերը, մեր հին ուխտը սցրութեամբ պահելով, ամէն նեղութիւն պիտի հանդուրժենք, հաւատարիմ մնալով մեր զէնքին, որով պիտի վայ մեր փրկութիւնը:

Միտին-Պատարի այդ պահը դերադոյն երջանկութեամբ լեցուց անոնց հոգին:

Բարձունքի գիտարանէն կը լսյնար հայ ազատագրական մեծ շարժումը, Սասնոյ լեռներէն անպին միջնեւ Սիփանի եւ Մասիսի ստորանները: Արեւը տաքուցած էր ճամբու եզերքին երկարած ժայռ մը, որուն վրայ տեղաւորուած խումբը հանդիսա կ'անէր: Այդ քարձունքին, որ մէկ

կողմէն կը կախուէր Մշտյ դաշտին վրայ ու միւս կողմէն թեւերը կ'երկա-
րէր դէպի Մովսարս ու դէպի Անտոք, Գէորդ լեռնականի հրճուանքով կը
դիտէր այնքան սիրելի գագաթները, որոնք արեւին տակ կը փայլէին սպի-
տակափառ, մինչ ձորերու մէջ գետերն ու գետակները փոփրուն համերգով
կը լեցնէին լեռնաշխարհը: Միբին-Կատարէն վար Շատախի փոքրիկ հովի-
տը արդէն ծաղիկներով եւ մարգերով զարդարուած էր ու հովիտները հո-
տերը հանած էին մարգարեւտներուն վրայ:

Այս լեռներն ու ձորերը պիտի ըլլային փախստական իրենց կեանքի ա-
պաւէնը ու իրենք պիտի ձուլուէին ժայռերուն ու կաղնիներուն՝ բնութեան
մասնիկը դառնալով: Հանգստութիւնն ու կեանքի երջանկութիւնը կարծես
օտարոտի ապրում մը դարձած էր այս լեռնական մարդոց հոգիներէն ներս,
որոնք այժմամբուս պէս թուրք սնրազորս որսորդներէն կը հետապնդուէին
ամէն տեղ:

- Գէորդ, մտածումներու ծովու մէջ ինկած ես կարծես: Հիմա որ
գնտաններէն ազատուած ենք, ի՞նչ պիտի բնենք, ատոր մտին մտածենք, -
ըսաւ Աղամ, որ բանտի երկու տարուան կեանքին մէջ վարժուած էր Գէորդ
անուան ու սոցցած Մարհատը:

Բանտի կեանքը շիկացած երկաթի հետքեր փորած էր անոնց մարմինն
ու հոգիին վրայ ու անոնք բանտի շղթաներու ձայնին հետ՝ Գէորդի անունը
կը յիշէին, անուն մը, որ ամէն օր թուրքերու եւ Գիւրտերու շրթունքին
վրայ էր:

Այդ պահուն, Գէորդ ետ դարձած կը նայէր Մշտյ դաշտին, որ մշու-
շտս ծովու մը կը նմանէր: Մշուշէն երբեմն ծուխի ջուլներ կը բարձրա-
նային, մինչ դաշտը եղերոց մօտաւոր ու հեռաւոր լեռները արեւով ողող-
ուած կը մնային: Հեռուն՝ Սիփանի եւ Նեմրութի գագաթները թաք կապած
էին Մշտյ դաշտի մեհնական տարածութեան վրայ:

- Աղամ, մեր կեանքը եթէ այս պահուն ազատ է այս ժայռի գագա-
թին, ու արեւը կը առջնէ մեր կողերը, անդին՝ Մշտյ դաշտը մշուշով պա-
տած կը մնայ: Լեռնագագաթներուն վրայ, ուր մարդու ոտք չի հասնիր, ա-
րեւու փայլ կայ, իսկ վաքը, այս Դաշտին մէջ, հարիւրաւոր գիւղեր ու հա-
զարաւոր Հայեր վտանգի ենթարկուած, մութի մէջ կ'ապրին: Ազատութեան
գինուտը եզանք, պիտի շարունակենք կռուի: Ուր որ կտրաւ թելը... Տի-
րուն պապը: Տարածը նորէն փոթորիկի մէջ է: Սերորը Պիթիսի եւ Ախլա-
թի շրջանները ոտքի տակ առած է: Հրայր իմաստուն մարդ է, գնաց մին-
չեւ Ռումանիա ու հայրենի կտրօտով տոչորուող կորիճները զինեց ու մեզի
օգնութեան զրկեց: Անոնք ուշացան Սասուն հասնելու, բայց երբ մենք բնկ-
ճրեցանք, անոնք դրօշակ բարձրացուցին Նեմրութի եւ Սիփանի գագաթ-
ներուն վրայ, ու այսօր մեր սկսած կռիւն է որ կը շարունակուի Դատուանի
ափերուն ու Խնուսի լեռներուն վրայ: Ազատութեան այդ դրօշակները
չուտով պիտի անցնին Սասնոյ այս բարձունքները ու մեր ժողովուրդը պի-
տի հնչեցնէ ազատութեան երգը:

Իր ընկերները յեղափոխութիւնը ծառայած կը տեսնէին խորհուրդնե-
րով լեցուն լեռնաշխարհին մէջ:

- Գէորդ, դուն հիմա մեր խմբապետն ես, - ըսաւ Աղամ, - ու նաեւ
մեր փայլող դրօշակը, այս բարձունքներուն վրայ: Երբ բանտի մէջ չմե-
ռանք, մեր հոգին աժան չենք աւանդեր: Կ'երթանք մեր լեռնաշխարհը ու
մեր բլուխը կը դարենք քարերուն: Աստուած ողորմած է: Ուր որ կտրի
մեր կեանքի թելը, այնտեղ ալ կ'ըլլայ մեր գերեզմանը:

5

Սարճատի շղթայագերծ խումբը ճամբայ ելաւ ու բռնեց Կուրտիկի վայրէջքը: Անոնք Հասան Շէնիկ ու իրենց զայրիբը ուղղեցին դէպի իշխան Միքայէլի տունը, որ աւանդական օճախն էր իշխան Գրգոյի: Սասնոյ անձա՛հ Հերոսին Հեա եղած էին անոնք ու յաճախ խորհուրդի նստած անոր Հեա: Շէնիկի այրուած աուները վերա:խնուած էին կերպով մը, ու լեռնա-կան ժողովուրդը ուրախ էր, որ իր դուխը կը պահէր այս չոր ժայռերուն մէջ:

Իշխան Միքայէլ գրկարաց ընդունեց բանտէն խոյս տուած կորիճնե-րը: Յուզումով յիշեց քանի մը տարի առաջուան գոյամարտը ու մրմնջեց.

— Հազա՛ր ափսոս իշխան Գրգոյին, որ զնաց մեր ձեռքէն: Ձգոյ՛ջ եղէք եւ ձեր ձեռքը միշտ զենքին վրայ ըլլայ: Այժմ մեր լեռնաշխարհի մէջ իշխան Գրգօնները պակասած են:

Վերապրող Շէնիկցի երիտասարդները Հիացմունքով կը նայէին Գէորդին, որուն անունը, որպէս Սարերու Աւլան, այնքան ընտանի էր բլորին:

Քանի մը իշխաններ ալ եկան եւ զրոյցի նստեցան բանտէն նոր ազատուածներուն Հեա: Հող, այդ զրոյցի ընթացքին, Գէորդ կրկին Հոգեկան ծանր ապրումներու կ'ենթարկուէր, լսելով Աբրոյի եւ Թովմատի կորուստը, Կուրտիկի ձիւներուն մէջ:

Աբրոյի խումբը, որ Փետայական-մարտական ուժ մը պիտի դառնար Սասնոյ այս բարձունքներուն վրայ, բնութեան արհաւիրքին կ'ենթարկուէր ու ողջ-ողջ կը թաղուէր ձիւնի կոյտերուն տակ, ճերմակ շիրիմի մը արժա-նանալով, վայել՝ մաքրամաքուր անձնուրացին:

Յաջորդ օր, Գէորդ իր ընկերները զրկեց դէպի Տալուորիկ ու ինք մը-նաց Շէնիկ, որպէսզի Հեաուոր անդերէ Սասուն եկող այս Փետայիներու մարմինները Հանէ ձիւնի տակէն:

Աբրոյի Հեա Սասուն մտած էին քանի մը զինուորներ, որոնց մէջ Անդրանիկը կար, որպէս պարզ գինուոր: Հոն պիտի դար Գուրգէն իր խումբով, բայց զբազուած կը մնար Ախլաթի շրջանին մէջ, ուր Սերորի խումբին դէմ, թրջական բռնակալութիւնը շղթայագերծած էր իր բանակը:

Քանի մը երիտասարդ ընկերներ, որոնք Սասնոյ ապստամբութեան օրերուն, կրցած էին իրենց կեանքը փրկել, եկան եւ միացան Գէորդին: Գէորդի սիրտը ուրախութեան կայծ մը ունեցաւ, երբ իր առջեւ կանգնեցաւ Փայէն, Տալուորիկցի Յակէն ու Կարապետ պատանին, որ ապառաջին Մօրուք Կարապետը պիտի դառնար:

Անդրանիկ արդէն վերադարձած էր Կովկաս, նոր կազմուած խումբի մը Հեա երկիր մտնելու Համար: Գէորդ կը մնար մինակ, ինքնազուխ, Հին օրերու մարտիկ, Քիւրտերու աչքին՝ առասպելական Հերոս մը, որ Աբրարոյի յիշատակը շաղկած, կը դառնար մարտական վարիչը Լեռնաշխարհին: Գուրսի աշխարհէն մարդ չկար Սասուն, ու Հրայրն էր որ կը պակսէր Տարօնի աշխարհէն:

Երկու շաբաթ Գէորդ իր ընկերներուն Հեա մնաց Շէնիկ, մինչեւ որ ձիւնհալը բաւական մաշեցուց կուտակուած ձիւնները եւ կարելի եղաւ թաղուածները դուրս հանելու աշխատանքին ձեռնարկել:

Իշխան Միքայէլի կարգադրութեամբ՝ երիտասարդութիւնը բա՛հ ու բրի՛լով բարձրացաւ Կուրտիկի այն ձորը, ուր ձիւնի տակ մնացած էին Աբրոն ու Թովմաթը: Երկար աշխատանքէ ետք, գտան անոնց Հեաքը: Մաքրե-

ցին ձիւները եւ հանեցին զէնքերուն հետ գրկուած անոնց սառած մարմինները :

Մեծ երկիրադուրեթեամբ եւ շուքով մարմինները փոխադրեցին գիւղի եկեղեցին : Քահանաներ հաւաքուեցան, քանի մը պիւղբէ իշխաններ հասան Շէնիկ, պատարագ մատուցին նահատակներու յիշատակին ու թաղեցին զանոնք ըմբոստ Շէնիկի դերեղմանոցին մէջ, սրբատեղի մը աւելցնելով գիւղին :

Յեղափոխական կեանքի մէկ էջը կը փակուէր սգաւոր այս զինուորներուն համար : Փոթորկալի նոր էջեր պիտի բացուէին ըմբոստ լեռնաշխարհի հորիզոնին վրայ :

Ու ինչ որ ողբերգական կը դարձնէր Գէորգի կեանքը, մինակ այս լեռներուն մէջ, յուսակոտոր դուրսի օգնութենէն, իր երազին խորտակուածն էր, պատանեկան օրերու սիրոյ թաղումը, ձիւներու տակ...

Իրողութիւնը կը պարզուէր այդ օրերուն, զրոյցներուն ընթացքին : Ապստամբութեան թոհուրոհին մէջ շատ մը շրջաններ աւելի վնասուած էին, մինչ ուրիշ շրջաններ փոքրիկ կորուստներով կրցած էին իրենց գլուխը պահել : Ու ամէն իրիկուն իշխաններու հաւաքոյթին, Գէորգ մեծ հետաքրքրութեամբ կը լսէր անոնց զրոյցը, նոր լուսաբանութիւններ կ'ուզէր, լրել գաղափար մը կազմելու համար տեղի ունեցած զէպքերու մասին : Միակ տեղը, որու մասին հարցում չըրաւ, Հեղին գիւղն էր :

Երեկոյ մը, Տալարիկէն նոր փերագարձած իշխան Համզէն, Ռիանքի մասին խօսած ժամանակ, իր զրոյցը հասցուց մինչեւ Հեղին :

– Իշխան Վարդանն ալ փրկուեցաւ շորհիւ իր ոսկիներուն : Քիւրտին տուաւ, թուրքին տուաւ ու գլուխը պահեց : Գիւղն ալ միայն քանի մը մարտիկներ կորսնցուց, որոնք եկած էին Տալարիկի կռիւին մասնակցելու : Տընաչէն Վարդանը սեղան բացող իշխան է, խելօք է, բայց իր կամքէն դուրս մարդ չի ճանչնար : Ամէն կողմէն խնդրանք ըրին իր աղջիկը առնելու, մերժեց, ու ամուսնացուց իրենց գիւղի միակնիկ Բշուկին հետ : Աղջիկը լաց եղաւ, իր մազերը փետտեց, բայց օգուտ չունեցաւ :

– Լայսի պէս աղջիկ էր, դեղձուն ծամերով, – ըսաւ իշխաններէն մին, որ Հեղինի ուխտագնացութեան մասնակցած էր ժամանակին, – Իշխան Միքայէլ, ձեր Շարէին նման աղուոր աղջիկ էր եւ կրնար իշխանական տուն մը շէնցնել :

Իշխան Համզէն իր խոսքը շարունակեց.

– Բռնի եկեղեցի տարին, քահանան պսակեց, առանց հարց ու փորձի : Ան գիտակ էր, որ Սուսամը կրնայ պոռալ, թէ չեմ ուզեր : Կիները կը պատմէին, թէ նոր հարսը քողին տակ լաց եղաւ եւ տխրութեամբ մտաւ հարսանեկան տունը :

Գէորգ այս լուրէն խորապէս կը ցնցուէր, կ'ապրէր անհուն ողբերգութիւն մը, բոլորի աչքերէն անյայտ եւ բոլորի գիտակցութենէն հեռու : Հին օրերու անուշ երազ մ'ըն էր, որ կը խորտակուէր...

Իշխաններու զրոյցը շրջանէ շրջան կը դառնար, հետաքրքրութիւն ստեղծելով ամէնուն մէջ : Միայն Գէորգը լուռ էր, գլուխը կախ, ըրթունքները իրարու ամրացած, կը մտածէր հին, պատանեկան օերու մասին, ու կը զգար թէ վրիպած դնակ մը դպած էր սրտին : Ոչ ոք այդ շրջապատին մէջ տեղեկ էր այն ողբերգութեան, որ կ'ապրէր այս երկաթէ մարդը, որ տարիներով լեռներ ու ձորեր շափած էր կռիւներու մէջ ու թրքական բանտի պարիսպները քանդած էր, կրկին այս լեռները բարձրանալու համար :

- Մանր մտածումներու մէջ ինկած ես, Գէորգ, - ըսաւ իշխան Մի-
քայէլը, - մեր լիոնաշխարհին վիճակուեցաւ այս բոլոր դժբախտութիւննե-
րը, մենք այլեւս երկար ու բարակ մտածելու ժամանակ չունինք, ով որ կըր-
նայ, զէնքի մը պիտի ապաւինի:

- Այդպէս է, իշխան Միքայէլ, այդպէս է, մեր ապաւէնը զէնքն է,
կեանքի երջանկութիւնը մեզի բաժին հանուած չէ:

Գէորգ այս խօսքերը ըսաւ առանց գլուխը վեր վերցնելու, ու կար-
ծեա թէ անոր ձայնը կու գար անդնդախոր քարանձաւէ մը...

Ճ

Յաջորդ առաւօտուն, երբ նախանաչը վերջացաւ, Գէորգ դառնալով
իշխան Միքայէլին.

- Մենք պիտի մեկնինք զէպի Տալարիկ: Ամբոն թերեւս նոր խում-
բերը երեւնան այս կողմերը: Նահատակուած ընկերներու զէնքերով զինուե-
ցաւ մեր խումբը: Երեւի մեր բախտը այդպէս պիտի ընթանայ. ժարտիկ մը
պիտի իյնայ եւ ուրիշ մը անոր զէնքը առնելով՝ ժարտիկ պիտի դառնայ:

Քիչ մը պաշար առին իրենց հետ եւ նետուեցան զէպի Անտոքի բար-
ձունքները: Ամէն քայլափոխի յիշատակ մը կ'արթննար, հին օրերէն:

Գէորգին կ'ընկերանային Տալարիկցի Յակէն, Գալէն եւ պատանի
Կարապետը: Խումբի միւս անդամները առաջուց ճամբու դրած էր զէպի
Տալարիկ: Ի՞նչ կ'ընէին անոնք, ի՞նչպէս կ'ապրէին, տեղեակ չէր, բայց
գիտէր թէ աւանդական հիւրասիրութեամբ կտոր մը հաց պիտի գտնէին,
այս կամ այն իշխանի սեղանին:

Կտորուած ու կողպատուած Սասունը կանգուն կը մնար իր լեռնե-
րով ու աղբատացած մարդիկ կը պահէին իրենց իշխանական անունը:

Խումբը կէսօրին հասաւ Անտոքէն ժայթքող աղբուրի ուկին, որմէ քիչ
մը անդին հովիւները իրենց այծերը կ'արածէին: Ժայռէն վար կը ջրվիժէր
աղբուրը, զոր, զիւղացիները, ըստ աւանդութեան, Շաքէի անունով միզըր-
տած էին: Հող քիչ մը հանգստացան, հովիւները կաթ բերին ժարտիկնե-
րուն եւ իրենց ուրախութիւնը յայտնեցին, որ Սարերու Ասլանը կրկին ե-
րեւցաւ Անտոքի բարձունքներուն վրայ:

Հովիւները արդէն հեռացած էին, երբ Գէորգ, որ մէշտ լուռ էր ու
տխուր, խօսքը ուղղեց Յակէին.

- Յակէ, դուն ճանապարհդ շարունակէ զէպի Տալարիկ եւ տե՛ս, թէ
ի՞նչ կ'ընեն Օհաննէան ու Արամը: Անոնց հետ եղիր: Կերպով մը ձեր գլու-
խը պահեցէք մինչեւ իրար գտնենք: Գալէն թող ինծի հետ մնայ, իսկ Կա-
րապետը թող իջնէ իրենց գիւղը: Երբ պէտք ունենանք, կրկին կը հուռա-
ուինք եւ դործի մը կը ձեռնարկենք:

Այս յանկարծակի կարգադրութենէն բան մը չհասկցան իր ընկերնե-
րը: Բանտէն նոր ազատած էր Գէորգ եւ կը մնար գիւղական շրջանակներէ
դուրս: Ի՞նչ էր անոր միտքը, ի՞նչ ծրարիքներ ունէր, տեղեակ չէին: Ի-
րենք կրնային իրենց տունները դառնալ, Տալարիկ կամ Գէլիէկուզան, մինչ-
դեռ Գէորգ հետու էր Բօսնաց գաւառէն ու երկար տարիներէ ի վեր աւան
չէր դարձած: Միակ ենթադրութիւնը, որ կրցան ընել, այն էր, թէ Գէորգ
իր հին սովորութեան բերումով՝ թափառական ժարտիկի կեանքը կը նա-
խընտրէր:

Գալէն ուրախութեամբ մը համակուեցաւ երբ Սարհատի կարգադրու-

թիւեր լսեց; Պիտի մնար Գէորգին հետ եւ պիտի շփեալապէս իրենց գիւղը, ուր հին յիշատակները զինք կը տիրեցնէին:

Գէորգ ձիւնի տակ թաղուած Արարիի եւ թովմասի զէնքերէն մէկը տուաւ Յակէին:

— Այս զէնքը կը յանձնեն Ազամին: Անիկա հին զինուոր է ու արժանի՝ այս կանոնաւոր զէնքին:

Յակէն ու Կարապետը մեկնեցան, ժայռի հովանիին տակ ձգելով Գէորգն ու Գալէն, որոնք լուռ կը ծիւղէին եւ մտիկ կ'ընէին ջրվէժին համերգը:

Անոնք երկար ատեն նստած մնացին ժայռին տակ: Լուսնիւնը երբեք ծածր չեկաւ անոնց ու Գալէն երբեք չհարցուց, թէ ի՞նչ պիտի ընեն:

Արեւը արդէն թեքուած էր Անտոքի եւ Գերինի գագաթներէն, երբ Գէորգ ոտքի ելաւ:

— Երթա՛նք, Գալէ:

Անոնք անցան ժայռերէն անդին, մտան քարանձաւ մը, որ ժամանակին Գէորգի թաքստոցներէն մէկը եղած էր: Քարանձաւը տեսիլի մը յարմարութիւնները ունէր եւ մօտ էր աղբիւրի սկիւն:

— Հոս կը դիւրեմք, Գալէ՛, կակուղ հող կայ, որուն վրայ կ'ընանք երկարիլ ու չոր փայտ կայ մեզ սաքցնելու լափ: Հոս, այս ժայռին տակ, տակն ազատ կ'ըլլանք քան դիւղական ժխորին մէջ:

Գալէն կրակ վառեց: Բացին իրենց փոքր պաշտրը եւ լուսնեամբ ընթերթը ըրին եւ սկսան ծխել, ամէն մէկը զար մը առնելով անութիւն տակ:

Գալէն երբեք այդքան տխուր եւ այդքան մտածկոտ չէր տեսած Գէորգը: Կեանքի դժուարութիւնները արհամարհող, զնոյսկէն աչքը չթարթող Գէորգը չէնչու էր եւ իր շրջապատը լուստեսութեամբ կը վարակէր, իսկ հիմա ժայռի կտորի պէս լուռ էր ու խորհրդաւոր:

— Ինչ լաւ եղաւ, որ այսպէս կարգադրեցիք, Գէորգ, այս քարերուն հետ մինակութեամբ աւելի սիրտս կը բացուի: Հազար տարի կրնամ այսպէս ապրել, եթէ քեզի պէս մեծ եղբայր մը հետս ըլլայ: Առաջին օրէն, հինգ տարի առաջ, երբ Հանդիպեցանք՝ կեանքս կապեցի քեզի: Անսահման տրեւութեամբ անցուցի ժամանակս, երբ բանտն էի: Ինքզինքս մինակ կը զգայի ու անտէր: Հիմա, որ իրարու հետ ենք ու զէնք ունինք մեր ձեռքին մէջ, մինչեւ մահ անբաժան պիտի մնանք: Աշխարհքին մէջ, ինծի համար, դուն կաս որպէս ընկեր, ու զէնքը՝ որպէս մարմնիս անբաժան մասը:

Գալէն կը խօսէր ու կը ծիւղէր: Կը խօսէր առանց նայելու: Գէորգի զէմքին: Կարծես ինքն իրեն հետ կը խօսէր, ինչպէս ըրած էր Գէորգի բացակայութեան, երբ մինակ կը մնար ժայռի մը գագաթին նստած կամ կապուելի մը բունին յենած:

Կրակը կը ճարճատէր անդին ու իրենք ժայռերուն ձուլուած՝ քարանձաւին մէջ կ'ապրէին իրենց ներաշխարհով, կը զգային իրարու ապրումները ու աշխարհքը մշուշի մէջ կորած բան մը կ'երեւար իրենց աչքին:

Ժայռերու մտերմութեանց մէջ, անոնք, խօսուն լուսնեամբ, մինչեւ կէս գիշեր ծիւղէին, մասածուծներով ծանրաբեռն: Գէորգ իր ողբերգութեան մէջ կը զգար իր երազին ցնդումը եւ կը գիտակցէր, թէ սրտին հայելին կտորած էր, ճիշդ Գալէի սրտին պէս, բայց սիրտ չըրաւ խօսք բանալու: Գալէի կեանքին ու ապրումներուն մասին: Դժբախտութիւնը իրարու կը կապէր այս կրկու կտորիցները, որոնք իրարու մէջ իրենց մխիթարանքը կը գտնէին:

վշտին ծանրութեան չափով: Գալէն, սակայն, անտեղեակ էր այն խոր յուզումին, որ ցնցած էր այս երկաթէ մարդը:

- Գէն'րզ, շատ փորձանքներ եկան գլխուդ, շատ ընկերներ կորսնցուցիր կրիաներու մէջ եւ անոնք ինկան կողքիդ, արժանանալով փառաց պատկին: Բանտին շարշարանքներն ալ հողիդ ճզմեցին: Փառք Մասնոյ, որ այսօր, կրկին զէնքը ձեռքիդ այս սարերուն ապաւինած ես: Մտածումը կը կաթի ունքերէդ: Անցեալը ջաղացի քարի պէս կարծես կախուած է վզէդ: Քեզ ալ դպէս լուռ շեմ տեսած երբեք:

- Ի՛հ, Գայէ', աշխարհքը շարիւր ֆայաք է, կը զառնայ: Մէկուն ուրախութիւն կը բաշխէ, միւսին՝ տխրութիւն ու ցաւ: Ես եւ դուն այդ դարձող անիւններուն տակ ենք, մեր վէրքերը շատ են ու միայն մենք գիտենք անոնց խորութիւնը:

- Դուն իմ ցաւին հետ մի խառնեք քեզ, դուն երկաթէ մարդ ես, զէնքը ձեռքդ է ու սիրտդ կտորած ու փշուած չէ:

- Ուրեմն դուն չհասկեցա՞ր Զարիի Ծալաքի թաւալումը, որ ոչ միայն քու սիրտդ կրնայ կտորել, այլ նաեւ կրնայ կտորել իմ սիրտը, որուն անծանօթ կը մնաս:

Գալէն այլայլած դէմքով նայեցաւ Գէորդի երեսին, որ մութ ամպի պէս մտալ էր:

- Այդպէս բա՞ն ալ կայ աշխարհի մէջ: Ուրեմն ես մինակ չեմ, որ փշուած սրտով քարէ մարդ դարձած եմ:

Գէորդ այլեւս չգիտացաւ: Պատմեց իր պատանեկան կեանքի պատմութիւնը եւ յայտնեց Գալէի, թէ երէկուայ տեղեկութիւններէն ետք, երբ Սուսամբ չկայ այլեւս իր երազին մէջ, իր սիրտն ալ փշուած է, այնպէս ինչպէս հինգ տարի առաջ փշուած էր Գալէի սիրտը:

Գալէն խորապէս յուզուեցաւ եւ իր ցաւը մոռցած՝ Գէորդի հոգեկան տառապանքով տխրեցաւ, լռեց, մխիթարանքի խօսք չչստաւ, միայն մըրձընջեց:

- Մեզի բաժին մնացին այս ժայռերը, մեր ձեռքի զէնքը ու ատոնցմէ աւելի՝ երկուքիս հղբայրութիւնը՝ կռուի ու մահուան մէջ:

Ճ

Գէորդն ու Գալէն շարաթ մը մնացին այդ կողմերը: Երբեմն կը բարձրանային Անտոքի դազաթը եւ ձիւնհալքէն կազմուած յնափին նստած՝ լուռ կը խորհրդածէին: Անցեալի փոթորկալի դէպքերու յիշատակը շատ թարմ էր: Անոնք յաճախ իշխան Գրգօն յիշեցին եւ իսկական մարտիկի դնահատանքով մըմնջեցին:

- Հազա՞ր ափոսս իշխան Գրգոյին:
- Ափոսս, հազա՞ր ափոսս, որ իշխան Գրգօն զնաց Սասնայ տունէն: Անոնք ծանրաբայլ կ'իջնէին դէպի աղբիւրին աղը, իրենց հետ որս մը տանելով, ու հովիւներէն կը ստանային քիչ մը հաց, որը անցընելու համար: Իշխան Պետոյի տան հովիւը պատուէր ստացած էր, որ քիչ մը հաց ու թացուն քիւրէ իրենց, առանց ուրիշներուն ըսելու: Ու ամէն օր, հովիւը քիչ մը կը տնանար աղբիւրի մօտերը, որպէսզի Գալէին կամ Գէորդին հանդիպի:

Առանձնութեան եօթը օրերը շատ երկար թուեցան: Հողիկան ապրումներու ծանրութեան տակ, անոնք կարծես երկար տարիներ այդ ճղնարանին մէջ ապրած էին:

Աշխարհը կ'ընթանար իր ճակատագրական ուղիով: Ազատագրական կռիւները հիմա Սասունէն ծաւալած էին դէպի Վասպուրական: Պայծեր կը լսուէին Սիփանէն ու Նեմրութէն ու նոր խումբեր կը իրզարէին անցնիլ Բաւնէն դէպի Տարօնի աշխարհը:

Երկու վշտահար ընկերները, լուս Հոգեմաշուտի ենթակայ, կարծես թէ զարանձախն մէջ թաղեցին իրենց վիշաքը, խաչակնքեցին ժայռէ զերկրմանը ու եօթներորդ օրուան արշալույսին ճամբայ ինկան դէպի Տաւուրիի, իրենց ընկերները գտնելու համար:

- Երթանք, Գալէ', երթանք մեր ընկերները գտնենք: Ազատութեան սուրբ գործը արհեստ ճամբաներէն կ'անցնի: Ուրիշ ըրինք մեր կեանքը ժառանգ ընդունու աշխարհի գործին: Մեր կեանքը այլևս մեզի չի պատկանիր: Ամէն բան պիտի ժողանք ու պիտի երազենք միայն ազատութիւնը, որուն համար մարտիկ դարձանք: Այլևս ետև պիտի չմայինք: Մեր պատանեկան անցնալը մեր լեռներու ձիւներուն պէս հալեցաւ ու մենք մայրցիկը ժայռի պէս զարացանք: Երթանք, Տեղեկը թէ այս թշնամի Թուրքը ի՞նչ կ'ուզէ մեզի: Աստուած կա՛մ անոր կու առայ կամ մեզի:

Ու անոնք Անտոքի արեւմտեան կողերէն կ'անցնէին հին օրերու անհոգութեամբ: Գէորդը կ'երգէր երբեմն, ու երգը զագրեցուցած՝ անցնալէն զուարճալի դէպք մը կը պատմէր, որուն վկան Գալէն էր: Երկուքը միասին, հին օրերու պարզութեամբ, երգ ու ծիծաղով կ'անցնէին կաղնիի ծառերուն տակէն: Անոնց ջարուածքը հաստատուն էր ու ամուր՝ լեռնաշխարհի ամուր ժայռերուն պէս: Հիմա արդէն զինուած էին նոր զենքերով ու կրնային զուարթ ալ հազար-հազար թշնամիի դէմ: Երիտասարդ էին, ծաղկած լեռներու պէս, ու այդ բարձունքներէն արծիւի պէս հեռաւեակ, կը նայէին դէպի Տիգրանակերտի մշուշոտ դաշտավայրերը, ու երբ իրենց հայեցողները զարձակէին դէպի արեւելք, հեռու-հեռու հորիզոններու վրայ՝ Սիփանի եւ Նեմրութի զապաթները կը տեսնէին, Տարօնի մշուշոտ դաշտէն անդին: Հայրցաշխարհը լայն էր անոնց հոգիին մէջ ու անոնք զինավառ Սասունցի Դուրթին պէս կը փոթորկէին բռնութեան տակ անբացող հայրենի երկրի հորիզոններու վրայ: Դէպի լեռները բարձրացող հովիւները, հովուհիները, կաթ կ'ընդ կ'ինեցին ու հարսները անոնց անցքը կը դիտէին մեն Հիացմունքով ու անանդեակ անոնց ներաշխարհին, կ'ըսէին իրարու.

- Երնէկ մեր տիրուն, երնէկ այն օրուան, որ մեր բոլոր երիտասարդները այսպէս զինավառ պիտի անցնին մեր լեռներէն:

Արդէն հասած էին այն բարձունքին, երբ 1893-ի ճակատամարտը տեղի կ'ունենար քրտական բազմաւազար խուժանին դէմ:

Գալէն զարձաւ Գէորդին.

- Գէորդ, կը յիշե՞ս քրտական երգը, որ քու բաջազորութիւններդ կը գովերգէր ու կը հաստատէր, թէ քու զնդակդ ուղիղ կաթաւի ալքին կը դպնայ: Հիմա այս նոր զենքերով երեւի նշան պիտի տանա թշնամիին ալքը: Խնդացին երկուքն ալ:

- Կոյր զկուրայն, եթէ օր մը զնդակը ճիշդ անդին դպած է, ալ չես կրնար ազատուիլ քրտական հերոսապատում երգերէն: Ինչ հրաշք ըսես չեն վերադեր մեզի, - ըսաւ Սարհատ:

Անոնք արագ ջայլերով մտան Տաւուրիի թաղերը: Կարծես թէ նոր կը վերադառնային Սպիտակ Հերան ճակատամարտէն:

Կ. Ս.

(Շար.)

«ԲԱՐԵՅՈՒՍՈՅ ՀՐՈՒԱՆԴԱՆ»

Նոր ստացածը Հայաստանի բանաստեղծներին Աբրահամ Ա-
լիբեանի «Բարեյուսայ Հրաման» 100 էջերու վրայ ծառայած
բանաստեղծութիւնը, որ արուեստի նուանում ժը կարելի է հա-
մարել, իր շատ ժը կողմերով:

Գրքին Չորդ էջին վրայ եզոյ ծածոթաղարութիւն ժը կ՛Ե
յայտնէ, թէ՛ «Բարեյուսայ Հրուանդան» գերթումը նախորւած
է Երեւանի Մասնագարանին մէջ պահպանուող հին երկերուն
ու ձեռագրերուն:

«Բարին» պիտի անդրադառնայ Ալիբեանի այս գեղեցիկ դոր-
ծին դրախտութեամբ եւ Գրական Զրոյցի՝ հրատարակչին զըն-
նարկումով:

Կու տանք գերթումէն երկու հասուածներ:

Գ Ր Ի Զ Ն Ե Ր Ը

(ՀԱՏՈՒԱԾ)

Բայց ովքե՞ր են այս մարդիկ,
ձանաչու՞մ ենք մենք նրանց,
Որո՞նք ապրել են ընդմիշտ խրճիթի պէս աներդիկ,
Իրենց խնձա խոյցերի հար-վիրապում անթափանց,
Որո՞նք – ոգո՞ւ սիւնարձան – լոյսի, կեանքի եւ մի պարզ
ցիշատակի ի խնդիր
Կոնգերն իրենց կոնակի դէմ են տուել հանապազ
Հայ դպրութեան փուերին, խոյակներին ծանրադիր,
Որո՞նք յօտել են եղէգ եւ սագի մէ՛կ փետուրով
Ջերմացրել են ձմեռներ, հովհարել շագը մրկիչ,
Նոյնացե՛լ են նրանց հետ եւ մեզ թռչել են իրօք
Մէ՛կ դէմք միայն՝ եղէգնեայ ու փետուրէ մի գրիչ:

Երէնքի մի խումազ եղել է կեանքը նրանց,
Երբ հագիւ է ընկնում դեռ
Անտառների մէջ մի խանձ,
Երբ ֆերձէներ սրագունչ լարում են թափ ու դնդեր:
Առաջին նետը նրա՛նց թիրախուել է շարունակ:
Ուստի իրենց ձորձին տակ սեղմած մատնանն ամաւարտ
Ու տակաւին երկու շիթ գոթորահոտ սել թաճաք,
Ասպնջական սրտերի ծեծելով դուռն ու հաւատ,
Որոնց ետին մերթ առփի
Եւ մերթ փոած ծնկների յողացաւի՞ն ձիրք ու գիրք՝
Նրանք՝ արուպ, ապիկաթ, խաւարամիտ, փանաքի,
Մեզ Մեքոն՝ ան մատուցել – յեշտատակի՛կ սակաւիկ...:

ԳԵՂՕՆ ՈՒ ՏԱՂ՝
Ի ՊԱՏԻԻ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻՆ
 (ՀԱՏՈՒԱՄ)

Ու անցեալի լուսօրեան յոյզով բեղուն այս ժամին
 թէեւ բզգում են իմ մէջ զգայարան ու կորով,
 Բայց ի՞նչ համոզէս խեղճութեան, դատակնիք անհնիճ՝
 Գեղմի մի թել խորշումով, այս աչքերով, ճեռքերով
 Պարփակելու ելնելի ճեզ,

Անազնութի՛ւն ընկուզիչ:

Ի՞նչ աւին էր, որ արեց սլացքը քա կարելի
 Մասիսի դէմ, նրա պէս հայապատում անհմար:
 Քեզ ընդգրկե՞լ, բայց յաճախ կարողանալ յառե՛լ իսկ
 Քեզ՝ շիրերն այս, մէ՛կ վայրկեան, խիզախո՛ւմ է ինձ համար,
 Մինչ ճեզ փորձել ըմբռնել՝ տեսիլհարո՛ւմ է լոյսից:

Անե՛զ, ինչպե՛տ եղար դու:
 Ձե՛ որ այդքան հոյանիտս ճեզ կոփելու ի խնդիր
 Փայտաբեկոր չփնտռեց ո՛չ մի վարպետ՝ Գեղարդում.
 Ձե՛ որ այդքան ամբողջու, աննախնիք ու ընտիր
 Կատուցելու համար ճեզ,
 Ասվորութեամբ մեր նախնեաց, քաղալտ քարերը իրար
 Ձգողուցին կապարով ու գամերով երկաթէ:
 Անգո՛յ, ինչպե՛տ գոյացար:
 Ի՞նչ աւելի անվկանդ ճեզնից, ի՞նչ կայ, ի՞նչ կայ դեռ:

Հայը ոչինչ չկերտեց այնքան երկար, ինչքան ճե՛զ,
 Այնքան, այնքան մեղուաբան:
 Թէ ճեզ շարեր վէմ առ վէմ, մարմար-մարմար, դու գիտե՛ս,
 Մեհեմական տարիքով կը կանգնէիր վաղճուց՝
 Մեր տանարներն ապացոյց,
 Որոնք այնքա՛ն են ստուար, որ սրբատաշ մեր երկրում
 Պատահական կածա՛նն իսկ
 Ձոյզ մատուտի կամ վանքի գուքի դարպասն է երում:
 Եթէ նա ճեզ ազուցէր փոզրակ-փոզրակ, ինչպէս մեր՝
 Ջրանցմանն են ու ջրմուղ՝
 Դեռ դարերի մէջ ոնչու՞ Արագից խազ կը խմէր,
 Արարատի յանքերէն անած բաւուտն երկնամուխ...
 Սակայն թեզա՛ն առ թեզան հինեց ճեզ Հայն յարածամ,
 Մասնիկ-մասնիկ բրգացրեց, հայսեց հիւլէ առ հիւլէ,
 Պատահեց որ անաւարտ բողեց արոնց ու տաճար,
 Բայց հոգեվա՛րքն իր անգամ
 Ամենեւին չդարձաւ դեռ մահառիք մի պատճառ,
 Որ ճեզ բջիջ առ բջիջ շխարսիտը, չճուլե՛ր:

Ա.Բ. ԱԼԻՔԱՆ

Մտկուտ

ԺԻՐԱՅԻ ԱԹՅԱՐԵԱՆ

ԿԵԱՆՔԸ ԳԵՂԵՑԻԿ Է

Ֆիլմի առաջին պատկերներէն իսկ հեղձուցիչ անհանգստութիւն մը սկսաւ ծանրանալ Հանրիին վրայ: Հանրին սկսաւ կատաղութեամբ լեցուիլ ամբողջ մարդկութեան դէմ: Գոհացած չէի՞ն տակուն զազանային այդ բաները յուշտեանարք իրեն կրկնելէ: Ձէի՞ն բաւարարուեր չարչարելէ զինք: Քշուռականներ, հիմա ալ ելիք իրեն կը ցուցադրեն պատմութիւնը խեղճ մարդու մը... զոր բըժիշկները դատապարտած են: Ընտանիքի հայր խեղճ մարդուկ մը այդ... Բաւական վարակուած, այդ անողոք սարսափէն... Ընտանիքի հայր պատմութիւնը, իսկ պատմութիւնը, իսկ պատմութիւնը այդ թշուառ էակին, հանդիսատես բազմութեան որպէս սնունդ բաշխուած:

- Ո՛հ: Այսչափը ո՛չ, չկրցաւ ինքզինք զսպել Հանրի, ի՞նչ անմտութիւն... Ի՞նչ անմտութիւն...

- Հանրի կ'եռար աթուին վրայ, կ'ելլէր, կը նստէր: Յանկարծ տեղէն վեր ցատկեց ու Ֆիլմի ճիշդ կիսուն դուրս խոյսցաւ կարծէք հալածուած դեւերու վրահակէ մը:

- Ի՞նչ կը նշանակէ, ի՞նչ պատահեցաւ, մտահոգ հարց տուաւ կինը, որ իր ետեւէն դուրս վազած էր, ի՞նչ ունիս արդեօք... Ֆիլմը դեռ նոր սկսաւ...

- ...Սկսաւ, այո՛, շիտեմ սակայն թէ ինչպէ՛ս պիտի վերջանայ, պատասխանեց Հանրի: Քիտեմ թէ ի՞նչ պիտի պատահի... դուռն կեցիք եթէ կը զուարճա-

նաս... եթէ հանոյք կ'առնես խեղճ մարդու մը վախճանը զիտեղով...

- Բայց պատահած է... ասոնք բաներ են, որոնք կրնան պատահիլ, որոնք կը պատահին, շարունակեց կինը, սքանչելի Ֆիլմ մըն է, ամէն պարագայի:

- ...Կը պատահին, կը պատահին, ընդմիջեց Հանրի, բաներ են որ կը պատահին. բայց զիտեցա՛ծ եղիք, ոչ միշտ ուրիշներուն... Կարդա՛ անգամ մը թերթը, յետոյ կը գիտնաս... այն ատեն...

- Այդպէս ուրեմն, թերթի՛րը, պատասխանեց կինը, անիծեալ այդ թերթի՛րը, կարծես թէ չեմ գիտեր ինչու այդչափ կը շարչարուիս ժամանակէ մը ի վեր: Ո՛հ, անիծեալ այդ թերթի՛րը:

- Պէտք չունիս թերթի՛րուն զէմ պոռայու, դանգատեցաւ Հանրի, ինչո՞վ յանցաւոր են իրենք եթէ ստամոքս... եթէ նոյն արտանշանները...

- Ո՛հ, արտանշա՛ն, արտանշան, պարզապէս որովհետեւ դուռն քեզի միտքեր կը շինես, այդ բաներու մասին միտքեր կը դրաղեցնես. բա՛ն մը չունի քու ստամոքսդ, զիտեցած եղիք, միշտ ալ ունէիք ստամոքսի այդ պատմութիւնդ, եզրակացուց կինը:

Ու պահ մը լռելէ ետք.

- Բայց ինչո՞ւ բժիշկի մը չես երթար, շարունակեց ան, զե՛ս ազատիք, դե՛ս՝ որ համոզուիս, թէ առողջ ես սեւէ մէկէն աւելի, զե՛ս դո՛նէ միտքդ հանդարտեցուր:

Այդ գիշեր եւս հին զէներ արթնցան քունին ու Հանրիին միջեւ, հին ու խոշոր թշնամութիւններ: Կարելի չեղաւ քունին ըսել տալ երկու անուշ բառ:

Եւ այս տեսակ... աստեններ, ամէնէն զժողովրդ գիշերներն են միշտ: Գիշերուան մէջ է որ ի յայտ կու գան նըւազագոյն... Թերիները, Եւ ինչպէս փորձաքարը սպիտիկ համար, գիշերն է միայն որ մարդ գիտէ շափել... Ջատել լաւը՝ վատէն, առողջը՝ տկարէն: Եւ մինչ ոմանք կը քնանան խաղա՛ղ ու հանդարտ, ուրիշներ... սարիշներ...

Յոգնած կտուելէ սուաններուն զէժ ու անելիի պէս սուր սուր մտքերու, Հանրի նախընտրեց ելլել: Մտեցաւ զաւակներուն, որոնք կը քնանային երկու պըղտիկ հրեշտակներու պէս: Դիտեց զանոնք երկարորէն սրահ ելլելէ առաջ: Վերջան փոքր են տակաւին, մտածեց տխրորէն, որքա՛ն փոքր են տակաւին ինծի մնացած ժամանակին համար...»:

Մայրն ալ չէր քնացած եւ ահա որբա՛հ կու գար:

- Լաւ որ հոս ես, ըսաւ ան, որոշեր էի թէ՛յ մը պատրաստել. ո՞ր մէկը կ'ուզես, ըսէ՛ պատրաստմ, թէ՛յ... սո՛ւրհ: Թէ՛յ պատրաստեց, լեցուց երկու դաւաթ ու եկաւ նստաւ ճիշդ Հանրիին մօտ:

- Ահա, ըսաւ, առանձին ենք... պիտի կրնանք խօսիլ հիմա: Եւ ասանց ըստ պատելու միւսին պատասխանին.

- Լսէ՛, տղաս, շարունակեց, պահ մը կարծեր էի, թէ՛ քեզ շարժրկողը մեր դրացիին մասն էր ասկէ ամիս մը առաջ: Բայց ահաւասիկ որ սկսար դա՛րձեալ չուտել: Չե՛ս քնանար, չե՛ս զրաղի՛ր քուկիներուդ հետ... պէտք է ըսե՛ս ինծի, լաւ կ'ըլլայ ըսե՛ս... լաւ է բժիշկ մը տեսնես...

...Բժիշկ մը, բժիշկ մը... Յստակ գիտէ Հանրի, թէ՛ այս ամէնը ո՛ւր կ'առաջնորդեն: Այսպէս չէ՞ր սկսած խեղճ դրացիին հետ ալ, անոր՝ որուն կ'ուզէր ահնարկել քիչ առաջ էր մայրը: Անգամ մը, որ ինկար բժիշկի մը որջին մէջ, այլ եւս լրացաւ, զուն քու անէրդ չես երբեք:

Ո՛չ մէկ ուրիշ տեղ այդպիսի մօտ ես քու գիրկումս... Ռատիօկրաֆի, անալիզներ եւ մնացեալը ուրիշ ի՞նչ են, եթէ ոչ պատրաստութիւններ: Պատրաստութիւններ այն մէկ ճամբորդութեան համար, ուրկէ՛ ո՛չ ոք կու գայ...:

Այդ բոլոր բաները Հանրի գոց գիտէ. Հանրի շատ լաւ գիտէ թէ՛ բաները ինչպէ՛ս կ'ընթանան: Անոնց վերջին փորձառութիւնը, իր խեղճ դրացին էր որ կատարեց ի՛ր իսկ աչքերուն առջեւ: Վերջին, գերագոյն փորձը, ճիշդ իր աչքերուն առջեւ:

...Կը սկսես բժիշկի մը պէտքը ըտգալ... կը սկսես երթալ իր մօտ: Եթէ գոհացաւ քեզի գեղապիւր մը տալով, փրկուած համարէ՛ զուն քեզ: Բայց եթէ պէտք տեսաւ քեզ ճառտիօսիկին զրկել կամ չես գիտեր ուրիշ ինչերո՛ւ, ահա նետուեցար դառիվարներուն ամէնէն սեպին վրայ, ամէնէն սահունին, ամէնէն լաւըրծունին...:

- Գնա՛ բժիշկ մը տես... բժիշկ մը, բժիշկ մը...

Ու շարաթ մը չբորոքած, Հանրի ինքզինք գտաւ հռչակաւոր այդ բժիշկին ըստ պատման սրահին մէջ: Սրահը լեցուն է: Շատ ուրիշներ կան, որոնք իրմէ առաջ կարգի կը սպասեն: Ամէնքը դիւրսը կը զննեն, Իւրաքանչիւր ոք այնպէս կը մեւազնէ, թէ՛ հոն կը գտնուի... այդպէս, ոչինչի համար:

Հանրի նստած է ծերուկի մը մօտ: Պզտիկ, սիրուն ծերուկ մը, պիտով ու մօրուքով: Այնքա՛ն ճերմակ մօրուք մը՝ որ կազանդ Պապուկն է կարծես կամ առ նուազն անոր եղբայրը:

Բայց այս կազանդ Պապուկը, բոլորին ուրիշ բնու մըն է, որ իր կանաչը կը կորացնէ: Կազանդչէ՛քներու ու նուէրի փոխարէն, այս խեղճ կազանդ Պապուկը դժբախտութեան հսկայ կողով մըն է շալկեր: Կողով մը ամբողջ ծածր բնու, որմէ մաս մը կը ջանայ նետել հաճոյքով ծի ուսերուն:

Պզտիկ, զաղտնի բարեւ մը հազիւ փոխանակուած իրենց միջեւ, ծերուկին լեզուն կը քակուի:

- Աղջկանս համար եմ եկած, ասու-
նըինը տարեկան, ներսն է, մօրը հետ...
բժիշկին մօտ...

Եւ հազիւ շունչ մը քաշած.

- Ա՛հ այս բժիշկները, կը շարունա-
կէ, չի բաւեր որ սպաննեցին իմ տղաս...
Ո՛հ, սիրելի պարօն, եթէ գիտնայիք...
Եթէ գիտնայիք... Մանչ՝ Անտրէն, հա-
զիւ քսանըհինգ տարեկան, եւ ոչ մէկ ան-
գամ հիւանդ, միայն թէ վերջերը աստ-
մոգէն կը գանգատէր... Մէկ տարի կ'ը-
նէ...

Հանրի իմացաւ, որ ծերուկին տղան
ստիպուած էր եղած բժիշկի մը երթա-
լու, այնքան շուրջները կրկնած էին ի-
րեն: Այս բժիշկը դրկած էր զինք երկ-
րորդի մը մօտ, երկրորդը՝ երրորդի մը:
Քննութիւններ ու նկարներ: Դարձեալ
քննութիւն, դարձեալ նկարներ: Բժիշկ-
ներէն մէկը քսած էր, որ կասկած ունի,
միւսը՝ թէ կը տարակուսի. եւ ըստ
միասին խնդր Անտրէն նետած էին, ըստ
ծերուկին քսածներուն, սեփսեւ յուսահա-
տութեան մը մէջ: Յաջողած էին վտա-
ցընել խեղճը, աստանայի այդ ծառանե-
րը, զայն սարսափէն խնեթեցնել, խիչ
իրմէ նուազագոյն համի իսկ կեանքին:
Այնպէս որ, իրիկուն մը, Անտրէն տուն
չէր վերադարձած ու երկու օր ետք, եր-
կար փնտտուցներէ յետոյ բերած ծե-
րուկին յանձնած էին իր սիրելի Անտրէին
չարդուած մարմինը: Ձկնորսներ զայն դը-
տած էին երբ կը ծիրար խարակներու ըս-
տորտին:

- Այսօրուան պէս կը յիշեմ, կ'ըսէր
խեղճ հայրը, մէկ տարի կ'ընէ, զինք բը-
ժիշկի տարած էի, իսկ ես գուրսը կը
սպասէի... երկար սպասեցի: Պէտք էր
տեսնել երբ բժիշկին քովէն կ'ելլէր...
Սիրտդ կը ճմլուէր զինք այդպէս տեսնե-
լով: կարծես կոյր մըն էր որ կը քալէր...
աննպատակ: Իմ խեղճ գաւակս, ինչպէ՛ս
կը վախնար, չկրցաւ սպասել, որ մահը
իրեն գայ, ինք գնաց անոր...

Եւ ահա որ կաղանդ Պապան հայհո-
յանքի տարափներ կը պայթեցնէ բոլոր
բժիշկներու գլխուն, բոլոր այդ «սասա-
նի ձագերուն», որոնք ըստ իրեն ճերմակ

կը հագնին, ճերմակով կը ծպտուին աւե-
լի լաւ խտրելու համար մարդերը:

- Ա՛հ, սիրելի պարօնս, ինչեքնի՞ն
կը պահէր այդ դիակապուտներուն, ի՞նչ
վնաս կը կրէին, եթէ զաւկիս ըսէին, որ
լուրջ ոչինչ ունէր, որ բան մըն ալ չու-
նէր: Հը՞, աղնի՛ւ պարօնս, ի՞նչ կ'ըլլար
եթէ ըսէին զաւկիս, ի՞նչ կընար արժեւ
իրենց, եթէ զիչ մը վստահութիւն տա-
յին իրեն, հանդարտեցնէին զինք զիչ մը:

Հանրի պիտի ուզէր, որ այլեւս կանդ
տունէին, որ այլեւս չխօսէին երբեք այդ
բաներու մասին: Նոյնիսկ շարժում մըն
ալ վտրձեց: Բայց ծերուկը այդ ձեռով
չ'ըմտներ, երբեք տրամադիր չէ որսը
ձեռքէ հանելու իր կողովը պարպելէ ա-
ռաջ:

- Եւ հիմա ալ, այս ամէնուն վրայ,
շարունակեց ան, աղջիկս ալ... Ան ալ
սկսած է ինքն իրեն մտահոգութիւններ
չինել: Կ'ըսէ թէ ինքն ալ վարակուած է,
ճիշդ երբօրը նման... Եւ գիացած եղէք,
մտածումները աւելի գէշ են, քան
հիւանդ ըլլալը... Սարսափելի՛ են մտա-
ծումները: Ուրեմն, ահաւասիկ, նախ քան
աղջիկս իրեն բերելու, եկայ գոտայ բժիշ-
կը: Նախանցեալ օրն էր... խնդրեցի իր-
մէ, ազաւեցի... Էլ ոչ, սօքե՞տր, ըսի ի-
րեն, պիտի ըսես աղջիկան, որ բան մը
չունի, հասկցա՞ր, բան մը չունի, պիտի
ըսես իրեն, որ բան մը չունի, նոյնիսկ
եթէ երկու օր է մնացած իրեն ապրելիք...
Պիտի ըսի՛ս, պիտի ըսես...»:

Ճիշդ այդ միջոցին, Էլիսիէին դուռը
բացուեցաւ անցք տալու համար սիրուն
խարտեաչ աղջկայ մը եւ տարիքոտ ու-
րիչ կնկայ մը, որ մայրը ըլլալու էր:
Ծերունին ոտոււմով մը ոտքի նետ-
ուեցաւ մինչ մանկամարդ աղջիկը զէպի
իրեն կը վազէր, յորդող երջանկութեամբ
մը: Ձէր գիտեր ինչպէ՛ս արտասայտել
ուրախութիւնը: Բաներ մը վտախաց ծե-
րունկին ահանջին, ապա թեւը անցնելով՝
ծնողքին հետ գուրս ելաւ գրեթէ ցատ-
կըտուելով...

Եւ վերջապէս հասաւ Հանրիին կարգն
ալ:

- Դո՛ւք, պարօն, կանչեց հիւանդա-

պահուհին, սառ անտարբերութեամբ մը: Մառցային՝ նսու բժիշկը ինքը: Այսպէրլի զնդաձեւ զանգուած մը՝ դադարին տնկուած լիալուսին մէկ... դիմադիծ, ճառագայթող առողջութեամբ:

Հանրի փորձուեցաւ այդ բժիշկին ըսել, թէ ինք եւս... թէ ինք եւս կին ու զաւակներ ունի, բայց շուտով զսպեց ինքզինք: Ի՞նչ կարելի էր յաւալ այդ օտարէն: Կատարեալ օտարական մը, որուն Հանրի ստիպուած է ամբողջութեամբ վտարել ինքզինք...

- Պառկեցէ՛ք... Շտկուեցէ՛ք: Կողի վրայ երկնցէ՛ք: Շունչ առէ՛ք. շունչ տրուէ՛ք...

Եւ այնպէս, յետին առարկայի մը պէս Հանրիին հետ երկարօրէն վարուելէ ետք-

- Հը՛մմ... ըսաւ բժիշկը, բան չեմ կրնար ըսել առանց նկարի... Պէտք է երթաւ նկարուիս ռատիօլօլին մօտ...

Այսպէս ուրեմն... ռատիօլրաֆի...

Յաջորդ օրն իսկ, առանց ոչ ոքի բան ըսելու, Հանրի դիպց բժիշկին տուած հասցէին: Հիւանդանոց մըն էր եւ... հոս եւս սպասման սրահ:

Մինչ ինք կը սպասէր, մարդ մը բերին, որ կը յաջողէր հազիւ ոտքի մնալ եւ որ խուշ հծծեծանքներ կ'արձակէր: Անորոշ տարիքի մարդ մըն էր, ամբոյն, երիւրուն աչնան տերեւի մը նման:

«Սեղծ արարած, մտածեց Հանրի, դորձը վերջացած է»: Եւ ճիշդ այդ պահուն, ճերմակ հագուած մարդ մը մօտեցաւ Հանրիին ու ցոյց աւելուց նորեկը.

- Կը թոյլատրէ՞ք, ըսաւ, պէտք է շուտով ներս առնենք զայն... էր պարագան... ինք չի կրնար սպասել...

- Բայց խնդրեմ, խնդրեմ, ըրէ՛ք ինչպէս կ'ուզէք, պատասխանեց Հանրի. ու յետոյ, ինքն իրեն «Այո, անշուշտ, չի կրնար սպասել... աչնան այդ խեղճ տերեւը»:

Ճ

Ողբերգութիւնը սակայն, սղբերգութեանց գլխաւորը կը սպասէր իրեն ճիշդ այստեղ, այս սպասման նոյն սրահին մէջ,

յաջորդ առաւօտն իսկ: Ըսած էին իրեն, որ կրնար երթալ արդիւնքը ստանալ ժամը իննէն ետք: Ի զուր փնտտած էր իր մէջ քաջութեան մնացորդ մը, մինչև վերջին վայրկեան անձամբ ներկայանալու եւ մտածած էր բարեկամ մը զրկել իր տեղ, արդիւնքները առնելու: Բոսկէրը, օրինակ: Սակայն իննի վերջին հարուածը հազիւ թէ հնչած էր, երբ դարձեալ ինքն էր որ սրահէն ներս կը մտնէր: Ինք, անձամբ:

Ճերմակ հագուած մարդը կ'երթնակէր օրահին մէջ, նոյն այն մէկը, որ խօսած էր իրեն հետ նախորդ օրը: Հանրիին այնպէս թուեցաւ թէ մարդը խուսկեցաւ զինք տեսնելուն պէս, մարդը այլապէս չաւարտեց:

- Արդիւնքի՞ն համար է, հարցուց ան, խնդրեմ, հետեւեցէ՛ք ինծի:

Ձինք առաջնորդեց տեսակ մը սեղանի առջեւ, բաներ մը ըսաւ այդտեղ կեցող պաշտօնեային, որ իրեն երկարեց խոշոր գեղին պահարան մը: Ճերմակ հագուած մարդը մեքենագրուած թուղթ մը հանեց պահարանէն եւ հազիւ թէ աչք մը նետած էր թուղթին վրայ, երբ աճապարեց նոյն պահարանին մէջ դետեղել զայն: Ու փոխանակ Հանրիին տարու, պահարանը վերադարձնելով պաշտօնեային.

- Տօքթօր Բ...ն էր ձեզ զրկողը, հարցուց Հանրիին. լա՛ւ ուրեմն, իրեն պէտք է դրկենք տեղեկագիրը, ինք կ'իմացնէ ձեզի արդիւնքը:

- Բայց... ինծի պիտի տայի՞ք... աստու վրայ էիք...

- Այո... բայց օրէնքին դէմ է... տուելի լաւ է բժիշկը ըսէ ձեզի:

Բժիշկը... Միթէ պէտք կա՞յ բժիշկի: Ոչ մէկ բանի պէտք կայ հիմա: Ամէն ինչ պարզ է, ամէն ինչ յստակ է, չարագանց յստակ: Հանրի դիտէ հիմա, որ մէն բան վերջացած է... վերջացած:

Դուրս ելաւ սրահէն առանց գիտնալու թէ ի՞նչպէս: Բայց երբ աստիճաններուն հասաւ, սրունքները յանկարծ դաւանանքին իրեն, ստիպելով զինք, որ բազրիքին կառչէ: Պիտի մնար այնտեղ

անպէտք իրտուրիակի մը պէս, եթէ չըլլար այն անասկ մը ուժը, որ օգնութեան հասաւ իրեն: Բոլորովին նոր ուժ մը, որուն գոյութիւնը կ'անդիտանար ինք մինչ այդ: Գազանի մեքանիզմ մը կարծէք, որ զործի կ'անցնէր իր էութեան խորերը ու հուժկու շարժակի մը պէս, բոլորովին նոր տեսակի քաջութեան մը մնացորդները կը հասցնէր երակներուն: Բոլորովին նոր քաջութիւն մը, արժանապատուութեամբ ու հպարտութեամբ խառն...

Այդ նոյն ուժն էր դարձեալ, որուն շնորհիւ յաջողեցաւ ժպտիլ կնոջ, երբ տուն փրկարձաւ: Այդ ուժն էր միայն, որ իրեն օգնեց վարուելու համար իր երկու գաւակներուն հետ այնպէս, իբրև թէ ոչինչ պատահած չէր: Որպէս թէ չէին եղած ո՛չ նկար, ո՛չ բժիշկի տեղեկագիր, ոչի՛նչ...

Եւ այդ օր Հանրի գործի չվերադարձաւ: Իր ամբողջ ժամանակը անցուց գաւակներուն հետ: Սաղաք անոնց հետ, զբարձրացուց զիրենք այնպէս ինչպէս երբեք չէր ըրած: Լաւ է այրել կեանքը, հրաժարութեան մը պէս, քան թէ ներշնչել այդ անմեղներուն նուազագոյն երկրի մը իսկ, նուազագոյն մէկ վիշտ: Այո՛, ցոյց չտալ ոչ մէկ տկարութիւն, ցաւ չպատճառել այդ փոքրիկներուն: Նպատակ մըն է գոնէ այս, նշանաբան մը գոնէ, որ կրնայ Հանրին ժամանակ մը ապրեցնել...

Իրիկուան դէմ գուռը զարկին: Ռոպէրն էր:

— Գործատեղիդ չկայիր, ըսաւ ներս մտնելով, մտածեցի թէ...

Որքան լաւ է բարեկամ մը, որ կ'աջցելէ քեզի, մանաւանդ երբ պէտք ունիս իրեն, մանաւանդ երբ չէիր յուսար...

Ամբողջ երեկոյան Հանրի փայլուն արամադրութիւն մը ցուցադրեց: Բարեկամը ընթրիքի պահեց ու յետոյ պնդեց որ Բապարէ երթան ամէնքով:

Ուշ գիշերին էր, տունը ամբողջ գանդուածով կը քնանար, երբ մայրը գինք դուտաւ նրբանցքին մէջ ուր ինք կ'երթեւեկէր...

— Գարձեա՞լ տնքուն, դաւակս... կրկի՞ն չես քնանար...

— Ահաւասիկ, մայր... բժիշկը տեսայ, նկարուեցայ... Արդէն վերջացած է... վերջացած...

— Ո՛հ, ո՛չ, սխալ է, բացառանչեց մայրը, սխալ է, սխալ, չհաւատա՛ս միայն, անպայման կը սխալին, անշուշտ որ սխալ են... Ա՛հ, դահիճները...

— Կամայց, մայրիկ, ցած խօսէ... ո՛չ մէկ բառ չփախցնես մանաւանդ, պէտք չէ՛ որ գիտնան, շեշտեց Հանրի մատնանը շնչելով ննջասենեակը, ուր քնացած էին իրենները:

— Մի՛ հաւատար, կըսեմ քեզի, մի՛ հաւատար...

— ...Մի՛ նեղանար, մայր, բաներ են որ կը պատահին... Խնամք տար կնոջը, դաւակներու... Գիտես, ապահովագրութիւնը կայ... պարտիկները դպրոց կը զրկէք, պէտք է անպայման ուսանին... խոտաօցիր մայր, խոտաօցիր...

— Բա՛ւ է, Հանրի, բաւական է. լռէ՛ կ'ըսեմ քեզի, բացառանչեց մայրը եւ իր սենեակը փախաւ դուրսը ձեռքերուն մէջ առած:

Առաւօտուն, երբ ամէնքը ոտքի ելան, Հանրի դարձեալ ուրախ դուարթ երեւոյթ մը վերտաացաւ: Սովորականին պէս ամիլուեցաւ, փողկտայր կապեց ու տունէն դուրս ելաւ սովորական ժամուն: Միայն թէ, այդ առաւօտ գործատեղի չէ որ գնաց, այլ ծովեզիքը: Նստաւ ժայռերուն վրայ: Յետոյ երկար թափառեցաւ, մտքին մէջ դարձնելով նոյն մտածումը, որ հազար անգամ որոնացած էր արդէն: ձեռնակած, պիտի ըսեն որ հիւանդանոց պատկիմ, պղտիկ գործողութեան մը համար՝ եւ անմիջապէս յետոյ — «Միայն թէ, երկար չտեւէր... միայն թէ...»

Կէսօրին, երբ տուն վերադարձաւ կինը իր դիմաց վազեց.

— Բայց ո՞ւր ես դուն, բացառանչեց ան դարձուցկոտ, ո՞ւր էիր այս առաւօտ: Հիւանդանոցէն քեզ կը փնտռէին եւ որովհետեւ դրանսենեակը չէին գտած քեզ: Հոս հեռաձայնեցին: Բայց ի՞նչ է այս Հանրի... ինչու համար արդեօք...

- Պա՛հ, ոչինչ, կարեւորութիւն մի տար, Հաւանաբար բժիշկին հետ ժամադրութեան համար է, ստիպուեցաւ ստեղծել շանքի:

- Այո, այո, բժիշկը, շարունակեց կինը, շէտեցին թէ լաա կարեւոր է, թէ պէտք էր անպարտան երթալիք իր մօտ, այսօր կէսօրէ հտք: Շատ կարեւոր է, պնդեցին, բժիշկ Գ...ին քով, այս կէսօրէ հտք...

Ճ

- Ո՛հ, վերջապէս, բացազանչեց բը-ժիշկը, անմիջապէս որ զինք տեսաւ, եկա՛ք վերջապէս: Բայց սիրելի բարեկամ այս Ի՞նչ կորուսել էր, չէ՞ որ պիտի վայելէ զիս տեսնելու: Կատարեալ փնտառութենէր կազմակերպեցինք ձեզ երեւան հանելու համար:

- Պիտի գալի տօքթօր... անպարտանօք չէր... Արդիւնքը գիտցայ...

- Այո՛... Այո՛, արդիւնքը, ճիշդ ատոր համար կը փնտառէինք ձեզ, պաշտօնեան սխալած է...

Տարօրինա՛կ, այս դիմադիժը որքա՞ն քիչ կը նմանի այն միւսին, որ Հանքի ճանչցաւ առաջին անգամ, որքա՞ն աւելի տաք է, որքա՞ն քիչ սառչային եւ ո՛չ երբեք օտար:

(Շար. 2 եւ վերջ)

- Լսեցէ՛ք տօքթօր, իրականութիւնը ըսէք, պէտք չունի՛ք պահելու, ես զիտեմ արդէն, պէտք չունիք ինձի խնայելու:

- Իրականութիւնը, անշուշտ որ իրականութիւնը... պարտականութիւն է ինձի... երդում եմ ըրած... ամբողջովին իրաւ է ըսածս... Երեւակայեցէք, վերբօկըսաւ բժիշկը, Հիւանդանոցը ինքը հեռաձայնեց ինձի: Կարծած են նախ, որ ձեր թուղթերն են, առանց սակայն անգրադատեալու, որ այդ օր կրկու Հիւանդանոց իմ անունովս ներկայացած էին Իրենց եւ ոչ թէ մէկ: Ատէ՛ք, տեսէ՛ք, ըստուղեցէք անձամբ, երկու տեղեկագիրներն ալ հոս են, տրամադրութեանս տակ:

- Բայց... տօքթօր... տօքթօր...

- Այո՛, բարեկամս, այո՛, Երջանիկ համարեցէք դուք ձեզ, նորածինի մը դործարանները ունիք, մաքուր, առողջ, կոտորեալ: Ինչ կը վերաբերի քոտմոքսի այրուցքներուն, դեղ մը կու տամ ու վերջացաւ զնաց, կրնաք ամէն բան ուտել, խմել որքան ուզէք...

- Գնա՛ բարեկամս, գնա՛, աւելցուց բժիշկը Հանքին դէպի դուռ առաջնօրդէլով, գնա՛ իմէ այսօր, իմէ իմ կենացս... լով, գնա իմէ այսօր, իմէ իմ կենացս... Կեանքը զեղեցիկ է... զեղեցիկ:

Ժ. Ա.

ՍԻՐՏ ՈՒ ՍԷՐ

Ձայլ ազօք-ֆի տանար է վառ
Սի՛րտս, սի՛րտս ֆեզ անծանօք,
Պե՛տք է որ դուն, անոր համար,
Ըլլաս սիրոյ գմբուխտ անօք...:

Ա՛յնքան շատ է, ա՛յնքան առատ
Սէրը սրտիս, կախարդ աղջիկ,
Որ պատ-պատուար ա՛լ չի ճանչնար,
Ու գերք հեղեղ կը խուժէ վար...:

Սրտիս սէրը չունի համար, -
Կը կշտացնէ արար-աշխարհ-
Նկուր ֆեզի իմ սէրս տամ,
Իմ սէրս տամ, կախարդ աղջիկ:

Սէ՛րս, սէրըս ամբ չի ճանչնար.
Ձի պարփակուիր, չ'օտարանար:
Ուժ է համակ, շարժում ու շոյ,
Ժպիտներէն արեւ ծծող...:

Գարուն սրտիս արեւն ու շոյ,
Ձեմ տար ուրիշ ո՛չ մէկ անձի,
Կընեմ գամռնէ ակամբիդ օղ,
Այտերդ գրկող ծածկեց՝ բարձի...:

ԳԵՂԱՄ-ԳԵՂԱԿ

Հոլիվուտ

Իմացական Հարժուկ

ԹՈՒՐԱՆՑԻՆ ԵՒ

ԹՈՒՐԱՆԱԿԱՆ ԱՐԾԱՆԱՔՆԵՐԸ

Ճ

Ձեռք մոռցած, սակայն, որ մեր յոզուածաշարքին այս բաժինով մենք ճամբայ ելած էինք ընդունելու համար թուրանեան ցեղերու նկարագիրը ընդհանրապէս՝ տուկէ մեկնելով ճշգրտու համար նաև օսմանեան թուրքին (այսօրուան անունով՝ ասանց վերադիրքի Քուրք) նկարագիրը մասնաւորապէս: Մինչդեռ թուրանական ժողովուրդներու ընկերային կեանքի պայմաններուն եւ արչաւանքներուն մասին վերը տրուած դիտողութիւնները ընդհանրապէս կրնան պատշաճիլ պատմութեան հսկողութիւն նոյն աստիճանին վրայ արչաւանքի ձեռնարկող գրքէթէ բոլոր ցեղերուն: Այդ նախնական ժողովուրդներու արչաւանքներուն յարակից են միշտ ասպատակային դէպքերը՝ սպանդը, աւերումներն ու աւարառութիւնները: Պատմութեան դատումով ասոնք մաս կը կազմեն այդ ժողովուրդներու կեանքի պայքարին եւ, իբր այդպիսին, ընկերային անխուսափելի անպատեհութիւններ են, անհրաժեշտ չարիքներ, եթէ կ'ուզէք, որոնք կը ծառայեն արչաւանքներու կենսական պահանջին՝ իրենց համար նոր բնակավայր ու նոր կեցութիւն ստեղծելու:

Այս սահմանումը ընդհանուր սամար կրնայ պատշաճիլ Եւրոպայի վրայ

կատարուած արչաւանքներուն եւ անոնց յաջորդող ընկերային-քաղաքական դրութիւններուն: Այստեղ եկուոր տարրերը, արչաւանքներու առաջին շրջանի թուրանէն վերջ, իրենց մնայուն բնակութիւնը հաստատեցին նուաճուած վայրերուն մէջ, ուր բնիկ տարրին եւ իրենց միջեւ ստեղծուած համակեցութեամբ հետզհետէ վերջ գտան ասպատակային անկարգութիւններն ու կամայական բռնութիւնները: Այսպէսով ստեղծուած ընկերային կեանքի պայմաններուն մէջ եկուոր բարբարոսները հետզհետէ կրեցին ըմբռնումներու եւ բարքերու բարեփոխութիւն մը եւ ժամանակի ընթացքին դարձան մասնակից կամ առնուազն հաղորդակից՝ ընդհանուր քաղաքակրթութեան:

Բայց նոյնը չէ պարագան Մերձ Արեւելքի վրայ կատարուած թուրանական արչաւանքներուն եւ անոնց յաջորդող տիրապետութիւններուն: Այստեղ կատարուած բարբարոսական ասպատակութիւնները իրենց ծաւալով, գործադրութեան դաժան եղանակով եւ տեւականութեամբ շատ անգին կ'անցնին վերը տրուած սահմանէն՝ համատարած ազէտի վերածուելով արչաւանքի ենթակայ շրջաններու ժարկային զանդուածներուն եւ անոնց ստեղծած քաղաքակրթութեան համար: Երբ եկուորներուն կողմէ իրենց հաստա-

տած տիրապետութեան տակ իսկ կը շարունակուին ասպատակային բռնութիւններն ու ահաբեկումները, երբ նուաճուած շրջաններուն եւ Հպատակեցուած ժողովուրդներուն վրայ սպանութիւնները, աւերումներն ու աւարառութիւնները սովորական երեւոյթներու կը վերածուին, կատարուած տարաքննիքը այլեւս կը դադարին նուաճելու եւ տիրելու կենսական պահանջին ծառայելէ, կը դառնան ինքնապատակ եղեռնադժոխութիւններ՝ Հպատակելով լոկ ցեղային արեան ներքին դրդումի մը, անդիտակցական եւ անտեղիտալի ուժի մը քնադական մը դումին: Այս տեսութեամբ միայն կարելի է նայիլ թուրանական ցեղերու արշաւանքին եւ տիրապետութեան պատմութեան վրայ:

Իր «Քրննական Տեսութիւն Հայ Ժողովուրդի Պատմութեան» երկի Գ. Հատորին «Ներածութիւն»ին մէջ Յ. Մանանդեան հետեւեալ ձեւով կը ներկայացնէ թուրանական ցեղերու արշաւանքի եւ տիրապետութեան խնդրոյ առարկայ շրջանը.

«Անդրկասպեան երկրից ու Միջին Ասիայից եկած զորուոր ու խաչնարած նոր այս ցեղերի տիրապետութիւնը դաման ու կործանարար եղաւ Հայտնեան ու Մերձաւոր Արեւելքի ազգաբնակչութեան ու սրանց կուլտուրայի համար:

Սե. Իրաւի՝ 11-րդ դարի երկրորդ կէսից սկսած Հայաստանի ու հայ ժողովրդի պատմութիւնը գրեթէ մի անընդհատ ժամանակագրութիւն էր թուրքական ու մոնղոլական ցեղերին պատկանող զինուած հրոսակների անխնայ կոտորածների, դերութեան ու դադթեցումների եւ ամէն տեսակ հալածանքի ու բռնութիւնների»:

Եթէ բանանք պատմաբանի սա խտացած տողերը, պիտի ունենանք զանդուածային սպանութիւններու եւ համատարած աւերումներու եղբարկան պատկեր մը, որուն առջեւէն զարհուրանքով կ'ընկերի քաղաքակերթ մարդուն երեւակայութիւնը: Դուք զեղչեցէք այդ պատկերէն, շուայրէն զեղչեցէք, ինչ որ բար-

բարոսական բոլոր արշաւանքներուն Հասարակաց սեփականութիւնն է իբրեւ անխուսափելի շարիք: Ինչ որ անդին կը մնայ տակաւին, այլազան եղեռնազորածութիւններու վիթխարի մթերք մըն է, որ այլեւս դուրս է ուրիշ ժողովուրդներու պատմութեան բոլոր շրջաններէն: Ուրովհետեւ՝ ինչ որ անդին կը մնայ, յոշոտուած զոհերու մեռելադաշտ է, սքրթակնիրու տակ ճղմուած մանուկներու մահացանք է, կենդանի թաղուած մարմիններու ընդերկրեայ հոնդիւն է, մորթազերծուած մարմիններու զետեսթաւալ պար է, մարդկային գլուխներով ճարտարապետուած բուրգ է, կործանուած քաղաքներու մխացող աւերակոյտ է, անիլուած արտերու եւ խուզուած պարտէզներու արուեստական անտպատ է. ինչ որ անդին կը մնայ... Բայց մենք չենք կրնար իրականութեան պատկերը աւարտել: Ինչ որ անդին կը մնայ, դժնըզոյն ոճիրներու թուրանական ցուցահանդէս է:

Անհրաժեշտ չէ, անշուշտ, մեր տրած պատկերը պատմական յատակի մը վրայ թանձրացուցած ըլլալու համար, օգտադործել ամբողջ մթերքը Հայ թէ օտար ձեռքով արձանագրուած փաստերու եւ թիւերու: Նոյն ու նման եղելութիւններու շուրջ մերձաւորապէս իրար կրկնող նկարագրութիւնները մեր յօդուածաշարքին յաւելեալ վարկ մը չապահովելէ զատ աւելորդ ծանրաբեռնում մը պիտի ըլլային անոր համար: Հետեւաբար պատմական սա արագ ակնարկին համար մենք կը բաւականանանք նմոյշներ միայն քաղելով արշաւանքներու իւրաքանչիւր շրջանին յատուկ վիպութիւններէն՝ յաճախ շատ բան զեղչելով պատմութիւն եւ նկարագրութեանն եւ վերածելով զանոնք չոր փաստերու:

Մեր փոխադրած փաստերն ու վիպութիւնները հաւաքելու համար ընտրութեան մանրակրկիտ աշխատանքի մը պէտքը չենք զգացած: Պատմութեան Հասարակատեսան էջերը կը միտան նոյն կարգի արձանագրութիւններով: Անոնց թուումին համար նկատի ունեցած ենք

միայն արչաւանքներու յաջորդական կարգը:

Հա՞րկ է այժմէն դիտել տալ, ինչպէս ընթերցողը ինք եւս պիտի նկատէ, որ արչաւանքներուն, ժամանակակից պատմիչներու վկայութիւններուն մէջ նկարագրական եւ թուական ուշադրաւ չափազանցութիւններ կան: Սակայն այս պարզան դէպքերու էութենէն բոն չի փոխել, տրուած ըլլալով որ անսովոր դէպքերու ցնցող տպաւորութենէն ծագած այս չափազանցութիւններն իսկ անպատակողներուն կողմէ գործադրուած անօրինակ վայրագութիւնները կը փաստեն:

ՍԵՆՃՈՒՔԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Շրջանին զլիտաւոր Հայ պատմիչը՝ Արիտակէս Լաստիվերացին, որ ժամանակակից է սելճուքեան արչաւանքին եւ դէպքերէն շատերուն սկանառես, խօսելով արչաւանքներու բարբերէն՝ զանոնք կը ներկայացնէ «իրբու զգայս դիտախանձ», որոնք երբ անհովիւ հօտի մը կը Հանդիպին, չեն բաւականանար իրենց ուտելիքին անհրաժեշտ չափովը միայն յօշոտելով, այլ կը ջանան ոչխարներուն ամբողջ բազմութիւնը բզբռել: Անոնք, այսպէս, զանյազ քաղց մերոյ սատակմանն ունէին»: Աւելին՝ անոնք զոհացում չէին գտներ լող սպաննութեամբ, այլ կը սիրէին շարչարանքով մեռցնել իրենց զոհերը: Եւ կը նկարագրէ թէ ինչպէս թանձրամարմին մարդիկը ծունգի կը բերէին եւ ձեռքերը կապելով երկու կողմերը վարսուած ցիցերուն՝ կ'անշարժացընէին զայն գետինը. յետոյ, սկսելով մէկ ձեռքէն, կողմնակներովը միասին մորթը կը Հանէին եւ քաղցելով մարմինն զանազան մասերուն վրայէն՝ կը Հասցնէին մինչեւ երկրորդ ձեռքին ծայրամասերը: Եւ այսպէս քերծուած զոհերուն մորթէն անոնք իրենց աղեղներուն Համար լարեր կը պատրաստէին: Պատմիչը կը խօսի նաեւ շարչարանքի այս եղանակին գործադրութենէն կրօնաւորներուն վերաբերմամբ. թէ ինչպէս անոնց մորթը կուրծ-

քէն վեր, դէպի երեսը քաշելով՝ ամբողջ գլուխը ժորթաղերծ կ'ընէին «եւ այնպէս փ դառն տանջանք տանջեալ, յետոյ անպատանջէին»: Իսկ այսպիսի տոտնջանք, իրաւ որ զի սրբոց վկայութիւն չերեւի ուրեք եղեալ» (1)

Հայաստանի արեւմտեան եւ Հարուսի շրջաններուն վրայ կատարուած ասպատակութիւնները այսպէս կը նկարագրէ Ա. Լաստիվերացին.

«Իսկ այն ժամանակուայ շարագործութիւնները, որ նրանք մեր աշխարհին Հասցրին՝ ո՞վ կարող էր գրի առնել կամ ո՞ւմ միաքը ի վիճակի է այդ Հաշուի տնցկացնել: որովհետեւ բոլոր այս երկրները լիքն էին դիակներով, թէ չէն եւ թէ անչին վայրերը, ճանապարհները եւ անապատները, քարանձաւները եւ անապարները, խիտ անտառները եւ ժայռոտ տեղերը: Եւ բոլոր մարդաբնակ տեղերում նրանք Հրդեհեցին եւ ոչնչացրին տներն ու եկեղեցիները. այս Հրդեհի բոցն աւելի էր, քան Բաբելոնի Հնոցինը: Եւ այսպիսի ձեռնարկութեամբ նրանք կործանեցին մեր երկիրը, ո՛չ թէ մէկ անգամ, այլ երեք անգամ՝ մէկ-մէկու հաւելից վերադառնալով, մինչեւ որ մեր երկրում ամէն տեղ Հատան բնակիչները եւ զաւայանց անասունների բաւալոցը»: (2)

Պատմիչներուն կողմէ անհաւատալի չափերով կը ներկայացուին գրաւուած քաղաքներու եւ աւաններու աւերումն ու բնակչութեանց ջարդը: Դառն ակոսասանքով կը նկարագրեն այս ժամանակաշրջանը:

1) Մանուկ Աբեղյան, Հայոց շիմ Գրականութեան Պատմութիւն, Գիրք երկրորդ, էջ 48:

2) Այս հատուածը եւ յետագայ վկայութիւններու մեծագոյն մասը կը փոխադրենք Յովոր Մամակեանի «Բնակչութեան Տեսութիւն Հայ Ժողովուրդի Պատմութեան» երկի Գ. հատորէն, ուր հայ թէ օտար պատմիչներէ բազում մէջբերումներու նախ մերթ մը կը գտնեն հետաքրքրաւորները:

Այդ գրքէն փոխադրած մեր հատուածներուն աղբիւրը ամէն անգամ ծանօթագրելու հարկ չենք տեսներ:

ջանի մեր ամէնէն բազմամարդ (300,000
րնկ. ?) եւ վաճառաւաճ քաղաքներէն
Արծնի կործանումն ու կողոպուտը եւ
ընակչութեան անխնայ կոտորածը: Ապան-
նըւածներու թիւին վերաբերմամբ Հայ
եւ օտար պատմիչները հետու չեն իրար-
մէ. 140-150,000:

Արաբական պատմագիր Իպն-էլ-Ա-
սիր տալէ ետք Անիի նկարագրականը՝ կը
պատմէ Մելիտքներուն քաղաք խուժու-
մը. «... նրանք մասն քաղաք եւ կոտոր-
ւցին անթիւ քանակութեամբ ընակչու-
թիւն, այնքան չատ, որ Մուսուլմաննե-
րից շատերը չկարողացան ներս խուժել
քաղաք սպանուածների բազմութեան
պատճառով: Եւ նրանք զերի վերցրին
զրեթէ նոյնքան, ինչքան որ սպանել էին»:
Աւերումի եւ ջարդի այս օրինակնե-
րը տարածեցէք նաեւ նուաճուած այլ շքր-
ջաններու քաղաքներուն եւ աւաններուն
վրայ:

ՄՈՆԿՈՒԱԿԱՆ ՇԻՋԱՆ

Մոնկոլներու մասին մեր քաղած վը-
կայութիւններն ու փաստերը առաւելա-
բար օտար աղբիւրներէ են: Անոնց մէջ
մասնաւորաբար ուշադրաւ է Չինկիդ-Պա-
նի ժամանակակից Իպն-էլ-Ասիրի վկա-
յութիւնը, որուն քիչ մը աւելի լայն տեղ
տալ անհրաժեշտ կը նկատենք.

«Ժժ բարեկամներից շատերը համո-
զում էին ինձ տալ զբաւոյր կերպով տե-
ղեկութիւններ թաթարական արշաւանքի
մասին: Ծա շարունակ աստանում էի:
Իայց այժմ ես եկայ այն եզրակացու-
թեան, որ իմ լուսթիւնը ոչ մի օգուտ չի
բերի: Մակայն ես զգուշացնում եմ. ես
նկարագրելու եմ ամենաօտակալի դըժ-
բախտութիւնը եւ ամենամեծ աղէտը, ո-
րի նմանը գեռ չեն տեսել երկրի վրայ ոչ
ցերեկը եւ ոչ գիշերը եւ որը պայթեց ըտ-
լոր ժողովուրդների դիմին ու, գլխաւո-
րապէս, Մուսուլմանների: Եթէ մէկը ա-
սի, որ այն ժամանակից, երբ ամենափա-
ռաւոր եւ ամենաբարձրեան Սստուած
ստեղծել էր Աշամին՝ աշխարհը երբեք
չի ենթարկուել մինչեւ այժմ նման փոք-

ձանքի, - նա ասած կը լինի զուտ ճշը-
մարտութիւնը: Համաշխարհային տա-
րեպրերում ոչ մի նման բան կամ մտա-
ւոր կերպով նման անցք չի յիշատակ-
ուած:

Ամենաստակալի աղէտներից մէկը, որ
պատմուած է տարեգրութիւններում, հա-
մարուում է նաբուզոգոնոտորի գործ դը-
րած բռնութիւնը Իսրայելացիների վե-
րաբերմամբ՝ նրանց ջարդը եւ Երուսա-
ղէմի կործանումը: Իհնչ է Երուսաղէ-
մը համեմատութեամբ այն երկրների, որ
աւերել էին այս անիծուած թաթարները,
ուր ամէն մի քաղաք երկու անգամ աւե-
լի մեծ էր, քան Երուսաղէմը: Իհնչ են
Իսրայելացիները համեմատութեամբ նը-
րանց, որոնք այժմ մասնուեցին կոտո-
րածի: Չէ՞ որ ընակչութիւնը նոյնիսկ
որեւէ մէկ քաղաքի, որ կոտորել էին թա-
թարները՝ աւելի էր թուով, քան ամբողջ
Իսրայելացիները համեմատութեամբ նը-
թաղերը, որ մեր երկրի ժողովուրդներն
այլեւս չեն տեսնելու այսպիսի աղէտ
մինչեւ Գոգ եւ Մագոգի ժամանակները,
երբ կը լինի աշխարհի վերջը:

Չէ՞ որ նոյնիսկ Նեոք ինայելու է նը-
րանց, որոնք կը հետեւին իրեն, եւ ոչըն-
չացնելու է միայն նրանց, ով որ իրեն կը
զիմարէ: Իսկ թաթարները ոչ-ոքին
չէին ինայում՝ նրանք կոտորում էին եւ
կանանց, եւ տղամարդկանց, եւ երեխա-
ներին, կտրում էին յդի կանանց փորերը
եւ մորթում չծնուածներին»:

Ժամանակակից պատմիչին սա վկա-
յութիւնը, ինչպէս կը տեսնուի արդէն,
շատ յատկօրէն կը ներկայացնէ մոնկո-
լական արշաւանքներուն եղերական բը-
նոյթը: Այդ վկայութեան բոլորովին կը
համապատասխանեն կոտորածներու եւ
աւերումներու մասին զանազան պատմիչ-
ներու կողմէ արուած փաստերն ու թի-
ւերը: Մոնկոլական այդ սխրագործու-
թիւններուն ընդարձակ թատրը կը տա-
րածուէր Պաղատականէն մինչեւ Միջերկ-
րական՝ մէջը առնելով նաեւ ուստական
տափաստանները:

Չինացի պատմագիր մը վկայու-
թեամբ Չինկիդ-Պանի վնասակները, հիւ-

սխալին Չինաստանը աւերի ու աւարի մատնելէ ետք, այդ երկրամասին մէջ 18 միլիոն մարդ ջարդած են:

Գէպի տրեւումը անոնց արշաւանքի ընթացքին վրայ՝ արեւմտեան թիւրքիստանի պարսկական քաղաքակրթութեան արդիւնքները ջնջուեցան, Պուխարան ու Սմրղանաւը մոխիրի վերածուեցան:

Չինկիդ-Պանի թոռ Հուլաղուի Հրոսակները, Պաղտասը կործանելէ ետք, Միջագետքի շրջանին մէջ 1,600,000 մարդ խոզխողեցին:

Ինչ որ սակայն աւելի քայքայիչ էր սպառիչ էր նուաճուած ժողովուրդներուն համար՝ տիրուած շրջաններուն մէջ եկուտ տարրին կողմէ հաշտեցիչ արարքներու շարունակութիւնն էր: Ասիկա, մասնաւոր ջրիստոնեայ ժողովուրդներուն վերաբերմամբ, տիրող տարրին խլամացումէն վերջ: Ոչ միայն ասպատակութիւնները կամայականորէն կը շարունակուէին տեղական խաներու եւ բէկերու կողմէ, այլև կեդրոնի իշխանութեան օրինականացուած աւարտութիւններով դաժանորէն կը կեղեքուէին հպատակ դարձած բնիկ զանազանները:

Բաշխախտին (ծագումով ասորպատականցի հրեայ, որ տարիներով եղած է Ղազան խանի վէպերը) խօսելով Հարկային ծանր դրութեան եւ Հարկահաւաքներու շահատակութիւններուն մասին՝ կ'ըսէ:

«...Հենց որ Հարկահանին բնակիչները հեռուից նկատուած էին՝ նրանք ասպատան էին փնտրում եւ, կտուրներից վար ցատկելիս՝ կոտորում էին իրենց օտարը: Եթէ Հարկահաններին չէր յաջողում փախչողներին կախնաւորել՝ ներանք բռնում էին նրանց կանանց, ջշում էին սրանց ուխարի հօտի նման թաղից թաղ եւ տանում էին իրենց մեծաւորի մօտ: Այնտեղ՝ կապելով նրանց՝ կախում էին ոտերից եւ այնպէս էին թակում, որ օդը թնդում էր նրանց լացուկոճից»:

Այս կարգէն խոշտանդումներու մասին Գրեգոր պատմիչին (Մարգարեա տրե-

զայ) Հաղորդած տեղեկութիւնները աւելի զարհուրելի են:

«Եթէ մէկը փախում էր, կամ թաքնուում, երբ նրան բռնում էին՝ անողորմ կերպով մեռեցրէր կապում էին ետեւից եւ զալար ճիպոտով ծեծում էին, մինչև որ ամբողջ մարմինը ջնջուում էր եւ շաղիսուում արեւնով. եւ այսպէս նրանք անողորմաբար ներս էին թողնում իրենց կատաղած շներին, որոնց սովորեցրել էին մարդու միս ուտել, եւ թողնում էին, որ ուտեն տառապեալ եւ չունեւոր ջրիտոնեաներին»:

Ըստ Կիրակոս Գանձակեցիի վկայութեան՝ «...Ով որ թաքնուում էր՝ բռնում էին ու սպանում, իսկ ով որ չէր կարող Հարկը վճարել՝ պարտքի փոխարէն վերջնում էին նրանց կրեւորներին»:

«Գառաժարչական այս դիշատիչ սխտեմը, ասում է Ռաշիդ-Ղազինը՝ ժողովրդին հասցրել էր կատարեալ սնանկացման եւ նա, անկարող լինելով խաղաղ աշխատել ու ապրել՝ թողնում էր իր հողն ու տնտեսութիւնը եւ փախչում»:

Ռուսիոյ վրայ ժողովուրդը դարու մոնկոլական տիրապետութեան մասին խօսելով՝ Գաբլ Մարքս կ'ըսէ. «...Այդ մի լուծ էր, որը ոչ միայն ճշում է, այլև պղծում էր Հայրամաշ է անում ժողովրդի իսկ ոգին, որը նրան ենթակայ է: Մոնղոլական թաթարները Հաստատեցին սխտեմատիկ տեոորի սեժիմ, որի միջոցներն էին կողոպուտները եւ մասսայական կոտորածները»:

Գաբլ Մարքսի պատմական այս դրնահատումը մէջբերելէ վերջ Յ. Մանանդեան կ'աւելցնէ. «Գաբլ Մարքսի մոնղոլական տիրապետութեան այս դնահատականը կոտորելուպէս ճիշդ է եւ Անդրբարեկապի ու Հայաստանի վերաբերմամբ: Մոնղոլական նուաճումը, ինչպէս տեսանք, այստեղ եւս շատ ծանր էր անդրադարձել ժողովրդի դրութեան վրայ: Արշաւանքների մամանակ կողոպուտել էր ամբողջ երկիրը, քարուքանդ էին արուած առեւտրա-արդիւնաբերական կենտրոնները, կոտորուել եւ զերի էր տարուել բնակչութեան զգալի մասը, իսկ այ-

նուհետև, մոնղոլական տիրապետութիւնը հաստատուելուց յետոյ, ժողովրդի զրութիւնը - զիւղացիութեան եւ քաղաքացիների ստորին խւերի - անտանելի էր դառել անլուր հարստահարութիւնների եւ ծանր հարկերի պատճառով: ...Նըրանց վայրագ ու անգութ հարստահարութիւնների արդիւնքը այն եղաւ, որ Հայաստանը, որը զանաւան էր անտեսական զարգացման բարձր աստիճանի վըրայ՝ դուրս մղուեց նորից իր առաջնորդիրքերից եւ ոչ միայն յետադիմեց, այլևս զգալի չափով ամայացաւ:

ԹԻՄՈՒՐԼԵՆԿԵԱՆ ՇԱՐՃՈՒՄ

Սակայն ընդհանրապէս Մերձ. Արեւելքի եւ մասնաւորապէս մեր երկրին համար թուրանական եղեռնագործութիւններու ամէնէն զարհուրելի շրջանը պիտի բացուէր տակաւին թիմուրլէնկեան արշաւանքներով:

«Ձաղատայ այս աշխարհակալի արշաւանքները եւ տիրապետութիւնը, - կ'ըսէ Մանանդեան, -Մերձաւոր Արեւելքում տեւեցին ուղիղ քսան տարի (1386-1406), բայց սրա հասցրած հարուածները իր նուաճած երկրներին այնքան ծանր էին, որ երկար ժամանակ մնացին անդարմանելի: Մենք տեսանք, որ աւերածութիւնները եւ քնակչութեան կոտորածները ու զերեմիարութիւնները սովորական Էրևոյթ էին դառել Արեւմտեան Ասիայում դեռ եւս նախորդ դարերում, սա-

կայն Հանկ-Քամուրի աւերածութիւնները եւ գազանութիւնները, անկասկած բուրբից ամենատոկային էին»:

Տանք այդ գազանութիւններէն քանի մը օրինակներ՝ փաստերու շոր արժանագրութեամբ:

- Թիմուրլէնկի հրոսակային վոհմակները Սպահանի եւ Պաղտատի մէջ քնակչութեանց զանկուածային կոտորածէն հաք անոնց զլուխներով հսկայ բուրդեր կաղմած են:

- Պորատոնի մէջ անոնք կենդանի մարդիկ իբրև շինանիւթ գործածած են պատերու հիւտուածքին մէջ, զոր կերով ու կաւով ծեփած են:

- Ըստ Թոմմա Մեծփեցիի վկայութեան՝ Սերաստիոյ մէջ - 4000 - մարդ ողջ-ողջ թաղած են, իսկ մանուկները բաց վայրի մը մէջ հաւաքելով՝ ձիերու սմրակներուն տակ արորած են:

- Վանի մէջ պահակազօրքն ու այր քաղաքացիները միջնաբերդի պարիսպէն անդունդ գահաձիժած են: Դիակներու կոյտը այնքան բարձրացաւ, կ'ըսէ Մեծփեցին որ վերջէն նետուածները այլևս չէին մեռներ:

Նորօրինակ վայրագութեանց սա քանի մը նմոշներուն շոր ու ցածաք թուումն իսկ բաւական է ցոյց տալու այս շրջանին ոսպատակուած երկիրներուն աղետալի կացութիւնը:

❖
ԵՂ. ՏԱՄՆԱՊԵՏԵԱՆ

(Շար.)

ՏԱՆՂԷ՝ ՅՈՑՍԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ

Եթէ Տանդէ Ալիկիերի բոլոր ժամանակներու մեծագոյն բանաստեղծներէն մէկը չհամարուէր, անշուշտ որ պիտի շարժանանար այն մեծարանքին, զոր, այս տարի, աշխարհը պիտի ընծայէ իրեն իր ծննդեան 700-ամեակին առթիւ: Յառաջիկայ ամիսներու ընթացքին, ողջ Իտալիան զայն պիտի մեծարէ՝ դասախօսութիւններով, հետարձակումներով, համերգներով եւ ցուցահանդէսներով: Ու նաեւ, պիտի ոգեկոչուի բանաստեղծին սպրած դարաշրջանին կեանքը:

Իտալիոյ բոլոր զգրոցները «Տանդէի օր» հռչակած են Մայիս 22-ը: Այս առիթով, իր գործերուն ուսումնասիրութեանց մէջ մասնագիտացած դիտնականներու միջնազգային համագումար մը Յըլտրանսի (բանաստեղծի ծննդավայր քաղաքը) մէջ տեղի պիտի ունենայ: Յետոյ, հոնկէ պիտի անցնին Վերոն եւ Ռաւէն, որոնք հասարակապէս դեր ունեցած են իր կեանքին մէջ:

Եւ, ի վերջոյ, Հռոմի Քափիթոյի մեծ սրահին մէջ, մէկ տարուան այս պաշտօնական հանդիսութիւնները պիտի պսակուին նկարադեղ արարողութեամբ մը:

Ուրեմն, այս մեծարանքը լրիկ պատմական անձնաւորութեան մը պարզ ոգեկոչումը չէ, այլ՝ ուրիշ բան մը. որովհետեւ՝ Տանդէ, ըլլալով տեսլապաշտ, ռահմիբայ եւ իտալերէնի հայրը, իրապէս կը պատկանի բոլոր ժամանակներուն: Թէեւ ան սպրած է Միլին Դարուն, սակայն՝ մեզ, այսօր ալ, կը զարմացնէ իր արտայայտած կարգ մը մասնուձեռնութեան արդիականութեամբը, կանխելով բազմաթիւ դարեր: Ապրին-անգին ըրած իր երեւակայական այցին պատմումը՝ «Աստուածային կատակերգութիւն»ը, գեղակաւօրոյ հսկայական երկ մըն է ու նաեւ՝ համաշխարհային գրական փառքերէն մէկը, որ յիսուն յեղուներու թարգմանուած է: Տանդէ զայն կոչած էր «Կատակերգութիւն», վասնզի երջանիկ վախճան մը կ'ունենայ: - «Աստուածային»ը ետքէն

անւնցուած է յանդուզն հրատարակիչի մը կողմէ, այն ալ՝ բանաստեղծի ժառնէն երկու հարիւր եւ յիսուն տարի ետք:

Այս երկարաշունչ պոէմին արժէքը անոր տիեզերական պատգամախօսութեան մէջ կը կայանայ: - Մարդը պարտի իջնել ինքն իր մէջ, իր ներսի դիմ, դիտելու եւ մար իր սրտին խորքը, որպէսզի ի վիճակի դառնայ ձերբազատուելու մեղքի փարձուքներէն եւ ըլլալու ընկերութեան առաքինի մէկ անդամը, ի վերջոյ:

Տանդէ՝ դրելով դարաշրջանի մը, որ նուազ տակնուվրայ չէր բան մերինը, կ'արձակէր թրթռուն կոչ մը, ի նպաստ օրէնքին, խաղաղութեան եւ աշխարհիկ ոգիին: «Միացեալ Աշխարհ» մը ստեղծուած տեսնելու իր երազը զինք կը դարձնէ նոր ժամանակներու Առաջին Սերուպային:

Տանդէ Ալիկիերի ծնած է 1266-ին, Փլորանցի ազնուական ընտանիքէ մը: Թէեւ իր ծննդեան ճիշդ թուականը անորոշ կը մնայ, բայց ան իր գրութիւններէն մէկուն մէջ կը յայտնէ, թէ ինք ծընած է երկուօրեակներուն (մէմօ) Նըլանին տակ, այսինքն՝ Մայիս 21-Յունիս 21: Փառքը, օրին, ժպտեցաւ իրեն. իր «Կատակերգութիւն»ներուն որոշ հասուածները (երկը պիտի ամբողջանար չը-

տան տարիէն) Հրատարակուեցան, երբ զեւ ձեռագրին մեկանը հազու չորցած էր: Անոր մանրամասն նկարագրութիւնները, ի մասին գեհնապարտներու շարձարանքին, երանելիներու ուրախութեան եւ իր սարսափազդու արկածախնդրութիւնները ա՛յնքան իրապաշտ են, որ բազմահազար ընթերցողներ իրենք գիրնէք կը գտնեն խորապէս ապրուած պատմութեան մը տողէ: Աւելի քան Հինգ Հարիւր օրինակ, ամբողջը ձեռքով ընդօրինակուած եւ թուագրուած՝ բանաստեղծին մահուան յաջորդող տարիներու ընթացքին, ցոյց կու տան թէ՛ գործը անմիջական յաջողութիւն մը արժանագրած է:

Տանդէի ազդեցութեան տակ է որ Միքէլ-Անճելօ Հուլիանօ իր «Վերջին դատաստան»ը գծած է: Այսպէս, դարերու ընթացքին, այլ արուեստագէտներ եւս, Պոլիչելլիէն մինչեւ Կիւթաւ Տորէ, ներշնչուած են այս խոշորագոյն գերօրակ պոէմէն: Այսօր, հազարաւոր Իտալացիներ անկէ երկար հատուածներ գոց գիտեն: Ներկայիս, Իտալիոյ մէջ բանաստեղծին պոէմներուն քսան տարբեր հրատարակութիւնները կան, որոնցմէ տարեկան ութսուն հազար օրինակ կը ծախուի: Պարանսի մէջ, Տանդէի քերթողական վաստակէն ամբողջական առգեր մարմարեայ տախտակներու վրայ փորագրուած են, ոգեկոչելով այն վայրերը եւ փողոցները, ուրկէ բանաստեղծը ժամանակին անցած է:

Իսոյց, ի՞նչ տեսակ մարդ մըն էր եւ ո՞ր առաջնորդած է զինք տարագրութիւնը: Իր մէկ կենդանագիրը, գծուած՝ իրեն ժամանակակից արուեստագէտի մը կողմէ, Պարանսի հիմաւուրց պալատին մէկ պատին վրայ, ցոյց կու տայ բարձրահասակ մարդ մը՝ մաշած դէմքով, արհամարհու երկար քիթով մը, խոշոր բերնով եւ սրածայր կղակով: Բանաստեղծը ուսերուն կը կրէր երկար, ծփուն չըրջադեղատ մը, եւ գլխուն՝ իր ժամանակի մտաւորականներու գործածած յատուկ դղակ մը: Դարձեալ, բանաստեղծին ժամանակակից քրոնիկագիր մը կը յայտնէ

Թէ՛ Տանդէ միշտ խիստ եւ մտածկոտ երեւոյթ մը ունէր: Իր գործերը, այսօր, թոյլ կու տան մեզի կուսհեղու, թէ ան ունեցած է կատաղի, անյողչողչ, վայրազ կամք մը, հաստատ համոզումներ եւ յարուած նկարագիր մը: Գեղեցկագոյն իր տողերը ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ՝ միայն լուտանք, թշնամանք: Ան՝ համազօր սաստկութեամբ մը, ձաղկած է ե՛ւ թազաւորները, ե՛ւ պապերը ե՛ւ իր համաքաղաքացիները: Բան մը, որ, բարեխառարար, արզելք չէ հանդիսացած, որ ան որպէս բարեկամ ունենայ արժանիքներով լի մարդեր եւ որոնք միջնեւ իր կեանքին վերջը հաւատարիմ մնացեր են իրեն: Տանդէ հիւմուրի զօրաւոր զգայարանք ունեցած է եւ, նոյնիսկ այսօր, իր բազմաթիւ տողերը մեզ կը խնայցնեն: Վերջապէս, բնաւ պէտք չէ մոռնանք, որ աղուոր եւ քնքոյլ տէր մը ներշնչման աղբիւր գարծած է իր խորիմաստ մտածուածներուն:

Պարանսը, ուր ծնած է ան, բարդաւան ուտան մըն էր, եւ նոյն ատեն աշատ հանրապետութիւն մը՝ ընկերային լայն խմորումներով, պայքարներով: Քիւլ-քիւլ, հին աղետականութիւնը կը նահանջէր, տեղի կու տար վաճառական քողեքներութեան մը առջեւ: Տանդէ՛ սերելով պատրիկեան պերդաստանէ մը, յաճախեց քաղաքին կրօնական անուանի վարժարանները, ուր ան սորվեցաւ լատիներէն, պերճախօսութիւնը եւ իմաստասիրութիւնը: Ինչ տարեկան էր, երբ խիստ յատկանշական դէպք մը պատահեցաւ եւ որ կեանքին ողջ տեւողութեան, իր վրայ կարեւոր անդրազարձներ պիտի ունենար: - Ընդունելութեան մը ընթացքին, ներկայ մանուկներուն մէջ կը նշմարէ իրեն տարեկից աղջնակ մը, Պէպպիո Փորդիների անունով: «Ան - ետքէն կը գրէ բանաստեղծը - , ունէր բնական վեհութիւն մը եւ շնորհալի նիստուկաց մը, որուն համար կարծես գրուած ըլլար Հոմերոսի հետեւեալ տողը. «Ան աւելի կը մտնէր աստուծոյ ընդ ազգիտն, քան մահկանացուի մը»:

Բանաստեղծը, հետեւէ հետու, խոր

պաշտումով մը զայն վերապրեցաւ: Այդ պատճառով ալ, սիրային իր ընտրելագոյն պոէմներէն մեծ թիւ մը անոր ձօնեց: Պէտքերս, Ետքը, քաղաքի սեղանաւորի մը հետ ամուսնացաւ եւ մեռաւ քըսանըհինգ տարեկան հասակին: Տանդէինքն ալ ամուսնացաւ ազնուականի մը աղջկան՝ Ժեմմա Տոնազիին հետ: Անոնք երեք զաւակներ ունեցան: Երբեմն, օակայն, բանաստեղծը հաստատած է թէ՛ Պէտքերս «իշխած է իր հոգիին»: Եւ «Արտուածային կատակերդութիւն» գործին մէջ, դէպի դրախտ կատարած իր երթին համար, որպէս առաջնորդ ընտրած է՝ իր հոգիին իշխող աղջիկը, որուն՝ «Գիր մատածմներուն հոյակաւոր տիկնոջ» իրական անմահութիւն մը շնորհեց:

Տանդէ դրքեր լափելով անցուց իր երիտասարդութիւնը: Ազնուականներու, մտաւորականներու եւ իրեն տարեկից բանաստեղծներու մէջէն ընտրեց լուսամտի րարեկամներ: Ոչ շատ ուշ, իր քնարականութեան կորովով ան կրցաւ գերազանցել բոլոր ժամանակակիցները: Դեռ երեսունի սահմաններուն չհասած՝ հրատարակած էր արդէն իր գեղեցկագոյն տողերը, որոնք ընդհատուած էին արձակ հաստուածներով եւ որոնցմով Պէտքերսին հետ իր ունեցած հանդիպումները կը վերահսկէր: Անոնք, յետոյ, ամփոփուեցան դոգորիկ հաւաքածոյի մը մէջ, *La vita vitanuova* («Անոր կեանքը») անուամբ: Իր պոէմներէն հատ մը, որ կը սկսի հետագայ բառերով՝ «Տիկնոնքը որ ճանչցան սէրը», անմիջական յաջողութիւն մը ապահովեց իրեն: Նա՛եւ՝ ծանօթացուց զինք ամբողջ Իտալիոյ:

Ֆլորանս, այդ ժամանակաշրջանին, երկու հակառակորդ խմբաւորումներու անողոք պայքարին թասը կը հանդիսանար: «Աւելերը, որոնք ազնուականութեան երբեմնի մեհաշնորհները կը պաշտպանէին, եւ «ձեմմակաները», որոնք կը պայքարէին, թեւ ու թիկունք կը կանգնէին դարթնող քաղքենիութեան: Տանդէ Մոսկականներու կողմնակից էր: Հանրային գործերուն համար, ան շատ անգամ վեր-

ընհարուեցաւ, եւ Ֆլորանսի վեց ազլաւորներուն գերագոյն խորհուրդին մաս կազմեց: Զինուորական իր պարտականութիւններէն բնաւ չխուսափեցաւ: Հեծելազօրին մէջ ծառայեց: Եւ, առնուազն երկու անգամ, առաջին զինքին վրայ կըրուած է:

Երեսունըվեց տարեկանին էր, որ դրկուեցաւ Պոնիֆատ Ը. Պապին մօտ, դիւանազխտական առաքելութեամբ: Պապը արդէն միջոցներ կը փնտռէր Ֆլորանցիներու ազատութիւնները սահմանափակելու համար: Տանդէինքն ալ կ'արհամարհէր այս բռնակալ եւ փառաստեղ թահաճայակալը: Հոսմէն վերադարձին բանաստեղծը հասկցաւ, որ Սեւերը, որոնց նեցուկ կանգնած էր պապը, Ֆլորանսի մէջ իշխանութեան սիրացած էին: Իր տունը աւարելէ ետք՝ տարազրեցին եւ մեծ տուգանքներու ենթարկեցին զինք: Ան յամառեցաւ երեւելու ժողովուրդին եւ իր պաշտպանողականը ներկայացնելու: Հակառակորդները որոշեցին զինք դանակոծութեան ենթարկել, եթէ ան փորձէր կրկին Ֆլորանս վերադառնալ: Պարզութեամբ տէյա Սքալա, որ Միլանի դուքսն էր եւ Վերոնի աւատապետը, տուաւ իրեն առաջին ապաստանարանը: Այսպէս, բանաստեղծին համար սկսաւ տառապալից աքսոր մը, որ մինչեւ իր մահը պիտի տեւէր:

Սակաւ թիւով մարդիկ, բուն կերքով, իրեն շափ սիրած են իրենց ծննդավայրը քաղաքը: Եւ այդ է պատճառը, որ իր երկարատեւ պանդխտութեան տարիներուն, Տանդէ շատ յաճախ Ֆլորանսը երազած է եւ բազմաթիւ դրութիւններ ձօնած անոր, մերթ կարօտաբաղձութեամբ, մերթ դառնութեամբ, որակելով զայն նեխած քաղաք եւ ապականած մարդոց որջ: Աւելի ուշ, տուրքերը շնորհուեցան իրեն, որովհետեւ հակառակորդները Ֆլորանսի գանձէն բաւական դուժար մը վերցուցած էին: Տանդէ, որ բոլորէն աւելի հանրածանօթ ու համբաւաւոր էր, արհամարհանքով մերժեց: Իր մահէն դարեր ետք (մահը տեղի ունեցաւ Ռաւէնի մէջ), Ֆլորանցիները իր մատուցներուն

տիրանալու կ'աշխատէին: Նոյնիսկ, քաղաքայետարանը Սանդա Քրոսի եկեղեցւոյ մէջ իրեն համար մեծակառօյց հոյակապ գերեզման մը շինել տուաւ, ուր ներկայիս քով-քովի կը հանդիսին այլ հըռ-չակաւոր Ֆլորանսցիներ: Ի շարս անոնց՝ Միքէլ-Անճելոն: Սակայն, Ռաֆէնի ժողովուրդը չէր հասկնար, թէ՛ ինչո՞ւ Ֆլորանսը ճեղքեալ էր քաղաքի վրէժնէն: Իր ողջութեան, ի վերջոյ պիտի ընդունէին զինք թեոնէյէ ետք: Ֆլորանսի մէջ, մասնաւորաբար, իրեն համար շինուած գերեզմանը պարսպ մնաց:

Աքսորի մէջ, Տանդէ շարունակ կը գրէր: Զինք միւտ անհանդիստ պահողը այն վիճն էր միայն, որ զբաղէսը ժողովուրդէն կ'անջատէր: Ան կը ջատագովէր ա՛յն լեզուն, որ իսկապէս իտալական պիտի ըլլար: Ձեռագրի անուագոյն բարբառ մը, որ ի վեճակի ըլլար հրապարակէն լատիներէնը վերցնելու, ինչպէս որ եղաւ նամակներու լեզուին պարագան, իտալիոյ մէջ: Լատիներէնը, ըստ իրեն, մատչելի էր միայն հարուստներուն, վանականներուն եւ ուսումնական մարդոց: Տանդէ նաեւ կ'ուզէր զիմել ժողովուրդին, մօտենալ անոր: Օժտուած ըլլալով ակննով մը, որ զգայուն էր հասարակաց բարբառին հանդէպ, տեղական բազմաթիւ բարբառներ նկատի առած՝ իր անձնական միջոցներով, նոր, կուռ, ուղիղ եւ քաղցրանուազ լեզու մը ստեղծեց, որ այլեւս բնաւ փոփոխութիւն չկրէր: Իրապէս, ժամանակակից իտալացին նըւազ դժուարութիւն կը կրէր Տանդէն կարդալուն համար, քան Անդլիացին՝ Շէյքսպիրը: Իր գրական համբաւը մեծացաւ, հետզհետէ: Քաղաքականութեան հանդէպ, ոչ շատ ուշ, բուն հետաքրքրութիւն ցուցաբերեց: Քաղաքականութեան մասին զրած իր փայլուն փորձը, «Միակետութիւնը» պաղ պատերազմի մը պատճառ զարձաւ: Անոր մէջ միջոցառեցան կայսրը եւ պապը եւ որ բովանդակ Եւրոպան պատառ-պատառ ըրաւ: Ինչո՞ւ իտալացի դոյազութեամբ անոնք չէին ապեր, այլ սակայն մէկը իրեն վերա-

պահելով հոգեկան իշխանութիւնը, իսկ միւրը՝ աշխարհիկը:

«Աստուածային կատակերգութիւն»ը, մեծաւ մասամբ, Ռաֆէնի մէջ գրուեցաւ: Բանաստեղծը, հոն, շրջապատուած ըլլալով իւրայիններով՝ խաղաղութեան մէջ անցուց իր կեանքին վերջին տարիները: Այլ աշխարհ մը տուած իր երեւակայական ճամբորդութիւնը, որ գուգարդակեցաւ Սուրբ Տարիին (1300 տարեթիւին), մէկ շարթուան կեանք մը պիտի ունենար: Իր լայնածիր նիւթը բաժնեց երեք զբոքերու, որոնց բովանդակութիւնը հարիւր օրհներգներ են կամ երգեր:

Իր ճամբորդութեան առաջին հանգրուանին համար որպէս առաջնորդ ունեցած է Վերգիլիոսի ողին: Այն՝ որ լատին բոլոր բանաստեղծներէն աւելի ըստանշանացած է զինք: Դժոխքին ճիշդ կեդրոնը, որ բոցերով լուսավառուած էր եւ «ճիշտով, ազազակներով եւ լացուկո՞ծով» լեցուն, կը տեսնէ զետեր, ժայռային պատնէշներ, անապատներ եւ քաղաք մը՝ կրակներու մէջ:

Առասպելականի հանճարը ունենալու էր, որպէսզի կարելի ըլլար այս խաւառակուռ թագաւորութեան կեանք սալ, կենդանացնել: Տանդէ, հոն հասնելով, կրցաւ ինքզինք որպէս իսկական լրագրօր-պի պարտադրել: Որչափ որ խորտորատները իջնէր՝ զհհնապարտներուն հետ զրուցելու համար, մերթ կանգ կ'առնէր զանոնք հարցուփորձելով: Անոնց խորհրդածութիւնները հարադատութեամբ կը նօթագրէր: Մեղաւորներուն մէջ կը հանդիպի իր ժամանակի անուանի անձնաւորութիւններու, որոնց շարքը ծանրարեւելով բնաւ չի յոգնիր, որովհետեւ զանոնք չէր սիրեր: Յատկապէս՝ իշխանները եւ զիւրանազէտները:

Այդ ահաւոր դարաշրջանին ապրած ըլլալով՝ Տանդէ դատանագոյն շարժաբանները կը նկարագրէ. կարգ մը գեհնապարտներ եռեւեփող ձիւթի մէջ էին, իսկ ուրիշներ՝ ոլորուն ծառերու վերածուած: Իր անցքին, երբ այցելուն ճիւղ մը կը կտրէ՝ ծառը կը սկսի արինոտիլ եւ ցաւէն կ'ոռնայ: Կեղծաւորնե-

բը, ողբալիօրէն, իրենք դիրենք կը քաշկըտտէին: Անոնք Հազուած էին կապարեայ ոսկեգոյն թելերէ Հիւսուած ծանրկեկ վեղարներ:

Պատմութիւն, ուրիմ, զերծ չէ ազնոցուցիչ արկածախնդրութիւններէ: Երկրին կեդրոնը Հասնեղով՝ ճամբորդը եւ իր առաջնորդը Սաղայէլը կը նշմարեն, սառցապատ, հսկայական եւ մթազին կերպարանքով: Սակայն, Հարկ էր անոք վրայէն քաշել՝ անցնել, հասնելու համար խորքին դուռը, որմէ միայն կարելի պիտի ըլլար դժոխքէն դուրս ելլել: Բայց ի՞նչպէս զոյն գլխի անցնել: Իրենց բովանդակ ուժին մէկտեղումով կը յաջողին Սառանային մազակալած մարմնին վրայէն առտիճանաբար բարձրանալ: Եւ երկար փապուղիէ մը անցնելէ ետք, որ կը հասնէր երկրին միւս երեսը, ի վերջոյ անոնք կը տեսնեն Հեռուն, ովկիանոսի անհունութեան մէջէն դուրս ցցուող Քաւարանի լեռը: Տանդէ, ա՛լ կրնար վրաստահարար կենալ հոն: Իր յաղթանակը ապահովուած էր: Վատակերպութիւնքի միւս մասերը Վերջին տոմարիք ուժականութեան շնորհով հաւասարի: Միւս երկու գիւրջերը, ուր կը նկարագրուին Վատարանքը եւ Վերախոյնը, լեցուն են գործողութիւններով: Երկրորդ գրքին վերջաւորութեան՝ բանաստեղծը Երկրին պարտէզը կը հասնի, Քաւարանի լեռան գագաթը, ուր կը լսէ կանացի ձայն մը: Ղենք կը կանչէ: Իր Պէտքերին է: Վերջին գիւրջին մէջ, երկուքը միասին երկինք կը բարձրանան եւ յաջորդական ինը դրախտներէ կ'անցնին, շրջուցիչ լոյսի եւ երկնային նուազներու ընդմէջէն: Վատակերպութիւնքը փառաւորապէս կը վերջանայ: Տասներորդ եւ վերջին դրախտը Հասնելէ առաջ, Պէտքերի ճամբորդը կը լսէ, որովհետեւ ընկիւք իր շորքը լրացած է: Ի մասին Մարդուն աստուածացման, շրջուցիչ տեսիլք մը կ'ունենայ եւ բանաստեղծը փետրագրիչը վար կը դնէ, վերջապէս:

Տանդէ յիսունըվեց տարեկան հա-

սակին կը մեռնի, իր «Աստուածային կատակերգութիւն»ի աւարտէն ջիւջ ետք: Շուտով Իտալիոյ Համալսարանները այս գործը կ'ողջունէին՝ իր բարոյական եւ կրօնական ծրագրին համար, ըլլալով իր դարաշրջանին կարեւորագոյն երկը: Իրօք որ ան իր ընթերցողը կը համոզէ, թէ մահէն վերջ հոգին տեղ մը կը վերապրի եւ մարդը ինք կը սահմանափակ իր վերջին ճակատագիրը, իր երկրային բնակութեան ընթացքին:

Այսօր ալ, բանաստեղծին պատգամը իր զօրութենէն ոչինչ կը կորսնցնէ: Եւ, բոլոր ալ, Տանդէի դժած ճանապարհին տքանքով կրնանք հետեւիլ.— ի՞նչե՛լ՝ մեր գիտակցութեան խորքը, ընթանա՛լ՝ դէպի վե՛ր, դէպի լո՛յսը եւ զայն ողջունել: Վերջինում ողջախոհութեան խորհրդանիշն է, իսկ Պէտքերի՝ հաւատքին խորհրդանիշը: Անոնք, երկուքը, ողջ ճամբուն տեղորոթեան, նեցուկ պիտի դառնան մեզի:

Տանդէ ապրիլի 25-ը կը գրեց աշխարհի մը մէջ, երբ տակաւին այդ աշխարհը մթազին անցնալի մը երկարատեւ գիշերէն չէր ազատագրուած: Անոր գործին մէջ կը զտնենք, սակայն, լուսապայծառ դարաշրջանի մը նախաճաշակը, որ բովանդակ աշխարհի մէջ պիտի տարածուէր, քանի մը սերունդ ետք.— դարաշրջան մը՝ Մարդկայնականութեան, Գիւտերու եւ Վերածնունդի: Ասիկա եղաւ անհատին յաղթանակը, ազատագրուելով մութ ուժերու խոչընդոտներէն: Բան մը, որ հիմա ալ կը փառաւորէ բանաստեղծին շորքը:

Այսպէս, այս տարի, ոչեկոյնով մեծ Ճլորանցիին յիշատակը՝ իր ծննդեան 700-ամեակին առիթով, մենք կը փառաբանենք, նոյն ատեն, արդի մարդուն ծրնունդը:

Հայագուց
ՊԵՏՐՈՍ ԳԱՆՈՒՍՏԵԱՆ

Գամիշի

ՏԱՆԴԷ

«ԴժՈՒԽՔ», ԵՐԳ ԵՐՐՈՐԴ

ԴժՈՒԽՔԻ զՈՒՆ ԵՒ ՈՍԿԱՄՈՒՄՈՒՄ:— ՓՈՒՐՈՂԻՆԵՐ:— ԱՂԵՐՈՒՄ ԵՒ ԲԱՐՈՒՄԻ ՄՈՒԿՅԱԿՐ:

Հիմնանով են գնում սեղանքն անաւոր,
Ինձանով են գնում հոգուոց յարատանը,
Ինձանով են գնում մարդկանց սխտաւոր:

Արդարութիւնն առաջնորդէ արարչին.
Ինձ կերտեցին զօրութիւնը գերագոյն
Իմաստութիւնն անհուն ևւ սէրն առաջին:

Ինձնից առաջ անդձուխի են միմիայն
Յաւերժ գոյերն, և ես յաւերժ կը տեսնեմ:
Ո՛վ մտնողներ, թողէ՛ք յայսք ձեր ունայն:

Մտայլ գոյնով գրուած խօսքերն այս անանց
Կարգալով մի շարն վերեւ՝ տեսցի.
«Վարպետ, ինչքան իմաստն անեղ է գրանց»:

Նա, խորագետ, պատասխանց ինձ իսկոյն.
«Այստեղ հարկ է մեկդի թողնել ամեն ան.
Այստեղ հարկ է լինել հոգով անկուսն»:

Գեղ ասացի, որ կը հասնեմ այնտեղ, ուր
Գու կը տեսնեմ բազմաշարք հեզիներ,
Որ կարցիլ են մտքի բարեքը մաքուր»:

Ապա համգիտս գեմեմով, որ ինձ յուսադրեց,
Նա իր ձեռքը երկարեցով իմ ձեռքին,
Խորհրդաւոր, անյայտ աշխարհն ինձ մտցրեց:

Անց հառաչներ, հեծեծանքներ, սուր ճիչեր
Հնչում էին աստեղագուրկ օդի մէջ,
Եւ ես իսկայն արտասուեցի կարծկեր:

Ամեն լիզուով գոչեր, անեղ հայհուչներ,
Ցաւի կամչեր եւ մտնայնք մոլեցիմ,
Բարձր ու մուսկ ձայներ, ձեռքի շտապներ

Կազմում էին աղմկայայտ մի ժխար.
Որ շարունակ պտտում էր մշուշում,
Ինչպէս աւազ՝ յուզումն հեզմից անծագոր:

Գլուխդս այդ արհուրդով պաշարուած՝
Ես հարցրի. «Վարպետ, այդ ի՞նչ ճիչեր են.
Այդ ովքեր են տանքամբների մատնուած»:

Եւ մա տասց. «Այս վիճակը առանձին
Ունեն ճշմիմ հոգիները այն մարդկանց,
Որո՞ւմ անգով եւ անզարաւ տարեցիմ»:

Նրանց հետ է երեշտակների դասն այն վաս,
Որ Աստուծուն ոչ ղէմ հղաւ, ոչ էլ թեր,
Այլ պայտարում մեաց չէզոք ու անլուս:

Երկիմն հեռու վանցն արանց, իրրու բիծ,
Ոչ էլ երանց խոր Գծոյնն է ընդունում,
Որ նրանց մօտ չպարծենայ հոգին պղծ»:

Եւ ես. «Վարպետ, ի՞նչ տեղաւորում յատկապէս
Նրանց այդպէս ստիպում է հեծեծել»:
Պատասխանց. «Ես համարում կ'ուսեմ քեզ»:

Նրանք չունեն ամենալին յայս մտեւան,
Եւ այս կեանքը այնքան հուստտ են գտնում,
Որ խանդում են ուրիշ ամեն կացութեան:

Նրանք երկրում անյիշատակ մնացիմ.
Բարձրեպէն անգամ արեւմարհում է նրանց.
Նրանց մասին լռեմք. մայիլ եւ անցիր»:

Եւ, մայելով, հեռում անսայ մի դքօշ,
Որ փռալով այնպէս արագ էր ռուբում,
Որ կարծես թէ չունէր կանգուն մի արշ:

Հետեւում էր հոգիների մի շարան
Այնքան երկար, որ դժուար էր հաւատալ,
Թէ մահն այդքան մարդ է ձգել իր քարանձ:

Երբ ես ունեց ճանաչեցի նրանցից,
Նկատեցի հոգիմ նրա, որը իր
Չափազուրկամբ հրաժարուեց մեծ գործից:

Իսկոյն հետք եւ իմացայ ճշգրտեմ,
Որ դա խուսիք եր հոգիների վառողի,
Որ ոչ Աստուան, ոչ դեւերիմ հաճոյ չեմ:

Ամարգենիքն այս, որ չունեցամ կենսուղի,
Մերի էիմ եւ խայրուստ էիմ յարածամ
Գոտիներէց ու բռնորէց այնտեղի:

Յորոք արիւն էր ծորում ճրանց դէմքերից,
Եւ արիւնը արցունքի հետ շաղկապում՝
Թափուստ էր ցած եւ ծծուստ պիղծ որդերէց:

Երբ ակնի հեռում մի էի ճայեցի,
Տեսայ մի խուսիք մի գետի տօս լայնահաւ:
Վարպետ, ասա, ազաշում եմ, - ասացի, -

Այդ ուղիքն եմ, եւ է՞նչ ուժով կամ յոյսով
Շտապում եմ ճրանք այդտեղ հաւաքուելի,
Ինչպէս ասա ճշմարտութիւն թոյլ լոյսով:

Եւ մա ասաց. «Այդ դու ինքն կը տեսնես,
Երբ քայլ առ քայլ յօտնանք ուկանց ասնեմք
Այնքանի տիպի մուշի, տխրաստեք»:

Վախեցանով, որ խօսքերով ընդունայն
Նը գատտանքն ճրանք ճանճրոյք ու ազատուելի,
Լուս մնացի մինչեւ գետը հասանք այն:

Եւ մակոյնով ասա դէպ մեզ գալիս էր
Ալիսիք ու տեղադրում մի ծերունի,
Բաւականով. «Վա՛յ ձեզ, անարգ հոգիներ».

Երկիմք տեսնել ամենեւին մի յուստք.
Ես գալիս եմ ձեզ տանելու մակոյնով
Գեղի տեղանք յանքո՞ խաւար, ցուրտ ու տաք:

Իսկ դու, հոգի կենդանի, որ այդտեղ ես,
Շուտ հեռացիր մեռելներից այս յայտք:
Բայց երբ տեսաւ, որ չեմ շարժուում տեղից ես,

Յարեց. «Այստեղ ճամբայ չկայ քեզ համար.
Տարանցիլու համար պէտք է դու գտնես
Այլ մատակայք եւ այլ մատակ քեզ յարմար»:

Վարպետս ասաց. «Քարան, գայրոյքըզ գայիր,
Այդ եմ կամուստ անդ, ուր կարող եմ անել
Ինչ որ կամիմ: Է՛լ քա լեզուն կարն կապիր»:

Այս խօսքերից փութը իջաւ յարթորէմ
Թաւամորուս մատակարի, որ անէր
Այլերի շուրջ շրջանակներ հրեղէն:

Բայց եւեց որ մեղկ հոգիները լսեցին
Անագորայն այն խօսքերը Քարոնի,
Գունտունցիմ եւ ատամներ կրճտեցին.

Անիծեցին Աստուծուն եւ Վարդուրբեան,
Ժամանակն ու տեղը, որում ծնուեցին,
Պատճառն իրենց ծագման, իրենց գայրեան:

Ապա, լալով, բոյորը մէկ շարժուեցին
Դէպի գետը, որ սպասում է ճրան
Ով Աստուծուց երկիւզ յունի բնածին:

Որորով իր այլերը գայրագին,
Գեւ Քարանը համախորտութիւն է ճրանց
Եւ թիակով գործում դանդաղ շարժուեցին:

Այնպէս ինչպէս տերեւները ծառերի
Մէկիկ-մէկիկ ցած են բախուում, մինչեւ որ
Հողն ընդունի ոչ պնտանքն ճիւղերի,

Այսպէս յօտի սերունդները Արամի,
Յանցում յոռուած Քաշունների մամակ,
Դեսուսում էին ճաւանի մէջ մի աս մի:

Մաշի գետով ասա ասաց եմ շարժուում,
Եւ չեսասծ հանդիպակաց անք դեռ,
Այս կողմ ուրիշ մի մար խուսիք է հաւաքուում,

«Որդեակ, - ասաց բարեհամբար վարպետս ինձ.
Կրանք, ովքեր մեղքերի մէջ են մնաւում,
Հաւաքուում են այստեղ ամէն կողմերից».

Եւ փութիտս են ճրանք գետով անցնելուս,
Ձի Աստուծոյ դատաստանը այնպէս է
Խթում մրանց, որ վախն իզոյ է փոխուում:

Բարի հոգուն չի կարելի այստեղ գալ.
Եւ Քարանը եթէ քա դէմ գայրացաւ,
Գու կարող եւ ճրան միտքը հասկանայ:

Հէնց որ լսեց, խորհարարը խաւարոյն
Այնպէս ցնցուեց, որ, երբ յիշում եմ ես այն,
Իմ սարսափից դեռ քրտնում եմ տեղագին:

Մի փութորիկ ծագեց հովտում արտօսրի,
Ապա մի լոյս փայլատակեց այնպէս վառ,
Որ ես ամէն գգայութիւն կարցըրի.

Եւ քնախար մարդու մտան ընկայ վար:

Քարան. բնագրից Ա. ՅԱՅԵՆԻ

ԼԵՆԻՆԸ, ԲՈԼՇԵՒԻԿ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆ ԱՒ « ԶԱՅՈՒԹԵԱՆ՝ ՓՐԿՈՒԹԻՒՆԸ »

«Բազուս եղածս ժամանակ (1920ի ամառը) եղբորս Քեազիմ փաշային եւ ձեզ (Մ. Քեմալին) գրածս նամակով, նրա եւ ձեր ցանկութեան ձեռով, տեղեկացել էի, որ առսները Հայաստանում շարժում չպիտի անեն:

Մինչդեռ արեւելեամ նակատը եթէ սպասէր, Հայերը պիտի ուժեղանային. եւ միակ միջոցն էր ձեռքի տակ գտնուած ուժերով յարձակում գործել: Այլապէս, ինչպէս եղաւ ընդ. պատերազմի վերջաւորութեան, նրանք յարձակուելով՝ մեզ պէտք է նզովէին: (1918-ի մայիսեան կռիւների մասին է ակնարկը):

Բացատրած էի այսպիսով, որ մեր շարժման դէմ սովետ կառավարութիւնը ձայն չպիտի հանէր:»

Այդ մասին տեղեկացրել էի ձեզ:

...Յետոյ էլ, Խալիլ փաշայի հետ Ձիչերինի եւ Գարախանի վրայ ննչում բանեցնելով (երեւի դիկավարներ Լեհինի ու Ստալինի միջոցով), աշխատեցինք երեք նահանգներին (Կարս, Արտասան, Օլթի) էլ ակնին՝ Իգդիրի գաւառն էլ մեզ յանձնելու ուղղութեամբ...»

Դեսպանին զեկուցում է տալիս նաև Խալիլ փաշան, որ իբր տանկական բանակի նախկին զօրահրամանատար և իբր

օրուայ ~ թեմական ուժերի - ներկայացուցիչ, մեծ համակրութեամբ էր ընդունուել Լենինի եւ ընկերների կողմից:»

Իբր լաւածանօթ հովհասի պայմաններին ու աշխարհադրական դիրքերին, նա յանձնարարութիւն ունէր զճանապարհ բանալ Թուրքիոյ եւ բոլշեւիկների միջև, ապա զէնք, ուղղամթերք ստանալ նրանցից:

Խալիլ փաշան իր զեկուցման մէջ տեղեկացնում է, թէ չի յիշում ինչ քանակութեամբ զէնք ու ուղղամթերք է փոխադրել ծովի գծով, բայց հաստատում է, որ Հարիւր հազար սովետական արժէքով ձոյլ սակի անձամբ տարել եւ յանձնել է Գարաքէօտէի բանակի հրամանատար Զաւիդ պէյին:

Այսպիսով պարզում է, որ Լենինի եւ իւրայինների բուռն ցանկութեամբ, բոլշեւիկ-թուրք բարեկամութեան հիմքը գրում է Լենինի իշխանութեան հէնց սկզբի օրերից, Հայութեան ջարդարանների միջոցով: Եւ համադրեալութիւնն արդէն հաստատուած է լինում, երբ Թուրքիայի ղեկավան Ալի Պուադ փաշան Մոսկուա է հասնում պաշտօնական դարձնելու այդ եղբայրութիւնը:

Դեսպանն իր պաշտօնատեղին է հասնում 1921 Փետր. 19-ին եւ իր պաշտօնին մնում մօտ տարի ու կէս:

*) Սա այն Խալիլ փաշան է, որ պատերազմի ժամանակ պարտութիւն էր կրել գոր. նազարէկ-նաօնց. իսկ պատերազմից յետոյ, բոլշեւիկների պակասութեամբ երևան էր անցել իբր յազարկան...

*) Բայրը ընդգծումները մեզմից է:

Թուրք դեսպանը Մոսկուայում բնականաբար իր առաջին տեսակցութիւնն ունենում է արտաքին գործերի գործաւար Ձիշերինի հետ: Բայց լաւ ապուստութիւն չի ստանում ո՛չ նրանից եւ ոչ էլ նրա տեղակալ Հայանուն Գարախանից: Այդ ապուստութեան տակ է մնում նա մինչեւ վերջ, որովհետեւ Ձիշերինն ըստ կրօնական շրջանում ընդհանրապէս, վերապահ դիրք էր ցուցադրում բոլոր թուրք բնազնացների հանդէպ:

Հակառակ իր ընկերների ջերմ ընդունելութեան, նա խնդրարկու թուրք գործիչներին ավակցութիւն տալու համար որոշ պայմաններ էր առաջարկում, որոնք Հայկական Հարցը լուծելու շուրջ էին դառնում: Նա պահանջում էր Վան, Մուշ, Բիթլիս նահանգներն կամ նրանց որոշ հողամասերը, իբրեւ Հայապատկան հողեր յանձնել իրենց տիրոջը, ապա զալ իր մօտ եւ ավակցութիւն ստանալ:

Գարախանի հանդէպ թուրքերի ունեցած հակակրօնական պատճառը նրա հայ ծագումն էր: Թուրքերը կասկածում էին նրա անկեղծութեան վրայ, մինչդեռ Հայանուն այդ մարդը ղերակատարութեան կարգով, Լենին-Ստալինից յետոյ երրորդ անձն էր Հայաստանի խորտակման դաւադրութեան մէջ:

Անկեղծ համարելով Ձիշերինի այդպիսի պահանջները, Դր. Ռեզա-Նուրն եւ Եուսուֆ Քեմալը որոշում են դիմել Ստալինին:

Ի պատասխան վերջինիս այն հարցումին թէ նրանք ինչու համար են կեկել եւ ի՞նչ են ուզում, նրանք պարզում են իրենց նպատակը:

«Շատ լաւ – սաաց Ստալինը – մեր նպատակն էլ հենց այդ է. ուզում ենք օգնել ձեզ, քայց սաացէ՛ք իմանա՞նք թէ որքան էք ուզում»:

Թուրքերը սկսում են տասը միլիոն սօկի թուրուց: Ստալինը չի ընդունում: Սակարկելուց յետոյ Համաձայնում են միկ միլիոնի:

Բայց Ձիշերինը պահանջ է դնում,

որ Վանը յանձնեն Հայերին, տպա զան դրամն ստանան:

Թուրքերը չիտթած, մի քիչ երկուդով եւ քաշուելով են երկրորդ անգամ դիմում Ստալինին, կասկածելով չիցէ թէ չընդունի իրենց: Բայց նա «նոյն սիրալիրն էր, որ իրենց ներկայութեան հետախօսով կարգադրում է Ձիշերինին անվազէս վճարել մէկ միլիոնը: Ապա դառնալով իրենց, վստահ սասում. «Գնացէ՛ք դրամն ստացէ՛ք»:

«Այս դրամի կէտը, ամսիցապէս ուուս կողակների պաշտպանութեան տակ հասցրիմք սահման եւ յանձնեցիմք Քեմալիմ Գարախանի ռաժիրիմ, որոնք տարան Անգարա»:

Այդ գումարով լրացուեցին բանակի պահառութիւնները, որից յետոյ ձեռնարկեցին յարձակման»: (Հայաստանի վրայ):

Յետոյ, նոյն ճանապարհով Անգարա է ուղարկում չորս հարիւր հազարը, իսկ 100 հազարը մնում է դեսպանատանը*:

Ահա թէ ինչ ձեւով են Լենինը, Ստալինն ու բոլշևիկ պարտիան «Հայաստանի փրկիչ» հանդիսանում, արեւելեան Հայութեան ընտելման միջոցները ըստեղծելով...

Թիւրիմացութեան մէջ չընկնելու համար, անմիջապէս պարզեց, որ Ձիշերինը, նոյնքան անասնական տեսլութիւն ունէր Հայութեան դէմ, որքան իր մեծաւորներն ու ընկերները:

Թուրք սնորհործներէ հետ ունեցած սկզբնական շրջանի բանակցութիւններին, նրա բռնած «Հայաստանական դիրքը լուր դիւանագիտական խաղ էր (անշուշտ իր ընկերների համաձայնութեամբ) երկուդի մէջ պահելու թուրք բորենիներին եւ պարտադրելու նրանց շտապելու ենթարկուիլ իրենց, գոհանալ փոքր պահանջներով եւ մեծ գիշումներով: (Օրինակ տասը միլիոնի փոխարէն համաձայ-

* Վկայութիւն իրօրեատական Նայիւ Զեւադի եւ Իսմար Զեւիլ Թարսի:

նիլ մէկ միլիոնով որպէսզի լրացնեն բանակի թերութիւններն եւ անմիջապէս ձեռնարկուի յարձակման) :

Բուլեւիթ-թրքական համաձայնունութիւնից յետոյ, Չիչերինը վար առնելով իր դիմակը, երեւան է գալիս իր իսկական կերպարանքով՝ իրրեւ թուրք բռնիներէ անկեղծ բարեկամ :

Նա ոչ միայն համաձայնում է Հայկական երեք նահանգներից բացի (Կարս, Արտասան, Օլթի) թուրքերին յանձնել նախընտան եւ Եսկիսարին, այլև ամենաջերմ պաշտպանն է հանդիսանում թուրք ներկայացուցիչների պահանջներին և լողանի տխրահուշակ համաժողովում :

1923 Յուլիսին, Արեւմտեան պետութիւնների, Սով. Բուսաստանի եւ թուրքի ներկայացուցիչներից կազմած այդ ժողովում, ինչպէս յայտնի է, Դաշնակից շահամուտ եւ խարդախ պետութիւնները, ուրանալով, պատերազմին անհուն զոհարարութիւններ կատարած «իրենց փոքր դաշնակիցին» արդէն բարեկամացած թուրքերոյ հետ (ի հեծուկս սովետ. կառավարութեան) ձեւական կերպով առաջարկում են թուրքերոյ, իր երկրի հարաւորին մատուց, «Հայկական օջախ» շնորհել հայ գողթականութեան :

Բայց վերակենդանացած թուրքիան իրազեկ վեհաժողովին բոլոր մասնակիցների արամադրութեան, կտրուկանապէս մերժում է այդ առաջարկը :

Լենինի կառավարութեան ներկայացուցիչ Չիչերինը բուն կերպով պաշտպանում է թուրքիան եւ յետ է մղում արեւմտեանների ձեւական այդ առաջարկը եւ սովետ կառավարութեան անունից Հայ գողթականներին հողամասեր է տրամադրում Քուբանում, այնտեղ հաստատելու համար իրենց ազգային օջախը :

Նենգամիս այդ ծրագրով, յանձին Չիչերինի, Լենինի կառավարութիւնը հետապնդում էր կրկնակի նպատակ : Նախ ազատել իր դաշնակից եւ հոգեկից թուրքիան դաշնակիցների ճնշումից, ապա՝ թոյլ չտալ Հայութեան համախմբումը Հայաստանում, որ դեռ ցարական օրերից վերապահած էր կողակներին :

Այսքանը միջանկեալ : Հետեւինք Լենինի եւ իր ընկերների կողմից Հայաստանի ու Հայութեան դէմ նիւթուած դաւադրութեան մասին Այի Տուադ փաշայի տուած վկայութիւններին :

Թուրքերոյ զեսպանը Մոսկուա հասնելով Չիչերինի հետ ունեցած առաջին տեսակցութիւնից յետոյ, իր յաջորդ հանդիպումը ունենում է Ստալինի հետ, որից զատ լաւ տպաւորութիւն է ստանում :

Այդ տեսակցութեան ժամանակ լուրստում են նաեւ Հայաստանի խնդիրը : Դեսպանի այն հարցը, թէ բանակցութիւնների ժամանակ արդեօք պիտի խօսուի՞ Հայաստանի մասին, Ստալինը պատասխանում է. —

«Դուք իմքներդ արդէն լուծեցիք Հայաստանի խնդիրը : Եթէ չլուծուած բռն էլ կայ, այն էլ լուծեցէք, բայց ժամանակը մըշտորեւ յայտնէք մեզ :

«Ընկ. Ստալինի տուած այս կտրուկ եւ զոհունակութեան արժանի յայտարարութիւնից յետոյ, մնաք բարեւ ստեղծեք իրեն :

Կարիք կա՞յ արդեօք բացատրելու թուրք բորենիներին այնքան զոհունակութիւն պատճառող ոճրագործական այս թիւազրութեան ահաւոր հետեւանքները Հայութեան համար :

Ստալինը այդ օրերից էր երեւան բերում իր արիւնածարաւ թշնամութիւնը Հայութեան հանդէպ :

Ճ

Մի քիչ ցած կը տեսնենք, որ Ստալինի պետ Լենինը թուրք զագաններին «զոհունակութեան արժանի խոստումներ է անում» եւ նրանց «ործագրութեամբ վաւերացնում Հայութեան դէմ նիւթուած ահաւոր դաւադրութեան կիրառումը :

Նկատի ունենալով այն ջերմ տրամադրութիւնը, որ Բուսաստանի նոր կառավարութիւնը ցոյց է տալիս թուրքերոյ նորաստեղծ իշխանութեան հանդէպ եւ

այն մտերիմ բարեկամութիւնն ու անբու-
պասելի լույն աշակցութիւնը, որ ընձեռ-
նում է իր նախկին թշնամու խորտակ-
ուած կառավարութեան ներկայի ան-
պաշտօն անդամներին, Անգարան – որ
իբր Յուրբէրոյ ճոր կառավարութիւն ու-
րոշ ձեւ ու կերպարանք էր ստացել – ու-
րոշում է յատուկ առաքելութիւն ուղար-
կել Մոսկուա, Լենինի կառավարութեան
առաջարկած զինակցութիւնը ամբողջն-
գելու եւ գործնական հողի վրայ դնելու
համար:

Կարելոր այս գործի համար նշա-
նակուած է Անգարայի կառավարութեան
անդամներից Բեքիր Սամի բէյը: Առաքե-
լութեան անդամակցում են Հինգ-վեց հո-
ւի խորհրդականներ, որոնց շարքում
նաեւ Երուսաղէմ Գեմալը, որ ամիսներ ա-
ռաջ, Ռեզա Նուրիի հետ, անպաշտօն
կերպով Մոսկուա էր գնացել եւ մասիկ
ծանօթութիւն հաստատել բուլղերիկ զե-
կավարներին հետ:

Բեքիր-Սամիի առաքելութիւնը պու-
ղադիպում է Հայաստանից Մոսկուա ե-
ղած Լեւոն Շանթի պատուիրակութեան:

Պատմական դէպքերի ծալքերին ան-
տեղեակ կամ ինդիֆերենտ անձանօթ բայց
հակամարտութեան կրքով տարուած ու-
րոշ իմբակցութիւններ ու անձինք, ժա-
մանակին եւ յետոյ շատ մեղադրանքներ
բարդեցին Հայաստանի Հանրապետու-
թեան զեկավարութեան վրայ, ամբաս-
տանելով նրան կուսակցական նեղմտու-
թեան եւ քաղաքական անհասկացողու-
թեան մէջ:

Խնդիրը վերաբերում էր ընդհանրա-
պէս Լենինի իշխանութեան հետ քաղաքա-
կան յարաբերութիւններ ստեղծելու, բա-
րեկամութիւն հաստատելու եւ մասնա-
ւորապէս Մոսկուա պատուիրակութիւն
ուղարկելու յայտարարման, ապա պատուի-
րակութեան անյաջող կազմի կամ նրա
կողմից՝ յօգուտ Մոսկուայի անհրաժեշտ
զիջումները չկատարելու մասին:

Տեղը չէ, ի հարկէ, այդ հարցի ման-
րամանութիւնների մէջ մտնելով ցոյց
տալ այն աշխատանքը, որ այդ ուղղու-

թեամբ կատարել է այդ ժամանակաշրջ-
անի հայ ղեկավարութիւնը:

Այսքանն ասենք, որ տարուած հա-
մաշխարհային յեղափոխութեան երազ-
ներով եւ «իմպերիալիստ պետութիւննե-
րի» դէմ պայքարելու եւ նախկին Ռու-
սաստանը վերականգնելու նպատակով՝
Լենինն ու իր ընկերները բացարձակապէս
անբարեացակամ էին Հայաստանի հան-
դէպ:

Նախ որ Հայաստանը, նրանք համա-
րում էին կողմնակից եւ հովանաւորեալ
«իմպերիալիստ» պետութիւններին, ապա
անհանդուրժելի իր անկախութիւնը պահ-
պանելու ցանկութեամբ, կրք զբառ էու-
թեան նախկին Ռուսաստանի մի նահանգն
էր», որ պիտի ենթարկուէր իր Հին վի-
ճակին:

Եւ վերջապէս մի սեպ էր իրենց եւ
Թուրքիոյ միջեւ, որ իբրեւ զմահաւա-
կան աշխարհի առաջնորդ, շատ աւելի
գնահատելի ծառայութիւններ կը մատու-
ցէր իրենց նպատակի իրագործման ճա-
նապարհին, քան դադրեալաբար, Թոյլ,
հիւժուած Հայաստանը:

Յիշենք, որ մահաճակատական աշխարհի
գործակցութիւնն ապահովելու համար
էր դուժարուած Բազուի զարեւելիան ազ-
գերի համաժողովը, ուր առաջին համա-
ձայնութիւն է կնքուած Թուրքերի հետ:

Հետագայ տողերում կը տեսնենք Լե-
նինի՝ Հայութեան հանդէպ ունեցած ա-
տելութեան վատուր, Հէնց իրենց նրա
երկրպագուներին վկայութեամբ:

Այնպէս որ Լենինի կառավարութիւ-
նը – որ Թուրքերի գործակցութիւնն ա-
պահովելու համար պատրաստ էր, ըստ
Ստալինի արտայայտութեան – «ամբողջ
կողման էլ ժամամուկտարապէս յանձնել
Թուրքերին» *), որպէն նախապէս վըճ-
ոնլ էր Հայաստանի պատուիրակութեան
բախար: Բեքիր-Սամիի ներկայութիւնը
մի քիչ արողացրեց եղած որոշման գոր-
ծադրութիւնը:

Հակառակ դէպքում աւելի երկար

*) «Ժիզմ Նարոպ», 1921 Մարտ 4:

պիտի ձգձգէին սկսուած բանակցութիւններն ու աւելի մեծ չափերով պիտի շահագործէին Հայ պատուիրակութեան ներկայութիւնը:

Բանն այն է, որ Լ. Շանթի պատուիրակութեան ներկայութիւնը, անկախ իրենից դժբախտաբար, բոլշևիկներին համար դառնում է շահագործման յարմար միջոց, իբր սպառնալիք գործածելու թուրք բանազնացնելի դէմ եւ պարտագրելու նրանց՝ շուտափոյթ եւ աւելի մեծ գիջումներով զինակցութիւն կնքելու իրենց հետ:

Գիւանադիտական այդ խաղը, յիշատի ունենում է իր ցանկալի արդիւնքը: Բեքիր-Սամիի առաջելութիւնը շատ է շտապում բանակցութիւններն աւարտել եւ համաձայնութիւնը կնքել: Նա Զիչերինն ու Գարախանի հետ ունեցած առաջին տեսակցութեան (1920 Յուլիս 24) գիշերն իսկ, երկրորդ հանդիպումն է ունենում Գարախանի հետ:

Այդ առաջին տեսակցութեանից յետոյ, Բեքիր-Սամին հեռագրում է Անգարա, որ իր գառաքելութիւնը շատ վերջընդունելութեան է արժանացել բոլշևիկ իշխանութեան կողմից»:

Այի Ֆուսատ փաշայի յուշերի հետադայ շարքերից այն եզրակացութեան կարելի է գալ, որ Բեքիրի հէնց առաջին հանդիպումին իսկ Լենինի կառավարութիւնը անակցութեան մեծամեծ խոստումներ է տուել նրան:

Թուում է թէ Բեքիրը իր խմբի՝ Այի Ֆուսատի եւ միւս բանադնացների հետ, այդ խնդրի շուրջ խորհրդակցելուց յետոյ, նպատակայարմար է նկատել «երկաթը տաք-տաք ծծծծել»:

Եւ այդ պատճառով, հանդիպումի նոյն գիշերն իսկ երկրորդ տեսակցութիւնն է ունեցել Գարախանի հետ:

Ինչպէս երևում է բոլշևիկ պետերը վերջինիս են յանձնած եղել Բեքիրի առաջելութեան հիւր բանակցութիւններ վարելու գործը: Որովհետեւ Բեքիր-Սամիի հետագայ հանդիպումները, մեծ մասամբ լինում են, Հայ անունը կրող այս տիպի հետ:

Գիշերային այս տեսակցութեան ժամանակ, Բեքիր-Սամին պնդում է «Հայաստանի ճանապարհը բանալու անհրաժեշտութեան վրայ, որպէսզի զէնք ու ուղղամթերքին շուտափոյթ կերպով փոխադրուին Թուրքիա»:

Գարախանը պատճառաբանելով լեհական ճակատի կարեւորութիւնը եւ Հայաստանի վրայ յարձակելու պատրուակ շունենալու հանգամանքը, խոստում է մի երկու շաբաթից բացել այդ ճամբան: Բեքիր-Սամին, սակայն, ապահովուած «լեքսը ընդունելութեամբ», տիրաբար յայտարարում է, թէ

«Մեր ներկայ դրութիւնը քոյլ չի տալիս երկու շաբաթ ազատելու»:

Գարախանը մեղմացնելու համար իրենց դաշնակցի ներկայացուցչի դժգոհութիւնը, յայտնում է, որ

«25 փութ (մօտ մէկ քան) ասկի, երկու մարտիզ (չարսակամ քնդոթներով) վից հազար հրացան, հարիւր գնդացիք եւ մեծ քանակութեամբ ազմամուրթերք պիտի մատուցեն Թուրքիա հալիլ փաշայի եւ Անգարայի դիսպանտամ ֆարաուզարի հետ»:

Յետոյ էլ աւելացնում է.

«Հրաման ենք տուել, որ զբրտուեն Ղարաբաղի, Նախիջեւանի, Ալագեազի եւ Ջանգեղազի շրջանները յանձնելու համար Ազրբէյջանին»: (Բոլոր ընդգրծումները մեզնից):

Պարզելով Լեհաստանի ճակատի դժբութիւնը, արտաքին գործաւարի տեղակալը յայտնում է, որ մինչեւ այդ ճակատից ուժեր չզան, այս անակցութիւնից աւելին անել չեն կարող:

«Բայց եթէ Հայաստանը յարձակուի Օլթիի վրայ, յարմար պատրուակ կ'ունենան ասովտ կառավարութեան կողմից իրտտ ֆազաֆակամութիւն գործադրելու Հայաստանի դէմ»:

Մի քանի օրից յետոյ (4 Օգոստոս

1920) Բեքիր-Սամիի առաջնությունը նորից տեսակցութիւն է ունենում Գարախանի հետ, որ ընդառաջում է իր հոգեկիրցներին, ուրախ դէմքով, հեռազրական թերթիկը ձեռքում, «աւետելով որ Հայերի աննշան դիմադրութիւնից յետոյ, սովետ բանակը մտել է Նախիջևան եւ կապ է հաստատել այդ շրջանում գտնուող թուրք զորամասերի հետ:

Ապա Լենինի կառավարութեան դաւադրութեան գործիչ այդ Հայանուն բժշկիկ անարզը, խորհրդակցութեան է նստում Հայութեան դահճապետների հետ, Հայաստանը խորտակելու միջոցների մասին:

Փոխանցելով նրանց իր պետերի մըշակած դաւադրութեան դրածագրութեան ձեւերը, նա ասում է—

«Տեղեկացամք, որ Անգարայի կառավարութիւնը մի յուշագրով Հայաստանից պահանջել է յետ Բաշլի իր գիմնարմերը Բրեստ Լիդովսկի դաշնագրով նշուած սահմաններից:

Ձանազան պատճառներով, յարմար չենք համարում, որ Թուրքիան առանձին կամ Սովետ Միութեան հետ միասնաբար, պահանջներ մերկայացնի Հայերին:

Նախկին Ռուսաստանի մաս կազմող Հայաստանի խնդիրը մենք կը կարգադրենք»:

«Պատերազմ չցանկանալով Հայաստանի դէմ, մենք պատրաստութիւններ ենք տեսնում:

Հայաստանի դէմ պատերազմի պատճառներ գտնել մեզ է վերաբերում: Սրա համար մենք ձեռքի տակ փաստեր ունենք: Այս պատճառները (պատրուակ) որոշ ձեւի վերածելով, մենք յայտարարեցինք, որ Հայերը Թուրքիա ազարկած ոսկին գրաւել են:

Վերջնագիր տուինք Հայաստանի կառավարութեան, որ—

պէսզի ոսկին վերադարձնեն 48 մամուայ ընթացումս»:

Գարախանը ատոր հաւատացնում է, որ առանձին կարեւորութեամբ իրենք գնահատում են Թուրքիայի աջակցութեան կարիքը:

Եւ անշուշտ այդ պատճառով էլ անտեսում են Հայաստանի պատերազմութեան ներկայութիւնը Մոսկուայում:

Իսկ դաւադրութիւնը թաղցնելու նըպատակով, աշխատում են զանազան խորհուրդներով զբաղեցնել նրան:

Գարախանը Բեքիր-Սամիի հետ սենցած այս տեսակցութեան վերջում պաշտօնապէս խոստանում է—

«Մինչեւ այս ամուայ վերջը նամբան կը բացուի, բայց իբնդիրը պէտք է դադարի մնայ: Այդ մասին յայտնեցէք միայն ձեր կառավարութեան»:

Այսքանով, սակայն, չի սահմանափակում անարդի դաւաճանութիւնը:

Բացի այն, որ Լենինն իր հետապնդած նպատակի եւ ջողաքական դիրքորոշումի տեսակէտից, մեծ արժէք էր տալիս Թուրքիայ — իբր մահմեդական ողջերի առաջնորդի — եւ պարտաստ է լինում ամէն կարգի դիմումներ անել արհաւիրում համար նրա գործակցութիւնը, անձնապէս մի առանձին հակակրանք, եթէ չասենք ատելութիւն ունէր, Հայաստանի ու Հայութեան հանդէպ: Ինչ էարդ պատճառները թուելու:

Այդ մասին վկայում են հէնց իրենք՝ նրա հետեւողները հետեւեալ փաստերով:

Բազուի ճգնաժամային տարնապի պահին, երբ Թուրքերի ներխուժումը Թրեբի Հարց էր դարձել, Կովկասի բուլշևիկեան կոմիսար Սո. Շահումեանը, Լենինին գիտելով ազերազի նօքնութիւն է խնդրում: Իսկ պետը հետեւեալ ատելավառ պատասխանն է հեռագրում (29 Յուլիս).

«Սովետների հիմնադրող համագումարի եւ սովետական կենտրոնական իշխանութեան դէմ դաշնակների բոլոր տեսակի գոր—

ծողութիւնները դիտուում են իբր
դուաճմանութիւն:

Ջորժիայ ռազմական նկատմամբ
միջոցներ ձեռք կ'առնենք, բայց
Հասաստասպէս խոստանալ չենք
կարող:»^{*)}

Միամիտ, ասրաբախա Շահումեա-
նը, որ խոր Հաւատ ունէր իր պետի Հան-
դէպ, իր Հայկական հոգով, ինչպէս կա-
րող էր ենթադրել, որ բուլղերիկեան ա-
ռաջնորդը եղբայրացած բարբարոս թուր-
քերի Հետ, երբեք էլ թոյլ չէր տայ, որ
զօրք ուղարկուի Բագու, իր դաշնակից
փաշաների բաշխողուկները դէմ, պաշա-
պանելու իր ատելի Հայ դաշնակ զանգ-
ուածների կոտորածն ու նախճիրը:

Ինչ փոյթ Բագուի անկումը, ինչ փոյթ
ամբողջ Գովկասի ժամանակաւոր անջա-
տումը, ինչ փոյթ տասնեակ հազարների
կոտորածը:

Էականր թուրքիոյ եղբայրութիւնն
էր: Արեան ծարաւի այդ գիշարիչ գա-
զանների յազեցումն էր, որ պիտի ապա-
հովէր նրանց գործակցութիւնը յանուն
Համալսարհային յեղափոխութեան:

Այդպէս է լենինեան հոգեբանութիւ-
նը, որ այնքան անպատկառութեամբ ար-
տայայտում էր երիցս անարդ Գարախա-
նը, երբ շնականօրէն յայտարարում էր.

«...Վաղը, եթէ մեր ընդհա-
նուր շարժման շահը մեզմից պա-
հանցի գոնի Անդրկովկասի բո-
վանդակ Հայութիւնը, մինչեւ
վերջին Հայը, մենք, ոչ իսկ մի
բայէ տատանուելու, կարող ենք
տնել այդ գահողութիւնը...»

Եւ այս սկզբունքի հիմնադիրը, որ
իր նպատակին հասնելու համար խտրու-
թիւն չի դնում միջոցների մէջ - նոյնիսկ
ամբողջ մի ազգ գոհելու աստիճան - մեր
մոլեռանդների եւ ուղեկորոյսների կող-
մից անուանում է Հայութեան բարեկամ
եւ ազատարար...

*) Վ. Ի. Լենին. «Ռեւոլյուցիոն գրաքննութիւն-
ներ, 1917-20»: Նրելամ, տպ. 1944, էջ 82:

Ճ

Մ. Գեմալի դեօպանի Մուկուս Հա-
նելուց յետոյ, Լենինի կառավարութիւնը
մեծ թափով անցնում է բանակցութիւն-
ների, որպէսզի շուտափոյթ կնքուի, այն-
քան ցանկալի Լենին-Գեմալ Համաձայ-
նութիւնը:

Թուրք ոչ պաշտօնական «Հայրենա-
սէրներին» եւ Ստալին, Ռազէկ, Ջիշերինի
միջեւ եղած շփումներն արդէն պատրաս-
տել էին հողը: Շուտով մշակուում է Հա-
մաձայնութեան նախադիժը եւ Ալի
Տուստ փաշայի Մուկուս Հաննելուց Հա-
դիւ մի ամիս յետոյ - 1921 Մարտ 16-ին
- կնքուում է ռուս-թրքական դաւադիր
դաշինքը:

Տասնըհինգ յօդուածից բաղկացած
այդ դաշինքը, բուլղերիկ կառավարու-
թեան կողմից ստորագրել են արտաքին
գործավար Ջիշերինն ու Գորդմասովը,
իսկ Գեմալի կառավարութեան կողմից՝
Ալի Տուստ փաշան, Եուսուֆ Գեմալն ու
Ռեզա Նուրը:

Գաշնազրի նախարանը, կրկնելով նը-
ման դէպքերում ծամծմուած կեղծ ար-
տայայտութիւնները, շարունակում է -
«կողմերը նկատելով իրենց մէջ դոյու-
թիւն ունեցող Համեայտութիւնը, աշ-
խարհակալութեան դէմ կուում, ույլեւ
այն փաստը, որ երկու ժողովուրդներից
մէկի կամ միւսի համար ստեղծուած բո-
լոր դժուարութիւնները վատթարացնում
են նաեւ միւսի վիճակը, ապա ցանկանա-
լով իրենց մէջ հաստատել, մշակուած
սրտադին, փոխադարձ յարաբերութիւն-
ներ եւ անքակտելի անկեղծ բարեկամու-
թիւն՝ հիմնուած երկու կողմերի փոխա-
դարձ շահերի վրայ, որոշում են կնքել
բարեկամութեան եւ եղբայրութեան դաշ-
նադիրը:

Որտեղ քննարկ է դաշնադրի առաջին
յօդուածը, որով կողմերը չեն ճանաչում
«որեւէ դաշնադիր, որի Հարկադրանքի
սակ է եղել կողմերից որեւէ մէկը»:

Այդու Ռուսաստանը չի ճանաչում
«Տաճկաստանի վերաբերեալ միջազգային
որեւէ ակտ, որ չի վաւերացուած Թուր-
քիայի Ազգ. մեծ ժողովի կողմից»:

Այս յօդուածով, «Հայաստանի ինքնուրոյնութեան զեկրէտ արձակող», Լենինի կառավարութիւնը, դաւադրաբար Տաճկաստանին է զիջում հայկական նահանգները (Կարս, Արտասան, Օլթիի հետ միասին) ընդունելով Տաճկաստանի վեհապետական իրաւունքները զայն հողամասի վրայ, որ նշանակուած է 1936 (1920) Տաճկաստանի Ազգային Ուխտում»:

(Յայտնի է, որ Հայաստանի նահանգների այդ նուիրատուութիւնը շարունակեցին հաստատել Ստալին, Մորոտով, Վիշինսկի, Խրուշչեւ եւ Լենինի յաջորդ թուր իշխանաւորները իբր «ձեռն Լենինի» թողած աւանդ...)

Նոյնքան ընտրու է նաեւ երկրորդ յօդուածը, որով խախտուած է Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի մի կէտը եւ Տաճկաստանը պատրաստ է լինում Վրաստանին յանձնելու իր տիրապետած Բաթում նահանգի համար ու նահանգը:

(Կարիք չկայ ասելու, որ Տաճկաստանի այս զիջումը կատարուած է Ստալինի պահանջով: Նրա, որ իր իշխանութեան ամբողջ ժամանակաշրջանում, հովանաւորում էր իր հայրենիք Վրաստանը եւ միշտ էլ նրան օժտում բարիքներով:

Հակառակ հայանուն Գարախանին, Ս. Տէր Գարբիւիանին եւ Միկոյանին, որոնք ոչ միայն նշանախէց օգնութիւն անգամ չէին ցոյց տալիս - եւ այժմ էլ հայ իշխանաւորները չեն ցոյց տալիս - այլեւ յարիք էին հասցնում իրենց ծնրնդավայրին):

Տարօրինակ չէ, ի հարկէ, երրորդ յօդուածը, որով հայապատկան նախիջեւանը, ինքնավար է յայտարարուած Ազգայնականի հովանաւորութեամբ զայրմանաւ որ այդ հովանաւորութիւնը չգիշի որեւէ երրորդ պետութեանը:

(Իմա Հայաստանին: Գարախաններն ահա այսպիսի արարիք՝ միայն կարող էին հասցնել իրենց հայրենիքին, իսկ Միկոյաններն էլ լռելեայն կը հաստատէին դուռտան այդ ակտը...)

Չորրորդ յօդուածը նուիրուած է ա-

րեւելեան ժողովուրդների ազատագրական շարժումներին եւ նրանց աջակցելու խնդրին:

Հինգերորդ յօդուածը վերաբերում է Կարսի շրջանին:

Վեցերորդ զիջում է մինչ այդ երկու երկրների միջեւ կնքուած դաշնագրերը:

Նոյներորդ յօդուածով բեկանում է Բախիթիւլասիմի կարգը եւ ընդունուած ամբողջ Տաճկաստանի վեհապետական իրաւունքները:

Ութերորդ յօդուածով կողմերը եւրաշխաւորում են թոյլ չտալ իրենց երկրում դոյնութիւնն այնպիսի կազմակերպութիւնների, որոնք ուղղուած կը լինեն միւս կողմի դէմ:

Միւս յօդուածների մէջ կարեւոր է վերջինը, որով «Ռուսաստանը պարտաւորում է անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնել, որպէսզի Անդրկովկասի հանրապետութիւնները, Տաճկաստանի հետ կնքեցրով իրենց դաշնագրերում ընդունեն սոյն դաշնագրի այն յօդուածները, որոնք անմիջապէս իրենց է վերաբերում»:

Սոյն դաշնագրի կնքումից, ժող Հինգ ամիս յետոյ - 24 Օգոստոս 1921-ին - երբ Գեմալի կառավարութիւնը, Լենինի կառավարութեան եւ բոլշեւիկ կուսակցութեան ընդհանր լայն աջակցութեամբ կատարելապէս զինուած եւ պատրաստ, կը բռնէին Մոսկուայում, կնքում է երկու պետութիւնների զինակցութիւնը, որ զործնական հողի վրայ է դնում Լենին-Գեմալի դաւադրութիւնը Հայաստանի դէմ:

Նոյն յօդուածից բաղկացած այս դաշնագրի առաջին յօդուածը - ինչպէս առաջին դաշնագրի նոյնպէս առաջին յօդուածը - ուղղուած է Սեւրի դաշնագրի դէմ:

Ամէնքին յայտնի է, որ այդ դաշնագրով հաստատուած էր Հայաստանի անկախութիւնը եւ սրբուած նրա սահմանները:

Հայութեան ձեռքում գտնուող այդ մուրհակը կրում է, ի միջի այլոց, նաեւ թուրքիոյ պաշտօնական ներկայացուցչի ստորագրութիւնը:

Յօդուածը ձեւակերպուած է հետեւ-
եալ կերպով:

«Մտորագրող կողմերը սկզբունքով
ընդունում են շճանաչել խաղաղութեան
որեւէ դաշնագիր կամ պետական օրեւէ
յանձնագիր, որ բռնութեամբ պարաս-
ղըրուած է միւս կողմից:

Ռուսաստանի հանրապետական կա-
ռավարութիւնը համաձայն է բացարձա-
կապէս շճանաչել պետական օրեւէ հա-
մաձայնագիր, որ վերաբերելիս լինի
Թուրքիոյ եւ վաւերացուած չլինի Թուրք
ազգային կառավարութեան ներկայացու-
ցիչ ազգային մեծ ժողովի կողմից:

Երկրորդ յօդուածով բեկանուած են,
մինչ այդ, երկու երկրներէ միջեւ կնքը-
ւած բոլոր դաշնագրերը իբրեւ «անհա-
մապատասխան իրենց ազգային իսկական
լահերին»:

Երրորդ չարաչուք յօդուածում է
ամփոփուած այն նենգամիտ գաւազրու-
թիւնը, որ ամիսներէ ընթացքում նիւթ-
ւում էր Հայաստանի եւ Հայութեան դէմ:

Այս յօդուածով Լենինի կառավարու-
թիւնը յանձն է առնում.

Անհրաժեշտ միջոցները ձեռք
առնել բաց անելու ճանապարհը
երկու երկրների մէջ:

Իր իսկական իմաստով այս յօդուա-
ծը նշանակում է խորտակել Հայաստանի
անկախութիւնը եւ նրա հողի վրայ գեր-
կախանութեամբ հաստատել դաւադիր-
ների միութիւնը:

Յօդուածը ձեւակերպուած է բաւա-
կան դիւանապիտական ոճով: Այսպէս.

«Ապահովելու համար երկու երկրնե-
րի անարգել եւ անընդհատ շարունակ-
ուող յարաբերութիւնները բոլոր պարա-
զաներում, դաշնագիր կողմերը երաշխա-
ւորում են ձեռք առնել անհրաժեշտ բոլոր
միջոցները, կարելի եղածին չափ շուտա-
փոյթ, հաստատելու անձանց կամ ապ-
րանքների արգելքներից զերծ տեղափո-
խութիւնը»:

Չորրորդ եւ հինգերորդ յօդուածնե-
րը վերաբերում են դաշնագիր երկրների
հպատակներէ՝ դաշնակից երկրում վա-

յելած իրաւունքներին, պարտականու-
թիւններին ու արտօնութիւններին:

Վեցերորդ յօդուածը վերաբերում է
նեղուցներին:

Յիշելով նեղուցների ազատ երթեւե-
կութեան միջազգային օրէնքների կիրառ-
ման մասին, Ռուսաստանը երաշխաւո-
րում է «Թուրքիոյ ամբողջական վեհա-
պետութիւնը եւ մայրաքաղաք Կ. Պոլսի
ապահովութիւնը»:

Վերջին եօթներորդ յօդուածով ու-
րուում է սոյն դաշնագրի վաւերացու-
մից յետոյ գործադրուելիք դեպքանական
հիւպատոտական յարաբերութիւնների
խնդիրը:

Դաւադիր այս գինակցութիւնը կըն-
քելուց ճիշդ մի ամիս յետոյ՝ 1921 Սեպ-
տեմբեր 23-ին, Թրքական կազմալուծ-
ուած բանակը, զօրացած Լենինի կառա-
վարութեան հայթայթած զենքերով ու
ուսկիներով եւ ընձեռած լայն աջակցու-
թեամբ, յարձակում է Հայաստանի վը-
րայ, խոստում ստացած, որ կարմիր բա-
նակն էլ թիկունքից կը հարուածի, եր-
կու թշնամիների մէջ անպաշտպան մնա-
ցած անմեղ զոհին...

Ահա թէ ինչպէս.

«...Հայ ժողովրդի սոցիալա-
կան եւ ազգային ազատագրու-
թեան միակ միշտ ուղիմ գծեցիմ
Վ. Ի. Լենինն ու նրա ստեղծած
կոմունիստ կուսակցութիւնը»:

Ահա թէ ինչպէս.

«...Անվերտ իշխանութեամ յաղ-
թանակը Հայաստանում, ռուս
մեծ ժողովրդի անշահախնդիր
օգնութիւնը փրկեցիմ հայ ժողո-
վրդին վերահաս բնաջնջումից»:

Հայութեան հետ քաղաքակիրթ ժողո-
կութիւնն էլ իրազեկ էր կատարուած դա-
ւադրութեան:

Բայց ծանօթ չէր այն մանրամաս-
նութիւններին, որ Թուրք բորենիները,
զժտուելով իրենց գինակից Խ. Միութեան
հետ, ի հետուկս Լենինեան կառավարու-
թեան, կարեւոր համարեցին բաց անել
վարադրոյի թաքուն ծալքերը եւ աշխարհ-
հի առաջ դնել դաւադրութեան ահաւոր

փաստերը, որոնց մի մասը բերեցինք վերհետև:

Բայց այդ մասին փաստեր տալիս են նաև իրենք բուլղարները: Այն էլ պետական անձինք:

Վերելում մէջ էինք բերել «Սովետական Գրականութիւն» ամսագրի՝ Եղեռնին նուիրուած խմբագրականի հետեւեալ հատուածը.

«...Լեմինը, որ ծնուեց Այրիլիմ եւ պատմական օակտագրի բերումով վերկեց ապրիլեան մեծ եղեռնից կենդանի մնացած բազմատանջ ժողովրդի բեկարներն եւ վերածնեց Հայոց աշխարհը»:

Թէ ինչպէս փրկեց Լեմինը Հայութեան բեկորները վկայում է սովետացած Հայաստանի առաջին կառավարութեան արտաքին գործոց գործաւար Ա. Բէզգաղեանը:

1921 Յունուար 21 թուակիր իր երկար հեռագրով ուղղուած Վենզարայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարութեան արտաքին գործերի կոմիտարին՝ պատճէնը Մասկուա՝ Զիշերինին եւ Տէր Գաբրիէլեանին, Բազու՝ արտաքին կոմիտարէին անկնոթին եւ Աթարբէգովին, նա վրդովմունքով բողոքում է Գարսի եւ Ալեքսանդրապոլի շրջանները գրաւած տաճիկ զօրքի բռնութիւնների, խտրութիւնների, վայրագութիւնների ու կոտորածների զէմ:

Նա մէկ առ մէկ յիշատակում է տաճիկ զօրքի կատարած քալամ-կողոպտուտի մասին, - պետական գոյքեր, շոգեկատրքեր, հեռագրի ու հեռախօսի կազմածոներ, օթոժորիչներ, գիւղատնտեսական մեքենաներ, խաղաղ աշխատաւոր ժողովրդի վերջին պարէնը, տնային իրերը, անասունները, նոյնիսկ որբանոցների վառելիքը: «Նայրանդ կայանում կեղբոնացած է, գիւղացիներից խլուած Հացաւատիկի մեծ պաշար Տաճկաստան ուղարկելու համար, որով գիւղացիութիւնը դատապարտուած է սովամահութեան»:

Անընդհատ բռնութիւնների մասին - 18-50 տարեկան տղամարդկանց բռնի զբլում են Սարիղամիշ եւ Իրգրում, ծանր

եւ բռնի աշխատանք կատարելու: Յլում են ալիւրի պարկերից կարուած նրանց զգեստները եւ խիստ ցրտին զչում են նրանց աշխատելու: (Ինչո՞ւ ոչ՝ կոտորելու): Սովարական երեւոյթ են խժգժութիւնները - ասկարների առանձին խմբեր խուժում են գիւղերը, թալանում, սպանում եւ կանանց բռնաբարում:

Անընդհատ շարունակում են մասալական սպանութիւնները ամէն տեղ:

Յականէ անուանէ յիւում է մի գիւղում սպանած եօթ կոմունիստների եւ մի զաւառակում՝ 200 սովորական մարդկանց սպանութեան փաստը:

Իսկ թէ որքա՞ն էր ներխուժած ասկարների կատարած կոտորածի չափը իրենց գրաւած ամբողջ շրջաններում, ո՛չ այն օրերին յայտնուեց եւ ոչ էլ հետագայում պարզուեց:*)

Հեռագրի վերջում Սովետ Հայաստանի արտաքին գործերի գործաւարը խնդրում է միջոցներ ձեռք առնել դադարեցրնելու այդ բոլորը եւ աւելացնում է.

«Ո՞. Հայաստանի կառավարութիւնը լիովին հաւատացած է, որ նրա արդա-

*) Այս ամենը գտերի արիւմը ծանրանում է իգծի վրայ, Ալեքսանդրապոլի կոմունիստ կոմիտէի ղեկավարների եւ բուլղարի քաղաքացի-գործիչների, - Լեմինի հետեւողների - որոնք շարք սակիարների ներխուժում օրերին, թաւցիկներով ու էարդուքիւմը իրենց աւրախութիւնն էին յայտնում նրանց գալտեան աւրի եւ կոչ անում հայ զինուորներին ու գիւղացիութեան:

«Ձեռատալ դաշնակցականների հագրաւոր ստերին, որովհետեւ կողմերը ոչ թէ քալամի աւագակներ են, այլ հայ գիւղացիների, զինուորների ու բանուորների թմկներն. շարք աշխատաւորներ են:

Նրանք գալիս են ոչ թէ կոտորելու, այլ թալանչի դաշնակների ձեռքից ագտտելու ձեզ: Գու՛ լաւ հաւատացե՛ք, որ կարտում, Ալեքսանդրապոլում եւ գրաւած միւս տեղերում, նրանք ոչ թալամել են, ոչ էլ կոտորել, այլ հատատուել են բանուորագիւղացիական կարգ ու կանոնը:

րացի պահանջները չեն կարող չճանաչուել Տասկաստանի Ազգային մեծ ժողովի բարեկամ կառավարութեան կողմից եւ շուտափոյթ պատասխանի է սպասում ձեր կառավարութեան, այդ անհրաժեշտ կայութեան վերջ տալու համար ձեռնարկած քայլերի մասին»^{*)} (Միայն անհրաժեշտ) :

Ահա թէ Լենինն ու կոմունիստ կուսակցութիւնը ինչպէ՛ս են ազատել Հայաստանը եւ փրկել Հայութիւնը :

Յ

Արդ, պէտք է իմանան Ս. Հայաստանի, դաւանական մտուցքով տարուած իշխանութիւններն ու մոլեռանդ իրմբադիրներն ու խարուած գրողները - եթէ միայն չփրկեն եւ չեն ծածկում - որ Հայութեան դահնակները, զիտակցելով հանդերձ, որ «Հայերը ուժեղանալով կը ճղեն իրենց», ո՛չ մի դէպքում եւ ոչ մի պայմանում, չէին համարձակուած մի քայլ անդամ անելու դէպի Հայաստանի սահմանները, եթէ

Լենինը, իր երեւան դալու հէնց առաջին օրուանից իր «բարեացակամութիւնը ցոյց չտար թուրքերի ու իսլամութեան հանդէպ» եւ 1919-ին Բրեստ-Լիտովսկում նրանց շնուիքը Հայաստանի ազատագրական կարեւոր նշանակութիւն ունեցող կարս, Արտասան, Օլթի նահանգները :

Այս, այնուհետեւ շարունակելով իր բարեացակամութիւնն ու ջլբմ համակրութիւնը, նա զէնք ու սպառնալիքներ, սակիւնրի լայն աջակցութեամբ չորէր դայի բթացած ատամներն ու բաց չթողնէր ամէն կողմից թշնամիներով չրջապատուած Հայութեան վրայ : «Այդ սակով ու զէնքերով լրացրինք բանակի պահասութիւններն ու ձեռնարկեցինք յարձակման» (Հայաստանի վրայ) : Սոստոյանում են իրենք՝ այդ օրերին Լենինի

աջակցութեամբ կազմուելուած Թուրքերը :

Թուրքերը չէին համարձակուի յարձակուել Հայաստանի վրայ, եթէ Զինովիւ, Ռադէք եւ միւսները, զրկարաց շքեղունէիին Հայ Յղեանի զազաններին եւ Բագուի ժողովում շարաշուք ներշնչումներ չանկէին նրանց յայտարարելով, որ «եթէ շարժում կատարեն (Հայաստանի դէմ) իրենք ձայն չեն հանին» :

Եթէ այդ համաժողովին մասնակցող Ա. Միկոյեան, Ա. Նուրիջանեան, Ա. Մուսեան, Ս. Կասեան եւ այլ դաւանանքներ իրր Լենինի հիւս ստբուկներ, ձեռք շտային Հայութեան արեամբ չազախուած կնիւկի, Ռալիլի եւ միւսների ձեռքերին եւ չմիանային աշխարհի մեծագոյն ոճրագործների հետ «խորտակելու համար դաշնակների ատելի կառավարութիւնը» :

Եթէ Ստալինը յազեցնելու համար իր ոճրագործական ծարուը, իր հոգեկից եղբայրներին շթելադրէր - «բուժելու Հայաստանում մնացած որեւէ շրուժուած բան եւ այդ մասին ժամանակը ճշգրտօրէն յայտնի իրենց» : Որպէսզի իրենք էլ միւս կողմից աջակցեն նրանց, խորտակելու երկու թշնամիների մէջ անպօր մընացած Հայաստանը :

Եթէ Ձիւրիւնը փոխանակ դիւանադիտական կեղծ խաղերի, շարունակէր իր պահանջները - թէկուզ չպնդելով նրանց գործագրութեան վրայ, դոնէ հետու պահելու նրանց Հայաստանից :

Եւ վերջապէս, եթէ հայանուն երիցս անիծեալը, գայլերի հետ օւնեցած իր առաջին սիրալիք տեսակցութեան ժամանակ իսկ, յայտարարէր նրանց, որ «Հայաստանը, իրր նախկին Ռուսաստանի մի նահանգ, իրենց է պատկանում» եւ իրենք պիտի գրուեն եւ միացնեն մեծ Ռուսաստանին :

Եւ ոչ թէ դաւադրութեան գործիք եւ մեղսակից լինէր նրանց նոր ոճրագործութիւններին, աջակցելով նրանց խուժումին նաեւ արեւելեան Հայաստանում : Այդ պայմաններում, 1918 Մայիս 26-28 կռիւներում Հայկական հերոսական

^{*)} Ս. Վրացեան «Հայաստանը բաշխիկ մտքով եւ բրբաղում սայի միւս», էջ 223 :

հարուստներից ընկճուած եւ նոր հարուստների տակ ճգմուելու երկիւղով բռնեւած, կատարելապէս քայքայուած ու կազմալուծուած թուրքիան պիտի աշխատէր որեւէ կերպ լեզու գտնել համաձայնութեան դալ Հայաստանի հետ եւ մնար իբր գրարի դրազի...»:

Կարող են առարկել, որ Լենինի, Ստալինի ու կոմունիստ կուսակցութեան դաշտափարն ու նպատակն էր այդ ուղին թելադրում նրանց. այդ քաղաքականութիւնն էր պահանջում նրանց շահը:

Շատ բարի: Թող այդպէս լինի: Բայց այդպիսի քաղաքականութիւն - որ կայանում է մեր գարաւոր թշնամուհետ համադրճակցութեան մէջ լինել եւ նոր կոտորածների միջոցներ ընձեռնել նրան, - ոչ միայն հակառակ է մեր շահերին, այլեւ վնաս եւ թշնամական է Հայաստանի եւ նրա զոյութեան դէմ:

Հետեւաբար Լենինն եւ իր կուսակցութիւնը, հանդիսանում են ոչ թէ Հայութեան բարեկամ կամ փրկիչ, այլ հակառակորդ եւ թշնամի, նոյնքան անողոք, որքան եւ միւս թշնամիները:

Սփիւռքի Հայութիւնը լաւապէս իրազեկ է պատմական այդ ճշմարտութեան:

Իսկ երկրի ժողովուրդը: Նրա մի մասը, այդ ճշմարտութեան ծանօթ է, անցեալի դէպքերին մասնակից անձնաւորութիւնների, իր պապերի, առտերի եւ ծնողների յիշողութիւնները լսելով:

(Շար. 2 եւ վերջ)

Միւս մասն էլ, տեսնելով ամէնօրեայ քարոզչութեան կեղծիքն ու փաստերի խեղաթիւրումները, բնազդօրէն եւ տրամաբանօրէն կուսում է մտաւոր անցեալի դէպքերի իրողութիւնը:

Այնպէս որ Սովետ Հայաստանի մուտքով բռնուած իշխանաւորները, խլով քաղերնէրը եւ կոյր կրքով տարուած որոշ զբանաստեղծներ» ու գրողներ, որքան կ'ուզեն թող ներբողեն Լենինին եւ կոմունիստ կուսակցութեան (ինչպէս մի ժամանակ գովերգում էին արեւ Ստալինին), որքան կ'ուզեն թող պաշտեն իրենց կուսքերին - միայն բռնակալները եւ ներանց ստրուկներն են, որ դէմ են գաղափարների ու կարծիքների ազատութեան - մար թող չիտայն ճշմարտութիւնը, թող պիտիվայր չներկայացնեն դէպքերն ու երևոյթիները եւ թող չձեռափոխեն պատմական փաստերն ու իրողութիւնները, այն ամէն դէպքերում, երբ հարցը Հայութեան է վերաբերում:

Մանաւանդ Հայութեան սրբազան առների, յիշատակումների ու հանդիսութիւնների օրերին, թող չվերաւորեն նրա զղացումները եւ չյարուցեն նրա արդարագի զայրոյթը՝ փորձելով աղարակել նուիրական օրուայ խորհուրդը՝ Հայութեան անողոք թշնամիներին, իբր նրա ազատաբար ներկայացնելով...:

Յ. ԿԼՄԱՐ

Թեհրան

« ՀԱՅԿ ՍԵՐԵՆԿԻԻԼԵԱՆ » ԳՐԱԿԱՆ ՄՐՑԱՆԱԿ

Ինչպէս անցեալ տարի Հազարամեակի 50-ամեակին, ողբասցաւ Հայկ Սերենկիւնի Հարազատները, այրին եւ զաւակը, յաւերժացնելու համար իրենց ամուսնոյն եւ հոր յիշատակը, արամազրած են չորս ժիւղն Փրանսական Հին Փրանք, առկոտր ամէն տարի յոտկացնելու համար զըրկան զործի մը Հրատարակութեան:

Միտմամբանակ, ամէն տարի, մրցանակ շահած զործին Հրատարակութեան նպատակու համար, այրին յանձն առած է մայր դուստրին վերջայ աւելցնել 100-000 Փրանսական Հին Փրանք: 100-000 Փրանսական Հին Փրանք եւս՝ զաւակը:

Սերենկիւնի ընտանիքին կողմէ ժիւրիի անգամ նշանակուած են Յովիկ Եղիազարեան, Կ. ՄԱՆԿԱՆ եւ Մ. Նարզուհի:

Սերենկիւնի ընտանիքը եւ ժիւրիին յարմար տեան Սերենկիւնի զըրկան մրցանակին հիմնադրամը զննել Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան արամազրութեան տակ, ի պար կաթողիկոսութեան յարմար զտարած դրամատան մէջ, առկոտր ժիւրի յոտկացնելու պայմանով Հրատարակութեան:

Մրցանակի արժանացած զործերը մէկս պիտի Հրատարակուին Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան տպարանին մէջ, Անթիլիաս:

Մրցանակի համար կրնան ընդունուիլ.

- 1.- Հայ զրոյի մը մէկ զործը, հայերէն, անտիպ.
 - 2.- Հայ զրոյի մը մէկ զործը, օտար լեզուով, անտիպ, պայմանով որ վերաբերի Հայ մշակութիւնի եւ պատմութեան:
 - 3.- Վանքերու մէջ պար դրուած Հայերէն նոր մտապիտ մը.
 - 4.- Օտար լեզուակի մը մէկ զործը, անտիպ, պայմանով որ վերաբերի Հայ մշակութիւնի եւ պատմութեան:
- Տարին լրանալու ժամ ըլլալով, մրցանակ

շարունակ անցեալ տարի: Աւտի, Սերենկիւնի ընտանիքին վճարելիք առաջին տարուան բաժինը բարձրակցաւ մայր դուստրին վերայ:

Յիշեցնենք նաեւ հետեւեալ պայմանները.

Մրցանակի համար զըրկուած մտապիտները պէտք է ներկայացուին մեքենագրուած եւ, ինչպէս օրէնք է, ծածկանուծով, զոց պահարանի մը մէջ՝ իրական անուծը:

Մրցանակ շահած լեզուակը Կաթողիկոսութեան կը թողու իր զործին հարիւր օրինակ՝ ազգազրուելէ ետք: Անտարանգ զարծերը (հին մտապիտներ), ազգազրուելէ ետք, կը վաճառուին Կաթողիկոսութեան կողմէ, հասոյթը աւելցուելու պայմանով Սերենկիւնի զըրկան Մրցանակի հիմնադրամին վերայ:

Մրցանակ շահած զործերը պիտի կրնն ճշայն Սերենկիւնի Մատենաշարը մակազրութելը:

Մրցանակները կը յայտարարուին ամէն տարի Հոկտեմբերին:

Արդ, ժիւրիին կու գայ այսօր, 20 Հոկտեմբեր 1986, ներկայացնելու իր առաջին տարուան երախայրերը:

1.- Ներկայացուած զործերը, որոնք կը վերաբերին մրցանակի առաջին յօդուածին (տես վերը), յարմար ըլին կազմուելիք մատենաշարին արամազրութեանց ու պայմաններուն: Միև կողմէ՝ ժիւրիին անգամները կը մերժէին իրենց զընտանաութեան եւ ընտանաութեան յաճանիւք հաշտեցնել տարուան ընթացքին ներկայացուած հունձքին հետ:

2.- Ներկայացուած է զործ մը, մրցանակի երրորդ յօդուածին վերաբերալ, որ անմիջապէս զրուակց ժիւրիին ուղարութիւնը.- Կիլիկիոյ մեծագոյն Կաթողիկոսներէն Ներսէս Լամբրոնացիի կեանքին ու զործին նուիրուած ուղարատեա մըն է (մտապիտ 450 էջ), զոր գրած է Արմաշի Դըպրիմանքին ժիւրաններէն Մմրատ արեղայ (շտապային Եպիսկոպոս) Սատուցեան, Նահատակ,

խժշտորէն գլխատուած 1915-ին: Այս աւարտու-
 ճառը արժանացած է Իգմէրեանց մրցանակին,
 բայց կը մտար անտիպ ու կը կարծուէր ձեռագի-
 րը կորուսած: Ժիւրիին անդամներուն համար
 շատ ցանկալի էր Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան
 Հովանաւորութեան տակ դրուած մրցանակին ժա-
 աննաւարը սկսիլ Կիլիկիոյ մեծագոյն Կաթողի-
 կոսներէն մէկուն՝ Լամբրոնացիի կեանքին ու
 դործին նուիրուած այս դործով: Դժբախտաբար,
 զոտուած ձեռագիրը, կարգ մը թերութեանց պատ-
 ճառով, կը պահանջէ հրատարակելի վիճակի մէջ
 զնկը դործը: Ուստի, յետամուկեցու զու ապր-
 ուան:

3.- Կերկայացուած են դործեր Քու, որ կը
 վերաբերին մրցանակի երրորդ յոգուածին, բայց
 ժիւրիին չուղեց ժառանգարը սկսիլ օտար լեզուով
 դրուած հասորի մը հրատարակութեամբ:

4.- Կերկայացուած է դործ մը եւս, որ կը
 վերաբերի մրցանակի չորրորդ յոգուածին, զըը-
 ուած գերմաներէն, թարգմանուած՝ հայերէն:
 Այս դործը վեպ մըն է, Կիլիկիոյ Հայոց Տրզոտ
 թաղաւարի կեանքէն զուղուած: Հեղինակը՝ Կարլ
 Պոֆէն (1926), թարգմանիչը՝ սրբաջեալ Եր. Տէր-
 Անդրէասեան (Տրանց Վերֆէլի ծանօթ վեպին
 թարգմանիչը): Ժիւրիին ժխճայնութեամբ որո-
 չեց «Հայկ Սերենկիւնեան Մտանկաւարը բանալ
 այս վեպին հրատարակութեամբ, միշտ Լամբ-
 րոնացիի նուիրուած դործին հրատարակելի վի-
 ճակի մէջ գրուելը»:

Առաջին մրցանակ շահած այս հասարը վեպ
 մըն է որ պիտի խանդավառէ հայ ժողովուրդը,
 Հայոց մեծագոյն թաղաւարներէն մէկուն՝ Տրչա-

տի դործին նկարագրութեամբ, փառաւոր անց-
 կալի մը պատկերացումով, դերմանացի դրոշմ
 անգամ ներշնչող զրուակներով: Ան կարելի է ը-
 սել՝ այնքան դուռիչ, որքան միւս գերմանացի
 դրոշմին՝ Տրանց Վերֆէլի վեպը:

Մրցանակ շահած այս վեպին խորագիրն է
ՀԱՅՈՑ ԱՐՔԱՅՆ ՏՐՊԱՏԷՍ

Լոյս կը տեսնէ զու դարեան՝ Կիլիկիոյ Կա-
 թողիկոսութեան տպարանէն:

ԺԻՒՐԻ՝ ՀԱՅԿ ՍԵՐԵՆԿԻՆԵԱՆ
 ԳՐԱԿԱՆ ՄՐՑԱՆԱԿԻՆ

**ՇԱՐԼ ԱԶՆԱՒՈՒՐ
 ՌԻՕ-ԵԱՆԵՅԹՈՑԻ ՄԷՋ**

Աշխարհի շեղեցիկագոյն զաղագներէն մէկը
 նկատուող Պրագիլիոյ Ռիօ-Եանէյըս ցաղաքը այս
 տարի կը տանէ իր հիմնադրութեան 400ամեակը:

Այս առթիւ կազմակերպուած են մեծ Քե-
 թիվայինը, որոնց հրահրուած են աշխարհի լա-
 տագոյն արուեստագէտները: շարժանկարի սաս-
 ղիւր, երգիչներ եւայլն: Ասոնց կարգին Ռիօ-Եա-
 նէյըս հրահրուած է նաեւ Շարլ Ազնաւուր, զոր
 Պրագիլիպցիները կը կոչեն Քրանսական երգապը-
 նակներու թագաւորը:

Շարլ Ազնաւուր Ռիօյի օչանաւազայնին մէջ
 դիմաւորուած է բազմաթիւ թերթերու թղթակից-
 ներու: Փիլիմոն Կերկայացուցիչներու եւ հիացող-
 ներու բազմութեան մը կողմէ:

ԲԱԳԻՆԻ 1965-Ի ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Հեղինակ	ԽՈՐԱԳԻՐ	ԹԻՒ
Հ. ԳՐԱՆԵԱՆ	Հայ դրօշին	1
» »	Տեսիլք անցեալի	6
» »	Պաղատան մահուան	9
ԳԻՆԻ	Անտառի ճանապարհին	1
Ռ. ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ	Բոցին մէջ կարօտի	1
ԱՇՈՏ ՆՈՒՐԵԱՆ	Պահակները	2
Վ. ԳԵՈՐԳԵԱՆ	Հայոց լեզուն	2
Ն. ՕՏԱՃԵԱՆ	Կացինը	2
Յ. ՇԻՐԱԶ	Նայի ագռակները	8
» »	Խօսք՝ օրերու եւ մեր մասին	3
Լ. ԳԱՐՄԷՆ	Գիշեր մ'Ապրիլի	4-5
» »	Աշխարհի դէմ	3
Ա. ԳԱՌՕՆԷ	Վիշտը	8
» »	«Ինչ»ը	8
» »	Մարդը	8
» »	Օ, մարդուկներ դուք խեղճ	8
» »	Վե՛ր կաց, Անակրէ՛տ՝	11
Գ. ԳԵՂԱԿ	Հարցում	3
» »	Սօսի-Պելլա	6
Մ. ԻՇԽԱՆ	Յիշեցէ՛ք զիս	4-5
ԵԳ. ՊՕՅԱՃԵԱՆ	Մեծազայր կորուսեալ	4-5
» »	Գիրքի անծանօթ	7
Ս. ՍԱՀԱԿԵԱՆ	Բացատրութիւն	4-5
» »	Ընդվզում	4-5
» »	24	4-5
» »	Հոգեհանգիստ	4-5
Ա. ԵՐԿԱԹ	Բնաջնջուած ժողովուրդին երգը	6
» »	Սուտը	8
» »	Գետ խորհրդանշան	10
» »	Անցեալ, անցեալ	10
» »	Հին օրերու կախարդանք	10
» »	Մոռցուած հնչեակ	11
» »	Արձանագիր խորհուրդ	11
» »	Նուրբները լինէր	6
Հ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ	Հարսի կոնդը	7
» »	» »	8
» »	» »	9
Գ. ՎԱՀԱՆ	Կոփամարտ	6
ԱՐՄԱՆՏ	Ամյուսութիւն	6

Հեղինակ	ԽՈՐԱԳԻՐ	ԲԻԻ
Յ. ԳեղԱՐԴ	Յուշերգ	9
> >	Օրոք	9
> >	Աչքերդ	9
Զ. ՄԻՐԱՍՅԵԱՆ	Իսկ մեմֆ	9
> >	Լոյսերի մէջ	9
> >	Նաւակը	9
ԱՐՇԻ	Բողոք	10
ՇԱՀՊԱՆ	Երկու սրտեր	10
Պ. ՍԵՒԱԿ	Կոչեմ ապրողաց	11

Ա Ր Զ Ա Կ

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ	Սարերու Աստուծոյ	1
> >	> >	2
> >	> >	3
> >	> >	6
> >	> >	7
> >	> >	8
> >	> >	9
> >	> >	10
> >	> >	11
> >	> >	12
> >	Ազատամարտի սերունդը	4-5
Ա. ԼԵՅԼԱՆԻ	Հայկական Հեգեմոն	1
Ա. ՀԱՅԿԱԶ	Մովսէս ու կնոջ վատասիլ շրջանը	1
> >	Մուշեղն ալ հնազանդեցաւ	
	ցեղի ճայնին	4-5
Շ. ՓԱՓԱԶՅԱՆ	Իրա՞ւ, Տօմիմիք	1
Ն. ՊԷՇԻԿՔԱՇԵԱՆ	Հայերէն գիրքերուն վիշտը	2
> >	Մայր Հայաստանի մահուկները	4-5
Ն. ԶԱՐԻՆՈՒՏԵԱՆ	Քաղաքը, ուր Նարեկ չկար	2
Ս. ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ	Երկաթէ մեռելը	2
> >	Մշեցի Մասն	7
Ն. ՎԻՐԱՊԵԱՆ	Առաջին սէր	2
> >	Սիրեցի դրախտը	10
Ս. ՍԻՄՈՆՅԱՆ	Երկու հոգակոյտեր՝	
	Արագածի լռեցիմ	3
Ա. ԶԱՐԻՆՈՒՏԵԱՆ	Տղայ մը միայն	3
ՀԱՄԵՍՏԵՎ	Յախտնական ճամբարը	4-5
Պ. ՄՆԱՊԵԱՆ	Մահապատիժ կը պահանջեմ՝	6
> >	Օրագիր	10
Ն. ՃԱՊՐԻ	Դրուագ մը անցեալէն	6
Զ. ԳԻՐԷՅԵԱՆ	Մի ոմն	6
Ժ. ԿՈԹԻԷ	Մազկալի գատիկ մը	7
Ղ. ԺԻՐԱՅՐ	Սեւամարքը	7

<u>Հեղինակ</u>	<u>ԽՈՐԱԳԻՐ</u>	<u>ԹԻԻ</u>
Ղ. ԺԻՐԱՅԲ	Տասներորդ տնունը	8
Ա. ԴԱԻԻԹԵԱՆ	Կեղծ վարդերը	7
»	Մինչև ժամանակը գայ	9
Յ. ԶՈՐԵՑԻ	Միրոյ հրքինը	8
ՇԱՀՊԱՆ	Յետոյ կ'ըսեմ	8
Զ. ՄԻՐԶԱՅԵԱՆ	Աւելի բանկ	9
»	Մոռացուածը	9
ՇԱՀԱՆԴՈՒԽՏ	Յուսախարը	9
Կ. ՄԵՀԵԱՆ	...Ո՞րն է իմ Հայրենիքս	10
Զ. ՈՐԲՈՒՆԻ	Երկուտը քան ստեղծուածը	11
Ժ. ԱԹԹԱՐԵԱՆ	Կեանքը գեղեցիկ է	11
»	»	12
Զ. ՍՈՒՐՈՒՋԵԱՆ	Վասպուրականէն Պէյրուք	11
Յ. ԿԱՐԱՊԵՆՑ	Այցելում	12

ԻՄԱՏԱԿԱՆ ԵԱՐԺՈՒՄ

Լ. ՄԿՐՏՉԵԱՆ	Արդի խորհրդանայ գրականութիւն	1
»	Հայ ազգի կազմաւորումը	2
»	»	3
»	»	7
»	Սեւանայ լիճը	9
»	»	10
»	»	11
ԵՒ. ՊՕՅԱՃԵԱՆ	Գրիգոր Նարեկացի	1
»	Ռ. Զարդարեան	4-5
»	Բաճֆի	6
»	Քաղաքական գրականութիւն	7
»	Գրիգոր Զօհրապ	8
»	Ն. Պէշիկպաշլեան	10
»	Ապրիլ 24	4-5
Պ. ՍԵԱՊԵԱՆ	«Մայրամուտից առաջ» Հ. Ս.	1
»	«Քաբաւանները դեռ քայլում են» Ս.Կ.	3
»	Տ. Զեօկիւրեան	4-5
»	«Կտակն էր նահատակներուն» Ա. Շ.	4-5
»	«Այլուակ Գիրքը» Հ. Ք.	6
»	«Եւ եղև տարդ» Զ. Ո.	8
»	«Յառաջ» եւ մեր բուէն	9
Վ. ՕՇԱԿԱՆ	Գրական հարցեր	2
»	Սարբը	3
»	Զօհրապ եւ Երուխան	4-5
Բ. ՓԱՓԱՋԵԱՆ	Թատրոնի ամբակական	
»	բնականութիւնը	2
»	Թովմաս Սքէրն էլիոք	2
»	Երեսունըվեց տոսմաթիկ	
»	դրութիւններ	3
»	Հրամդ	4-5

<u>Հեղինակ</u>	<u>Խորագիր</u>	<u>Թիտ</u>
Բ. ՓԱՓԱՋԵԱՆ	Շէյխսիիրի տիպարներում անմահութեան գաղտնիքը	7
> >	> >	8
> >	> >	9
> >	> >	10
> >	«Հայու քնկարներ» վ. Մ.	8
Յ. ԳԵՂԱՐԻ	Թարգմանական գրականութիւն	2
> >	Ռ. Սեւակ	4-5
> >	Տօֆ. Ալպեր Շըվայցեր	10
Փ. ԿԻՐՎԷՐՁԻՆԵԱՆ	Նիդուա-Սըրտֆի քանգարանը	2
Վ. Յ.	«Աւելում Տարեգիրք» Կ. Գ.	6
Մ. ԻՇԵԱՆ	Գ. Վարուժան	4-5
ԱՐՄԻՆԷ	Սիամանթօ	4-5
Գ. ԹԱԳԻՈՐԵԱՆ	Ա. Յարութիւնեան	4-5
Տ. ՈՍԿՈՒՆԻ	Գ. Բարսեղեան	4-5
> >	«Ներշնչեալ լեռք»	9
ԵՂ. ՏԱՄԱՊԵՏԵԱՆ	Մեռելները	4-5
> >	Հայ դատը և բարբ	
> >	հղեռնագործութիւնը	10
> >	> > >	11
> >	> > >	12
ԱՇՈՏ ՆՈՒՐԵԱՆ	Սխալ ամբար	4-5
Բ. Վ. ՆԱԻԱՍԱՐԻԵԱՆ	Հարիւր վայրկեան	4-5
> >	Մեծ առեղծուածը և Նարեկացին	8
Բ. ԹԱՇԵԱՆ	Պատճառը և արդիւնքը	4-5
> >	Բանաստեղծութեան տագնապը	6
ՀԱՐՓԻԿ ԹԱՄՐԱՋԵԱՆ	Ջօրայր Միրզայեանի	
,	գրական հանգստակը	8
Ս. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ	«Միտքար սպարապետ» - Ս. Խ. -	9
> >	> >	10
Վ. ԳԷՈՐԳԵԱՆ	Մտածումի և հառաչանքի շիթեր	8
> >	> >	11
Յ. ԷԼՄԱՐ	Լեհիներ և Բալչեիկ հուսակցութիւնը	11
> >	> >	12

Ն Շ Մ Ա Ր Ն Ե Ր

«Ոչ մի անգամ»	1
«Մենախօսութիւն...»	3
«Գայթակղում է սրտերը»	3
«Իրգապատճառներ»	3
«Ծնած է 1915-ին»	6
«Իիրքը... Կեցումս է...»	6
«Ասկէ՛ Հայեր են անցեր, և ասկէ՛ Թուրքեր»	6
«...և ասկէ՛ դարձեալ Թուրքեր»	6
«Ներքեզպէրկի վճիռը և մեր վճիռը»	6
«Աստե՛ անոնցմէ՛ եմ»...	7

ՆՇՄԱՐՆԵՐ

«...Այս խարխլած պատերն ու մաշուած առաստաղը»	7
«Երբեք: Ոչ մի անգամ...»	7
«Թշուառական...»	7
«Պապուկ, առ ո՞ր... Պապուկ»	7
«Մտքի նպաստընկալները...»	8
«Վազուց էր անջատուկ»	8
«Ի խնդիր գազաններու վերադարձին»	8
«Արեւային ժամացոյց»	9
«Թափառում եմ էսօրեանս մէջ»	9
«Բաքերէն ամէնէն գեղեցիկը»	9
«Երիտասարդների սեղանին մօտ»	9
«Հայրենիքի ճայն»	10
«Գեղօն Սօսեաց անտառին»	10
«Փէլջօ Եավօրով»	10
«Անլուսի գանգակատուն»	10

ԱՐՈՒԵՍՏԻ ՔՐՈՆԻԿՆԵՐ

Բ. Փ.	Իօնէւօյի ճազառ երգչուհին եւ դասը	1
>	Հարցախնդիրը	1
>	Եսի մարդը	7
Յ. Գ.	Կոմիտաս քառեակի երաժշտական երեկոն	2
>	Կոլաի նոր ցուցահանդէսը	11
Յ. Ք.	«Բագին»ի գրայցները	2
Բ.	«Ազգակ»ի 38 տարիները	8
>	Լուիզա Պոգոպայեան	9
>	Ժորժ Սարգիսեան կը պարզեատրուի	9
>	Լիրանամուտայ երգի պարի անսամպլը	10
>	Էմիլ Րիեամիի մահուան 25-ամեակը	11
>	Յինամեակը	6

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

Մշակութային լուրեր 1, 2, 3, 8, 9, 10, 11, 12

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հրաչեայ Քոչար	6	Հայր Յովհ. Մաքրիեան	10
Մկրտիչ Պարսամեան	8	Մ. Կիրճեան	8

ՇՆՈՐՀԱԿԱԿՈՒԹԵԱՄԲ ԱՏԱՑԱՆՔ

Պրն. Արշալիլ Շիրակեանէն 200 տուար, «Բագին»ի ֆոնտին:

«Բագին» յառաջիկայ տարուան համար, ապահոված է աշ-
խատակցութիւնը, նախկին աշխատակիցներու կողմէն, նաեւ

- 1.- Զարեհ Որբունիի
- 2.- Բ. Թովալեանի
- 3.- Յարութ. Կոստանեանի
- 4.- Գրիգոր Ճիգմեանի
եւ ուրիշներու

«Բագին» իր 5-րդ տարին կը սկսի զեղեցիկ բացառիկով մը,
նուիրուած՝ Համաստեղի կեանքին եւ գործին, անոր ծննդեան 70-
ամեակին առիթով:

ԳՐԱԿԱՆ ԶՐՈՅՑՆԵՐ

1965-1966 տարեւրջանին համար, «ԲԱԳԻՆ» գրական ամսա-
գրին խմբագրութիւնը կազմակերպած է գրական զրոյցներու շարք
մը, հետևեալ նիւթերուն շուրջ.

ԳԻՐՔԵՐՈՒ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ.- Պիտի քննարկուն հետեւեալ գիրքերը.

1. Ա. Այրեքեանի «Բարեկյուսոյ Հրուանգան» բանաստեղծու-
թեան գիրքը.
2. Լ. Շանթի «Կայսրը» թատերակը.
3. Ս. Խանդավազի «Քաջարան» վէպը.
4. Զ. Որբունիի «Եւ Եղեւ Մարզ» վէպը.
5. Հ. Քոչարի «Սպիտակ Գիրքը».
6. Համաստեղի «Այծեամբ»ը.
7. Վ. Դաւթեանի «Թոնդրակեցիներ» քնարախաղը:

ՏԵՍԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

1. Ի՞նչ կը հասկնանք գրական ամսագիր ըսելով.
2. Տաղանդը եւ աշխատանքը գրականութեան մէջ.
3. Անհրաժեշտ է որ գրադէպը մտաւորական ըլլայ.
4. Ո՞րն է էականը, հմտութի՞նը թէ ներշնչումը.
5. Պրեկիթի հետաւորացման տեսութիւնը թատրոնին համար.
6. Էօթէն Իւնեսքոյի մտածումները թատրոնի մասին:

ԳՐԱԿԱՆ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄ.- Միջազգային գրականութեան վերջին
25-ամեակը:

ՏԱՐԵԿԱՆ ԱՄՆԵՑԻՆ

ԼԻԲԱՆԱՆ 20 Լ. ՈՍԿԻ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ 7 ՏՈՂԱՐ
ՀԱՏԱՎԱՋԱՌ 2 Լ. ՈՍԿԻ

Վարչաբան հոսի :-

DIKRAN KOUYOUMDJIAN

B. P. 587, Beyrouth - Liban